

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ,
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ,
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»,
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΕΠΟΠΤΕΣ: ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΡΡΗΣ

Η ενδοχώρα νότια του Ρεθύμνου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα. Μελέτη
και αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων με εφαρμογή
γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (GIS).

ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2009

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	6
ΠΕΡΙΛΗΨΗ – ABSTRACT	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
Γεωγραφικό πλαίσιο	9
Ιστορικό πλαίσιο	9
Μεθοδολογικό πλαίσιο – επισκόπηση έρευνας	11
Επιφανειακές έρευνες – μνημειακή τοπογραφία	11
Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (GIS).....	14
Οργάνωση μελέτης – στόχοι εργασίας	16
Ευχαριστίες.....	19
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΦΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΠΙΟΥ –	21
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΕΩΝ	21
Γενικά.....	22
Φυσικό τοπίο περιοχής ενδιαφέροντος.....	25
Ανθρωπογενές τοπίο περιοχής ενδιαφέροντος – κατάλογος θέσεων	29
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΘΕΣΣΕΩΝ	83
Βάση δεδομένων	83
Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών.....	85
Ερωτήματα ανάλυσης αρχαιολογικών δεδομένων	87
ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ, ΝΑΟΔΟΜΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ	92
Γενικά.....	92
Οικιστική κατανομή.....	93
Οικισμοί	98
Οικοδομήματα	107
Ναοδομία	113
Οικονομικός χώρος.....	122
Δίκτυο ναών υπαίθρου	124
Νερόμυλοι.....	126
Ληνοί.....	129
Άνηρα καλλιέργειας.....	130
Οδικό δίκτυο	131
ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	137
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	140
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	157
Εικόνες.....	157
Γραφήματα.....	158
Χάρτες.....	158

ΠΕΡΙΛΗΨΗ – ABSTRACT

ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ Ε., *Η ενδοχώρα νότια του Ρεθύμνου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα. Μελέτη και αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων με εφαρμογή γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (GIS), διπλωματική εργασία, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φεβρουάριος 2009.*

Η παρούσα εργασία στοχεύει στη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων που μπορούν να χρονολογηθούν στον κρητικό Ύστερο Μεσαίωνα, στην ενδοχώρα νότια του Ρεθύμνου. Ως αρχαιολογικά δεδομένα διερευνήθηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (οικισμοί, ναοί, κοσμικά οικοδομήματα) που διαμόρφωναν διακριτές θέσεις. Καταγράφηκαν 167 θέσεις, με χρονολογικό εύρος από την Ύστερη Αρχαιότητα μέχρι την Ύστερη Οθωμανική περίοδο και τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (Αυτονομίας). Ο λόγος καταγραφής όλων αυτών των θέσεων ήταν διττός: η μελέτη αφενός των αρχιτεκτονικών συμφραζομένων της περιοχής ενδιαφέροντος ώστε να κατανοηθεί καλύτερα το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο και αφετέρου η έγκαιρη τεκμηρίωση τους για τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς σε ένα ραγδαία αναπτυσσόμενο περιβάλλον.

Η περιοχή που ερευνήθηκε βρίσκεται νότια της πόλης του Ρεθύμνου, στα όρια της πρώην επαρχίας Ρεθύμνου και του νυν ομώνυμου καποδιστριακού δήμου. Ως υπόθεση εργασίας περιλαμβάνει διαφορετικές γεωμορφολογικές υποενότητες (πεδινά, ημιορεινά και ορεινά εδάφη). Η σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη αναφορών στις γραπτές πηγές του ύστερου μεσαίωνα δίνει τη δυνατότητα στην αρχαιολογική έρευνα να αυξήσει τις γνώσεις μας για το εύρος της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή. Έγινε φανερή η ύπαρξη ακμάζουσας κατοίκησης με αρκετούς οικισμούς και πολυάριθμους ναούς εντός του οικιστικού ιστού και στην ύπαιθρο. Εξήχθησαν επίσης ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα για το κρητικό τοπίο κατά την ίδια περίοδο.

CHARITOPOULOS E., *Inland southern of Rethymnon during the Late Medieval Period. Study and Evaluation of Archaeological Data with Geographical Information System (GIS) Application*, Master's Thesis, Department of History and Archaeology, University of Crete, February 2009.

The current thesis aims at the study of the archaeological data that can be dated to the Cretan Late Medieval Period, in the inland southern of Rethymnon. As archaeological data have been researched architectural remains (settlements, churches, secular buildings) which formed distinct sites. Were recorded 167 sites, within chronological frame lasting from the Late Antiquity to the Late Ottoman Period and the days of Cretan Policy (Autonomy). The reason of all these sites recording is double; on the one hand the study of the architectural context at the under survey region for the better understanding of the natural and human landscape and on the other hand their early documentation for the preservation of the cultural heritage in an rapidly developing environment.

The region under survey lies southern of the Rethymnon town, within the limits of the former Rethymnon province and the now homonymous municipality. As case study includes different geomorphological subdivisions (lowland, hilly and mountainous terrains). The almost total lack of mentions in the Late Medieval Period written sources gives the opportunity to the archaeological research to increase our knowledge about the width of the human activities in the region. A thriving habitation became obvious with a number of settlements and many churches inside the residential grid and the countryside. Some general conclusions were also tracked about the Cretan landscape during this period.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γεωγραφικό πλαίσιο

Η Κρήτη, ένα από τα μεγαλύτερα νησιά της Μεσογείου, βρίσκεται στην ανατολική λεκάνη της και οριοθετεί νότια το Αιγαίο πέλαγος. Έχει επίμηκες σχήμα με διεύθυνση σχεδόν Ανατολής – Δύσης. Η έκτασή της είναι 8.261 τετραγωνικά χιλιόμετρα.¹ Η περιοχή του Ρεθύμνου βρίσκεται στο κεντροδυτικό τμήμα του νησιού, ανάμεσα στους δύο μεγάλους ορεινούς όγκους του Ψηλορείτη στα ανατολικά και των Λευκών Ορέων στα δυτικά [**χάρτης 1**]. Αν και το πλάτος του νησιού στην περιοχή αυτή είναι σχετικά μικρό, το μεγαλύτερο τμήμα της αποτελείται από ημιορεινές και ορεινές ζώνες. Ανάμεσά τους σχηματίστηκαν φαράγγια, κοιλάδες και περιορισμένες πεδινές εκτάσεις με αρκετούς υδάτινους πόρους. Τα μέρη αυτά αξιοποιούνται για αγροτικές καλλιέργειες, ενώ η γενική κατεύθυνσή τους από Βορρά στο Νότο τα καθιστούσε διαχρονικές οδούς επικοινωνίας ανάμεσα στις βόρειες και τις νότιες ακτές καθώς και τη γειτονική ενδοχώρα.

Ιστορικό πλαίσιο

Η Κρήτη περιήλθε στη βενετική διοίκηση το 1211, ύστερα από ένα σύντομο διάστημα γενοατικής κυριαρχίας που ακολούθησε το κενό εξουσίας μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Αν και η κατάληψη του νησιού από τους Βενετούς έγινε σχετικά εύκολα, κατά τον επόμενο ενάμιση αιώνα η εδραίωση της βενετικής εξουσίας συνάντησε την αντίσταση των κατοίκων και απαίτησε μακροχρόνιους αγώνες ενάντια στις συχνές εξεγέρσεις. Οι επαναστατικές διεργασίες βασιζόνταν στην ισχύ των τοπικών βυζαντινών οικογενειών μεγαλογαιοκτημόνων και το ορεινό γεωγραφικό ανάγλυφο του νησιού. Στην πρώτη βενετική διοικητική οργάνωση του νησιού, η περιοχή του Ρεθύμνου διαιρέθηκε ανάμεσα στα σεξτέρια του Καστελλίου που περιλάμβανε τις τούρμες Μυλοποτάμου, Αρίου και Επάνω Σιβρύτου και του Αγίου Παύλου που περιλάμβανε τις τούρμες Καλαμώνας, Κάτω Σιβρύτου και

¹ ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ Γ. Κ., 157· η γεωγραφική έκταση σύμφωνα με ΘΕΟΔΩΡΑΚΤΟΣ Δ. 2001, 112.

Ψυχρού. Η πρώτη διοικητική διαίρεση που βασιζόταν πάνω στην προϋπάρχουσα βυζαντινή, διαφοροποιήθηκε τον 14^ο αιώνα. Στην οριστική πια διαίρεση, η πόλη του Ρεθύμνου αποτέλεσε την έδρα του ομώνυμου *territorio* που αντιστοιχούσε περίπου στα όρια του σημερινού νομού, με τις τέσσερις επαρχίες, Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου, Επάνω Σιβρύτου και Κάτω Σιβρύτου.²

Η περιοχή του κεντροδυτικού Ρεθύμνου αναφέρεται στην εξέγερση του 1218/19 καθώς η αφορμή της ήταν η κλοπή αλόγων και βοσκημάτων του άρχοντα Ιωάννη Σκορδίλη Σκαντζέα από τον Βενετό καστελλάνο του φρουρίου Μονοπάρι, Piero Filocanevo. Το 1222 δόθηκαν σε Βενετούς αποίκους τιμάρια κοντά στο Μονοπάρι, στην τούρμα Καλαμώνας καθώς και τις Δύο Σιβρύτους. Επόμενη αναφορά γίνεται στη *Συνθήκη των Δύο Σιβρύτων* (1236), στην οποία ορίζεται ως δυτικό όριο των γαιών των οικογενειών Σκορδίλη και Μελισσηνού ο ποταμός Πετρές. Στην *Pax Alexii Calergii* (1299) που ακολούθησε τη μακροχρόνια εξέγερση που ηγείτο ο Αλέξιος Καλλέργης, αναφέρεται ο οικισμός Χρωμοναστήρι, την περιοχή του οποίου θα λάμβανε ο Καλλέργης από τον Γεώργιο Χορτάτζη. Το 1364 κατά την εξέγερση των αδελφών Καλλέργη που ακολούθησε την αποστασία του Αγίου Τίτου, καταστράφηκαν από τους στασιαστές κατοικίες και ιδιοκτησίες Βενετών φεουδαρχών έξω από την πόλη του Ρεθύμνου. Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα έλαβε χώρα στην περιοχή του Ρεθύμνου η εξέγερση του Σήφη Βλαστού. Το 1571 η επιδρομή από τον οθωμανικό Στόλο υπό τον ναύαρχο Ουλούτς Αλή στην πόλη του Ρεθύμνου και τις κοντινές περιοχές οδήγησε σε μεγάλες καταστροφές. Ταυτόχρονα με την οθωμανική επιδρομή είχε ξεσπάσει εξέγερση στην κοντινή ενδοχώρα, στην οποία ενεπλάκησαν κάτοικοι κυρίως από τους οικισμούς Καρέ και Αμπελάκι.³

² Για την ιστορία του νησιού κατά τη βενετική περίοδο, βλ. ενδεικτικά: ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ ΣΤ. 1939, 1-124· ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. 1988, 115-129, 135-139, 156-159.

³ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ ΣΤ. 1939, 33, 35-36, 40-43, 65, 100-101, 114-115· ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. 1988, 117-119, 128-129.

Μεθοδολογικό πλαίσιο – επισκόπηση έρευνας

Επιφανειακές έρευνες – μνημειακή τοπογραφία

Από τη δεκαετία του 1970 έλαβαν χώρα σε περιοχές της Κρήτης επιφανειακές έρευνες με κύριο στόχο συνήθως τη μελέτη του χώρου και των αρχαιολογικών καταλοίπων κατά την προϊστορική εποχή. Όπως εύλογα μπορεί να φανταστεί κανείς, στις επιφανειακές έρευνες εντοπίστηκε μεγάλος όγκος αρχαιολογικών δεδομένων από τη βυζαντινή, βενετική και οθωμανική περίοδο, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις καταγράφηκαν και παρουσιάστηκαν. Τις τελευταίες δεκαετίες, στα μεγάλα προγράμματα συστηματικών επιφανειακών ερευνών, κύριος στόχος είναι η διερεύνηση του χώρου και της ανθρώπινης παρουσίας διαχρονικά. Στην περίπτωση αυτή, η εξέταση των αιώνων μετά το τέλος της αρχαιότητας αποτέλεσε τμήμα της συνολικής μελέτης. Οι προηγούμενες περιόδους ωστόσο εξακολουθούσαν να αποτελούν το κέντρο βάρους των μελετών και οι επόμενοι αιώνες συνήθως είχαν περιορισμένη αρχαιολογική τεκμηρίωση και τα χρονολογικά τους πλαίσια συμπίεζονταν σημαντικά· σε κάθε περίπτωση βέβαια είναι αδιαμφισβήτητη η συμβολή τους στην έρευνα αυτών των αιώνων.⁴

Γενικότερα για τον ελλαδικό χώρο, μετά από τη δεκαετία του 1960, συνήθως υπό την αιγίδα μεγάλων πανεπιστημίων του εξωτερικού έλαβαν χώρα αρκετές επιφανειακές έρευνες ανά την επικράτεια. Οι πρωτοβουλίες αυτές στόχευαν στη διεπιστημονική μελέτη μίας περιοχής, με απώτερο ορίζοντα την προϊστορική εποχή της. Για τις περιόδους μετά την ύστερη αρχαιότητα η δημοσιευμένη έρευνα συμπτύσσονταν συνήθως σε μεγάλες χρονολογικά περιόδους. Συχνά περιλαμβάνονταν σε σχετικές υποενότητες και τα μεσαιωνικά, προβιομηχανικά και νεωτερικά χρόνια. Η έρευνα επικεντρώνονταν περισσότερο στις γραπτές πηγές⁵ και κατά περιπτώσεις στην

⁴ Βλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ÖKLAND ΣΤ. – ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. 2006, 216-217· για τις επιφανειακές έρευνες στην Κρήτη βλ. επίσης, ΓΚΙΑΣΤΑ Μ. 2008.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: TOPPING P. 1972, 64-80· TSOUGARAKIS AND ANGELOMATIS-TSOUGARAKIS 2004, 359-439, ενώ στον ίδιο συλλογικό τόμο της επιφανειακής έρευνας στη Μεσαρά περιλαμβάνεται και παράρτημα με κατάλογο θέσεων από τη βυζαντινή μέχρι την οθωμανική περίοδο, *Idem*, 551-556.

ανάλυση της κεραμικής και στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.⁶ Για τη μεσαιωνική κατά συνέπεια περίοδο δίνεται η εικόνα (συμπεριλαμβάνοντας μελέτες και για την οθωμανική και νεοελληνική περίοδο) ότι πιο εύκολα επιδιώκονταν η ανασύνθεση της οικιστικής κατανομής και του οικονομικού χώρου μέσω των γραπτών πηγών, η ταύτιση των δεδομένων από τις πηγές με τα αρχαιολογικά δεδομένα και, τέλος, η ανάπτυξη ερμηνευτικών σχημάτων.⁷

Οι επιτόπιες έρευνες που στοχεύουν στη διερεύνηση του μεσαιωνικού αρχαιολογικού υλικού αφορούν κυρίως τις καταγραφές ναών. Το περιεχόμενό τους διαρρυθμίζεται είτε με τη γενική περιγραφή σε μορφή συνεχούς κειμένου της αρχιτεκτονικής και των τοιχογραφιών τους (Μέθανα⁸), είτε με την τυποποιημένη καταγραφή (κυρίως της τοιχογράφησης τους, Κύθηρα⁹). Τα πρότυπα του καταλόγου των Κυθήρων χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει στον οικείο κατάλογο θέσεων. Η διαφορά τους έγκειται στους κύριους ερευνητικούς στόχους: στην περίπτωση των Κυθήρων παραδείγματος χάριν αφορούσε τους τοιχογραφημένους ναούς. Στην παρούσα εργασία γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις αρχιτεκτονικές μορφές, τον γλυπτό και λιθοξοϊκό τους διάκοσμο καθώς και το εκεί φυσικό περιβάλλον, με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα.

Εκτός από τα κεφάλαια σε ευρύτερες επιφανειακές έρευνες, έχουν δημοσιευτεί αρκετές μονογραφίες μνημειακής τοπογραφίας. Μπορούμε να σημειώσουμε τις δημοσιεύσεις μνημειακής τοπογραφίας του ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, με συνδυασμό των επιτόπιων ερευνών με μελέτης των γραπτών πηγών της αρχαιότητας όπως για τη Ρεντίνα και την περιοχή της,¹⁰ ή τη διερεύνηση της ιστορίας και της λαογραφίας ενός συγκεκριμένου τόπου όπως για την Κάρπαθο.¹¹ Από την άλλη πλευρά, οι έρευνες μνημειακής τοπογραφίας για τη μεσαιωνική και οθωμανική περίοδο στρέφονται αποκλειστικά στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Έχει δημοσιευτεί ένας μεγάλος

⁶ Βλ. ενδεικτικά: CHERRY J.F., DAVIS J.L. AND MANTZOURANI E. 1991, 351-364· KOUKOULIS TH. 1997, 92-100 και κατάλογος εκκλησιών, *Idem*, 211-256.

⁷ Βλ. ενδεικτικά, LOCK G. 1997, 307.

⁸ KOUKOULIS TH. 1997, 211-256.

⁹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. – ΜΠΙΘΑ Ι. 1997.

¹⁰ Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1995.

¹¹ *IDEM* 1978.

αριθμός μελετών ναών συγκεκριμένων περιοχών του ελλαδικού χώρου.¹² Μελέτες αυτού του είδους αποτελούσαν συνήθως θεματικές διδακτορικών διατριβών.¹³

Δεν έχουν γίνει έρευνες ολόκληρου του φάσματος των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και της διασύνδεσής τους με το φυσικό περιβάλλον, ενώ στην πλειονότητα των δημοσιεύσεων τα μνημεία εξετάζονται αποκομμένα από το γύρω τοπίο τους. Όσον αφορά, από την άλλη πλευρά, τις μελέτες για τους οικισμούς και τον αγροτικό χώρο κατά τις νεώτερες περιόδους, μπορούμε να σημειώσουμε τη διδακτορική διατριβή της ΓΑΒΡΑ για περιοχές του Πόντου στην ύστερη οθωμανική εποχή.¹⁴

Οι επιλογές της εννοιολογικής σχεδίασης του καταλόγου και της βάσης δεδομένων βασίστηκαν εν μέρει σε καθιερωμένα διεθνή πρότυπα (CIDOC standard)¹⁵ και τις προσεγγίσεις από προηγούμενες επιφανειακές έρευνες και καταγραφές μνημείων.¹⁶ Η παρούσα σχεδίαση ενσωμάτωσε τις απαραίτητες μετατροπές και διευθετήσεις ώστε να ανταποκριθεί στις συγκεκριμένες απαιτήσεις και ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας. Οι ερευνητικοί στόχοι και η φύση των βενετοκρητικών οικοδομημάτων επιφέρουν σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις περισσότερες επιφανειακές έρευνες και καταγραφές μνημείων. Οι περισσότερες επιφανειακές έρευνες στοχεύουν στη μελέτη αρχαιολογικών θέσεων με τον εντοπισμό κυρίως και ανάλυση τεχνέργων και κεραμικής.¹⁷ Η εργασία δεν αποσκοπεί στον συστηματικό εντοπισμό και μελέτη κεραμικής. Δεν έχει το χαρακτήρα των συστηματικών επιφανειακών ερευνών, αλλά καθώς επιτελέστηκε από ένα άτομο, αφορά την επιτόπια επίσκεψη προκαθορισμένων κάθε φορά περιοχών και την καταγραφή των εκεί μνημείων καθώς και των τοπογραφικών και γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών.

Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι στις περιπτώσεις θέσεων όπου ήταν εμφανή στην επιφάνεια του εδάφους όστρακα ή διατηρούνταν εντοιχισμένα στους ναούς διακοσμητικά σκυφία και αγγεία ως αντηχεία, υπάρχει αναφορά και φωτογραφική τεκμηρίωσή τους, ενώ επιχειρείται ταύτιση και χρονολόγηση. Ο προκαθορισμός των

¹² Βλ. ενδεικτικά, IDEM 1964· IDEM 1989.

¹³ Βλ. ενδεικτικά, ΠΑΣΑΛΗ ΑΦΡ. 2003.

¹⁴ ΓΑΒΡΑ Ε. 1998.

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά, QUINE G. 1999, 105-111.

¹⁶ Βλ. ΚΑΤΗΦΟΡΗ Μ. 2005.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά στο Ακρωτήρι, RAAB H. A. 2001· τα Σφακιά, NIXON L. *et.al.* 1994, 255-264· ή τη Μεσαρά: WATROUS W.L. *et.al.* 1993, 191-248· WATROUS W.L. *et.al.* 2004.

επισκέψεων γινόταν με διαίρεση της περιοχής ενδιαφέροντος σε μικρότερες ενότητες, με βάση τις αεροφωτογραφίες κλίμακας 1/5.000 από τη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού (ΓΥΣ) και την πρότερη μελέτη των γραπτών πηγών, μελετών και δημοσιεύσεων. Επιδιώκονταν επίσης η αναζήτηση κατοίκων της περιοχής ενδιαφέροντος είτε μέσω του φιλικού περιβάλλοντος του γράφοντος, είτε μέσω της Ιεράς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου (που παρείχε ένα είδος «θεσμικής» κάλυψης σε καιρούς δύσκολους για την αρχαιολογική έρευνα) που θα είχαν τη διάθεση να αποτελέσουν τους οδηγούς για την περιοχή τους και τα μνημεία της.

Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (GIS)

Η ανάπτυξη των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (αρκτικόλεξο GIS: Geographical Information Systems)¹⁸ προσέδωσε καινούριες προοπτικές στην χαρτογράφηση και διαχείριση των χωρικών πληροφοριών. Οι αρχικές μορφές GIS ανάγονται στη δεκαετία του 1960 και 1970 αν και η καθιέρωσή τους, τουλάχιστον όσον αφορά τον δυτικό κόσμο, χρονολογείται στη δεκαετία του 1980. Η οργάνωσή τους σήμερα όπως έχει διαμορφωθεί μετά την ωρίμανση της εξέλιξης του σχετικού λογισμικού αποτελείται από την πρόσκτηση και εισαγωγή των χωρικών δεδομένων, τη διαχείρισή τους, τη διαχείριση των βάσεων δεδομένων, την ανάλυση και τέλος την παρουσίαση των χωρικών δεδομένων. Τα συστήματα χαρακτηρίζονται από την ικανότητά τους να αποθηκεύουν πολλαπλές βάσεις δεδομένων, οι οποίες μπορούν να συνενωθούν και να συγκριθούν.

Η σημασία των εφαρμογών λογισμικού GIS σε μελέτες αρχαιολογικού υλικού έχει τονιστεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν άρχισε η εξάπλωση στη χρήση τους. Οι δυνατότητες που παρέχονται στην οπτικοποίηση και ανάλυση των χωρικών δεδομένων (visualizing and analyzing spatial data) σημείωσαν τη διάκριση ανάμεσα στις παραδοσιακές ποσοτικές μεθοδολογίες χωρικής ανάλυσης και την πραγματική εφαρμογή συστημάτων γεωγραφικών πληροφοριών. Έγινε εφικτή η απεικόνιση σε ψηφιακό χάρτη των αρχαιολογικών δεδομένων σε συνδυασμό με την τοπογραφία του χώρου, το γεωλογικό και το υδρολογικό του υπόβαθρο. Κατέστη

¹⁸ Για διευκόλυνση στο εξής θα γίνεται αναφορά ως GIS.

δυνατή η σύγκριση με τα δεδομένα άλλων περιοχών και, περαιτέρω, η δημιουργία μοντέλων για την πρόβλεψη και αξιολόγηση της αρχαιολογικής εικόνας σε περιοχές που αυτή δεν είναι εμφανής.¹⁹

Η χρήση γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών είναι σπάνια στις μελέτες για τη μεσαιωνική και νεώτερη περίοδο.²⁰ Τουλάχιστον όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο, οι έρευνες περιορίζονται συνήθως στους τομείς της προϊστορικής και κλασικής αρχαιολογίας. Για τις ίδιες περιόδους έχει μελετηθεί η περιοχή ενδιαφέροντος ως θέμα επίσης διπλωματικής εργασίας.²¹ Η εφαρμογή λογισμικού GIS παρέχει στην παρούσα εργασία καινοτόμες για τα ελληνικά δεδομένα μεθοδολογικές δυνατότητες. Είναι απαραίτητο να τονιστεί η καίρια συμβολή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (Ρέθυμνο). Μέσω του ΙΜΣ στάθηκε δυνατή η εφαρμογή του λογισμικού GIS για την περαιώση της εργασίας. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι η εφαρμογή του λογισμικού δεν αποτέλεσε αυτοσκοπό στην εργασία, αλλά με έγινε με αποκλειστικό γνώμονα τη διευκόλυνση της ανάλυσης των αρχαιολογικών δεδομένων.

Η ενδεικτική αναφορά σε περιπτώσεις επιφανειακών ερευνών με καταγραφή των δεδομένων τους σε GIS φανερώνει τη μεθοδολογία και τους στόχους τους. Στο Kythera Island Project (KIP),²² συνδυάστηκαν πολλαπλές ψηφιακές τεχνικές για την καταγραφή και ανάλυση μεγάλου εύρους γεωλογικών, τοπογραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων. Αν και οι έρευνες επεκτάθηκαν μέχρι το νεωτερικό τοπίο τμήματος της ανατολικής πλευράς των Κυθήρων, η κύρια θεματική ήταν η μελέτη του νησιού κατά την εποχή του Χαλκού. Σε άλλη περίπτωση, στα πλαίσια του Aetolian Studies Project (ASP) έγινε διερεύνηση των διαδρομών μέσα από τις αναφορές από γραπτές πηγές, προφορικές μαρτυρίες καθώς και τα αρχαιολογικά δεδομένα από μονοπάτια, γέφυρες και χάνια. Τα δεδομένα αυτά τοποθετήθηκαν σε χάρτη της περιοχής και χρησιμοποιήθηκε μοντέλο ανάλυσης που βασίστηκε στην αρχή του ελάχιστου κόστους (least cost) για την μετάβαση από ένα σημείο στο

¹⁹ LOCK G. & HARRIS TR. 1992, 81-96· LOCK G. & STANČIĆ Z. 1995· CONELLY J. & LAKE M. 2006, 11-17, 24.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά, LOCK G. 1997· ΚΑΤΗΦΟΡΗ Μ. 2005.

²¹ Με ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων σε GIS, ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Π. 2005.

²² CONELLY J. & LAKE M. 2006, 43-45· BEVAN A. & CONELLY J. 2004, 123-138.

άλλο.²³ Στην Κρήτη, στο πλαίσιο διπλωματικών εργασιών, έχει γίνει αφ' ενός χαρτογραφική ανάλυση και μελέτη των μοναστηριακών εγκαταστάσεων της επαρχίας Μεραμπέλλου κατά τη βενετική περίοδο,²⁴ αφ' ετέρου έχει αποτυπωθεί το οδικό δίκτυο της ρωμαϊκής εποχής στο νησί με πρόταση ανασύστασης μέσω ψηφιακών μοντέλων.²⁵

Οργάνωση μελέτης – στόχοι εργασίας

Η οργάνωση της μελέτης έχει γίνει σε τέσσερα στάδια. Πρώτα αποδελτιώθηκαν οι γραπτές πηγές για την περιοχή ενδιαφέροντος καθώς και η επισκόπηση των μεθοδολογικών προσεγγίσεων επιφανειακών ερευνών και γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών. Σε δεύτερο στάδιο έγινε η έρευνα πεδίου, με διαδοχικές καθορισμένες επισκέψεις σε τμήματα της περιοχής ενδιαφέροντος. Ακολούθησε ο έλεγχος – επανεξέταση των αποτελεσμάτων της επιτόπιας έρευνας και της μελέτης στην βιβλιογραφία. Τέλος, έγιναν προσθήκες νέων στοιχείων μετά την αξιολόγηση στο τρίτο στάδιο και νέα έρευνα στις γραπτές πηγές και το πεδίο.

Η εργασία στοχεύει στη διερεύνηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του Ύστερου Μεσαίωνα στην περιοχή ενδιαφέροντος. Επιχειρήθηκε η καταγραφή και τεκμηρίωση των καταλοίπων μέσω της επιτόπιας έρευνας στην περιοχή. Οι πληροφορίες ενσωματώθηκαν σε γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών (GIS). Η εποχή του κρητικού ύστερου μεσαίωνα αντιστοιχεί στους πρώτους αιώνες της βενετικής παρουσίας στο νησί (13^{ος} – 15^{ος}). Έχει σημασία η εξέταση της περιοχής σε σχέση με την σταδιακή ανάδυση του Ρεθύμνου ως αστικού κέντρου. Η μετάβαση από τα μικρά διοικητικά κέντρα (κάστρα) του 13^{ου} αιώνα σε ένα μεγάλο διοικητικό κέντρο με ξεκάθαρες αστικές δομές αποτελεί ενδιαφέρουσα παράμετρο στην ιστορία του χώρου. Η περιοχή ενδιαφέροντος βρίσκεται στο νοητό τρίγωνο ανάμεσα σε τρία κάστρα· του Ρεθύμνου στο Βορρά, του Μονοπαρίου στα δυτικά και της Σιβρύτου στα νοτιοανατολικά. Με δεδομένο την εικόνα που έχουμε σήμερα για την περιοχή ενδιαφέροντος, διερευνήθηκαν οι μεταβολές στην οργάνωση της οικιστικής

²³ BOMMELJE YV. & DOORN P. 1996, 343-351.

²⁴ ΚΑΤΗΦΟΡΗ Μ. 2005.

²⁵ ΗΛΒΑΝΙΔΟΥ Μ. 2005.

κατανομής, του οικονομικού χώρου και της επικοινωνίας με την κοντινή του ενδοχώρα.

Αναλυτικότερα, στα ερωτήματα εντάσσεται η διασαφήνιση της οικιστικής κατανομής και η τυπολογική μελέτη των οικισμών. Η μελέτη μεμονωμένων οικοδομημάτων, είτε εκκλησιαστικών, είτε κοσμικών και η προσπάθεια χρονολογικής τους ταύτισης και αιτιολόγησης της επιλογής δόμησης. Η οργάνωση του οικονομικού χώρου κάθε οικισμού, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντάσσονταν σε αυτόν. Η προσπάθεια ανεύρεσης των οδών επικοινωνίας εντός της περιοχής ενδιαφέροντος και της επικοινωνίας με τις γύρω περιοχές και τα διοικητικά και οικονομικά κέντρα της εποχής. Τέλος, οι θέσεις χρησιμοποιήθηκαν ως υπόθεση εργασίας για την εξαγωγή ορισμένων γενικότερων συμπερασμάτων για το κρητικό τοπίο κατά τον ύστερο μεσαίωνα.

Στους στόχους της εργασίας δεν περιλαμβάνεται οργανωμένη εθνογραφική έρευνα. Ωστόσο για τον εντοπισμό, πληρέστερη τεκμηρίωση και ανάλυση των θέσεων αξιοποιήθηκαν προφορικές μαρτυρίες αξιόπιστων (όσο το δυνατόν) ατόμων, γηραιών κυρίως μελών των οικισμών και τοπικών ιερέων. Εκλαϊκευμένες μελέτες χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως μία υποτυπώδη εθνογραφική έρευνα καθώς μεταφέρουν τις τοπικές παραδόσεις. Όπως είναι φυσικό, οι παραδόσεις υπόκεινται σε περιορισμούς ιστορικής ακρίβειας και σε καμία περίπτωση δεν χρησιμοποιήθηκαν άκριτα. Οι πληροφορίες αφορούσαν κυρίως εγκαταλειμμένους ή κατεστραμμένους ναούς. Η διερεύνηση των τοπωνυμίων βασίζεται κυρίως στα στοιχεία από τις γραπτές πηγές της ύστερης βενετικής περιόδου και δευτερευόντως από τα οθωμανικά έγγραφα, την *ΕΕΚΠ (Επίσημο Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας)* και τις μελέτες του δεύτερου μισού του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

Με βάση την οργάνωση της εργασίας και τη φύση του αρχαιολογικού υλικού και του τοπίου, ο όρος θέση καλύπτει ένα εύρος αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Βασικός γνώμονας ορισμού ήταν η λειτουργική αυτοτέλεια κάθε θέσης. Κατά συνέπεια, ως θέση ορίστηκε κάθε οικοδόμημα που καταγράφηκε και χαρτογραφήθηκε ως σημείο (point) στο GIS. Ως θέσεις καταγράφηκαν επίσης οι οικισμοί, οι οποίοι αν και αποτελούν σύνολο αρχιτεκτονημάτων έχουν λειτουργία ως ένα ενιαίο σώμα, με χαρτογράφησή τους στο GIS ως πολύγωνο (polygon) που ορίζεται από ένωση

πολλαπλών σημείων που ορίζουν τον δομημένο χώρο. Στις περιπτώσεις που εντός των οικισμών βρίσκεται ναός ή σημαντικό οικοδόμημα (έπαυλη, πυργόσπιτο), καταγράφηκε ως μεμονωμένη θέση.

Η διάρθρωση της εργασίας αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο είναι η εισαγωγή, όπου παρουσιάζονται με συντομία τα πλαίσια που οριοθετούν την ανάπτυξη της εργασίας (γεωγραφικό, ιστορικό, μεθοδολογικό)· γίνεται η επισκόπηση της μέχρι τώρα έρευνας και αναφέρονται οι στόχοι, τα ερωτήματα και η οργάνωση του κειμένου. Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελείται από την περιγραφή του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου, μέσω διακριτής καταγραφής αφενός του φυσικού περιβάλλοντος πάνω στο οποίο δομήθηκε η ανθρώπινη δραστηριότητα και αφετέρου του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος (με δημιουργία καταλόγου θέσεων) φανερώνοντας αυτήν τη δραστηριότητα στην πορεία των αιώνων μετά την Ύστερη Αρχαιότητα. Το τρίτο κεφάλαιο, η οργάνωση βάσης δεδομένων και η χαρτογράφηση των θέσεων, περιγράφει τις διαδικασίες ανάλυσης των αρχαιολογικών δεδομένων σε βάση δεδομένων MS Access και σε γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών ArcGIS 9.2. Στο τέταρτο κεφάλαιο, γίνεται η σύνθεση των πληροφοριών για την οικιστική κατανομή, τη ναοδομία, τον οικονομικό χώρο και το οδικό δίκτυο της περιοχής ενδιαφέροντος και η ανάπτυξη περαιτέρω προβληματικής για τη «βενετική» αρχαιολογία της Κρήτης. Το πέμπτο κεφάλαιο, τα τελικά συμπεράσματα, αποτελούν την ανακεφαλαίωση των συμπερασμάτων της εργασίας. Στο τέλος έχει προστεθεί παράρτημα, με τη φωτογραφική τεκμηρίωση των υστερομεσαιωνικών θέσεων και την παράθεση γραφημάτων και χαρτών από την ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων.

Στην πορεία της έρευνας προέκυψαν δυσχέρειες, κυρίως όσον αφορά τον εντοπισμό και την πρόσβαση στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιοχής ενδιαφέροντος. Η φύση της κρητικής υπαίθρου και η ψυχολογία των κατοίκων της προσέφερε μοναδικά θετικά αλλά και αρνητικά βιώματα. Το τελικό αποτέλεσμα αποζημίωσε, με την παρουσίαση εν πολλοίς αγνώστων, αδημοσίευτων, θέσεων και της «ανακάλυψης» μιας εξίσου άγνωστης και αινιγματικής περιοχής. Η περίοδος της βενετικής και οθωμανικής περιόδου αν και διασώζει τις περισσότερες αρχαιολογικές θέσεις, δεν είχε ερευνηθεί συστηματικά. Η περιοχή νοτίως του Ρεθύμνου, με τον συνδυασμό των ερευνών για τις περιόδους μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή, είναι ευτυχές γεγονός ότι

καθίσταται πλέον μία από τις επαρκώς μελετημένες και τεκμηριωμένες αρχαιολογικά περιοχές της Κρήτης.

Ευχαριστίες

Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να εκφραστούν οι θερμές ευχαριστίες του γράφοντα. Η φύση της έρευνας απαίτησε τη βοήθεια πολλών ανθρώπων στους οποίους είμαι υπόχρεος. Πρώτα από όλα θέλω να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κ. Όλγα Γκράτζιου, υπεύθυνη του μεταπτυχιακού προγράμματος «Βυζαντινές Σπουδές», για τη συνεπή διδασκαλία της και τη μύησή μας στον κόσμο της βυζαντινής αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης, την εμπιστοσύνη και τη διαρκή επίβλεψη που έδειξε στην προσπάθειά μου, καθώς και τον ακούραστο ζήλο για τη μελέτη της βενετικής περιόδου και τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Κρήτη και γενικότερα τον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Να ευχαριστήσω επίσης τα άλλα δύο μέλη της επιστημονικής επιτροπής της διπλωματικής εργασίας. Την καθηγήτρια κ. Ίριδα Τζαχίλη, υπεύθυνη των ανασκαφών στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα, για τον ενθουσιασμό με τον οποίο αποδέχτηκε το εγχείρημα της έρευνας και τις εύστοχες παρατηρήσεις της. Τον ερευνητή κ. Απόστολο Σαρρή, υπεύθυνο στο εργαστήριο γεωφυσικής - δορυφορικής τηλεπισκόπησης και αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, με τις πολύτιμες γνώσεις που μου προσέφερε για τα γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών και την υπομονετική και αμέριστη συμπαράσταση κατά τη χαρτογράφηση των αρχαιολογικών δεδομένων της εργασίας.

Πολλές ευχαριστές οφείλω στο προσωπικό της 28^{ης} ΕΒΑ και κυρίως στον Κωστή Γιαπιτσόγλου για την αγαστή συνεργασία μας, τον Γιάννη Φαντάκη καθώς και την Νατάσσα Φιολιτάκη για την αμέριστη συμπαράστασή τους στην έρευνα. Στους ερευνητές του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αναστασία Γιαγκάκη και Χαράλαμπο Γάσπαρη για την απαραίτητη και άμεση παροχή πληροφοριών στους τομείς των ερευνητικών τους ενδιαφερόντων. Στην Ασπασία Παπαδάκη, υπεύθυνη των Γ.Α.Κ. Ρεθύμνου για την απεριόριστη πρόσβαση που μου επέτρεψε στις πληροφορίες των αρχείων. Στον Δρ. Μανώλη Πατεδάκη για τη βοήθειά του στην ανάγνωση και μεταγραφή αδημοσίευτων επιγραφών. Στο ιερατικό προσωπικό των ενοριών της περιοχής ενδιαφέροντος της Ιεράς Μητρόπολης Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου, για την

πρόσχαρη και ειλικρινή προσφορά τους στην περιήγησή μου στις περιοχές ευθύνης τους και κυρίως τους εφημέριους Στέφανο Γκρίγκορα, Μανώλη Καραγιώργη, Ανδρέα Ψαθάκη, Ιωάννη Σκουριτάκη και Χριστόφορο Κατσιπουλάκη, χωρίς την βοήθεια των οποίων δεν θα μπορούσα να καταγράψω πολλές από τις θέσεις της περιοχής ενδιαφέροντος. Ανάλογα, στον στρατηγό Μιχάλη Αντωνογιαννάκη, του οποίου οι γνώσεις και οι μελέτες αποτέλεσαν βασικό πυλώνα στον οποίο στηρίχθηκε η παρούσα έρευνα. Στους συμφοιτητές και καλούς φίλους Άγγελο Μπούφαλη και Νάνσυ Τζιράκη, για τη συντροφιά, τις χρήσιμες παρατηρήσεις και την πολυεπίπεδη προσφορά τους, καθώς και σε όλες τις φίλες και φίλους που με βοηθήσαν και συμμετείχαν στη μακρά περιπέτεια της έρευνας. Να εκφράσω τέλος τις απεριόριστες ευχαριστίες στη μητέρα μου, Ελένη Χαριτοπούλου, για την ευγενική συμπαράσταση, επικουρία και υπομονή της όλα αυτά τα χρόνια.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΦΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΠΙΟΥ – ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

Η μελέτη της περιοχής ενδιαφέροντος διερευνά την αλληλεπίδραση των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών με το εύρος των ανθρώπινων κατασκευών του ύστερου μεσαίωνα. Οι πρόσφατες θεωρήσεις της έννοιας του τοπίου αμβλύνουν τη διάκριση και τον δυισμό ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και τα ανθρωπογενή κατάλοιπα. Τονίζουν τη σύνθεση που έχει ως σημείο αναφοράς την πρόσληψη του τοπίου από τις ανθρώπινες κοινωνικές ομάδες.²⁶ Στην οργάνωση όμως της περιγραφής του οικείου κεφαλαίου διατηρήθηκε η χωριστή περιγραφή του φυσικού και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Μέσα από αυτή τη διάκριση επιδιώχθηκε να εντοπιστούν καλύτερα οι παράγοντες που επέδρασαν στις επιλογές χρήσης του χώρου.

Η περιγραφή του φυσικού τοπίου προσδίδει την εικόνα του χώρου πάνω στον οποίο έλαβαν χώρα οι ανθρώπινες δραστηριότητες και αποτελεί τη βάση για την περιγραφή και ερμηνεία τους. Με τη σειρά της, η περιγραφή του ανθρωπογενούς τοπίου συναθροίζει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν παραμείνει ορατά μέχρι τις μέρες μας σε ένα κατάλογο θέσεων. Ο κατάλογος θέσεων κωδικοποιήθηκε αρχικά σε υπολογιστικά φύλλα Excel για την εύκολη συγκέντρωση και διαχείριση του υλικού. Έπειτα ολοκληρώθηκε με έντυπη μορφή στο σώμα του κειμένου του πρώτου κεφαλαίου της εργασίας. Όπως θα περιγραφεί στο επόμενο κεφάλαιο, οι τοπογραφικές και αρχαιολογικές πληροφορίες μαζί με τη φωτογραφική τεκμηρίωση συνοψίστηκαν σε βάση δεδομένων Access. Η χαρτογράφησή τους έγινε σε γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών (GIS), το οποίο συμβάλει στην πληρέστερη καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων.

²⁶ Βλ. TILLEY CHR. 1994, 7-34· THOMAS J. 2001, 165-172· ΒΟΥΖΑΞΑΚΗΣ Κ. 2003, 297-299, όπου και ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας· περαιτέρω στοιχεία, ΓΚΙΑΣΤΑ Μ. 2008, 35-36.

Γενικά

Με γνώμονα τις ανάγκες της εργασίας, ορίστηκε ως άτυπο γεωγραφικό κέντρο η ψηλότερη κορυφή του ορεινού όγκου που κυριαρχεί στην περιοχή ενδιαφέροντος (Άγιο Πνεύμα Βρύσινα). Η περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος θα αρχίσει από τη βόρεια πλευρά της περιοχής ενδιαφέροντος, δηλαδή τα υψώματα νότια της πόλης του Ρεθύμνου και θα συνεχίσει δεξιόστροφα με κατεύθυνση Βορρά – Νότου, γύρω από αυτό το κεντρικό σημείο. Το κείμενο της περιγραφής βασίζεται κυρίως στις παρατηρήσεις κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και σε ορισμένα στοιχεία από προηγούμενες μελέτες. Γίνεται αναφορά στον οριζόντιο και κάθετο διαμελισμό με επισήμανση των γεωγραφικών χαρακτηριστικών και των ορίων, των συνεχειών και τομών ανάμεσα στις γειτονικές περιοχές εκτός του χώρου μελέτης. Για λόγους οικονομίας της εργασίας επιχειρήθηκε η όσο το δυνατόν πιο σύντομη και περιεκτική περιγραφή των γεωγραφικών δεδομένων του φυσικού και των αρχαιολογικών του ανθρωπογενούς τοπίου.

Η περιγραφή του ανθρωπογενούς τοπίου περιλαμβάνει όλες τις θέσεις που εντοπίστηκαν και τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά κατά τη διάρκεια επισκέψεων στην περιοχή ενδιαφέροντος [χάρτης 2]. Επιχειρήθηκε να ενσωματωθούν όσα κατά το δυνατό αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προέρχονται από την περίοδο του ύστερου μεσαίωνα. Αν και έχουν συμπεριληφθεί με ακρίβεια όλες οι εμφανείς και εν λειτουργία ακόμη θέσεις, όπως οι οικισμοί ή οι ναοί, ορισμένες ερειπωμένες μικρών διαστάσεων θέσεις (κυρίως χώροι εργασίας και διαμονής) δεν στάθηκε δυνατό να καταγραφούν λόγω της προβληματικής προσβασιμότητάς τους ή της καταστροφής τους. Κατά συνέπεια ο κατάλογος δεν φιλοδοξεί σε καμία περίπτωση να αποτυπώσει όλες τις υστερομεσαιωνικές θέσεις της περιοχής ενδιαφέροντος. Μία ανάλογη πρωτοβουλία θα ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη εφόσον ο χώρος συνεχίζει να κατοικείται αδιάλειπτα και να υφίσταται τις αλλαγές από τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Σε κάθε περίπτωση όμως, συγκεντρώθηκε ένας ικανός αριθμός διαθέσιμων θέσεων ώστε να αποτελέσει υπόθεση εργασίας για τη διερεύνηση πτυχών της οικιστικής κατανομής και της καθημερινής ζωής της τότε τοπικής κοινωνίας. Η προσπάθεια χρονολόγησης αρκετών κτισμάτων που δεν παρείχαν σαφή στοιχεία,

κυρίως ναών, έγινε με οδηγό μορφολογικά χαρακτηριστικά που συναντώνται σε χρονολογημένα μνημεία.²⁷

Για να αναζητηθεί η εξέλιξη στην οικιστική κατανομή της περιοχής, εξετάστηκαν παράλληλα οι διαθέσιμες θέσεις από την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας καθώς και των αιώνων που διαδέχθηκαν τον κρητικό ύστερο μεσαίωνα. Άλλωστε πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν φέρουν στοιχεία ακριβούς χρονολόγησης και έχουν συνήθως διαδοχικές φάσεις από την αρχική κατασκευή τους μέχρι τις μέρες μας. Αποτελούν οργανικό μέρος της απτής εικόνας που είναι διαθέσιμη σήμερα για την περιοχή και κατά συνέπεια έπρεπε να συμπεριληφθούν - με τον κατάλληλο πάντα χρονολογικό προσδιορισμό. Στην πορεία της μελέτης έγινε φανερό ότι αξίζει να καταγραφούν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογούνται ακόμη και μέχρι την ύστερη οθωμανική περίοδο και την κρητική αυτονομία για δύο σημαντικούς λόγους. Ο ένας είναι η συνεισφορά στην πληρέστερη εξέταση και ανασύνθεση του τοπίου και των κατασκευών στην περιοχή ενδιαφέροντος κατά τον ύστερο μεσαίωνα και την πορεία μετάβασης στη νεώτερη εποχή. Ο δεύτερος λόγος αφορά τις ίδιες τις κατασκευές και την επιβίωσή τους στη σημερινή εποχή. Η σύναξη σε μία βάση δεδομένων και η, έστω και περιορισμένη, τεκμηρίωση αυτών των νεώτερων μνημείων είναι ζωτική σε ένα περιβάλλον έντονης οικιστικής ανάπτυξης και αλλοίωσης του ιστορικού τοπίου.

Την καταγραφή των θέσεων συμπληρώνει η βιβλιογραφική τους τεκμηρίωση, για όσες τουλάχιστον είναι διαθέσιμη. Παράλληλα έγινε αποδελτίωση γραπτών πηγών στις οποίες υπάρχουν αναφορές για την περιοχή ενδιαφέροντος. Εξαιτίας της έλλειψης μαρτυριών από την περίοδο που εξετάζεται στην εργασία, η έρευνα στράφηκε σε πηγές μετέπειτα περιόδων. Οι πηγές αυτές διαφοροποιούνται ως προς το είδος και τη χρονολόγησή τους από νοταριακές πράξεις της ύστερης βενετικής εποχής και μετέπειτα οθωμανικά κατάστιχα, σε μελέτες και στατιστικές του δεύτερου μισού του 19^{ου} ή των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Σύγχρονη με τις τελευταίες είναι η *Επίσημος Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* και το μετέπειτα παράρτημα των *ΦΕΚ* στην Κρήτη. Επιδιώχθηκε η αποδελτίωσή τους για το πλήθος των λεπτομερειακών

²⁷ Βλ. ενδεικτικά: ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 60-89.

και εν πολλοίς άγνωστων στην ευρύτερη βιβλιογραφία πληροφοριών που βρίσκονται στα φύλλα αυτών των επίσημων εγγράφων.

Στις νοταριακές πηγές της βενετικής περιόδου εντοπίζονται οικισμοί και περιοχές από όσα τοπωνύμια διατηρούνται μέχρι σήμερα. Μέσα από το περιεχόμενο των συμβολαιογραφικών πράξεων σταχυολογήθηκαν δεδομένα για την τότε χρήση της γης και την ύπαρξη συγκεκριμένων οικοδομημάτων παράλληλα με ορισμένα στοιχεία για τα φέουδα, τις κοινωνικές σχέσεις και τα ανθρωπωνύμια των αναφερόμενων περιοχών. Για τις πηγές των επομένων περιόδων όμως, το χρονολογικό εύρος τους θέτει περιορισμούς στη μελέτη, κάτι που εντείνεται και από την αποσπασματικότητα τους. Παρόλα αυτά, δεδομένου ότι αρκετές από τις συνθήκες της ζωής και χρήσης της υπαίθρου δεν διαφοροποιήθηκαν σημαντικά από τον Μεσαίωνα μέχρι τα προβιομηχανικά χρόνια, είναι δυνατή η αξιοποίησή τους για την ανάλυση και ανασύνθεση αρχαιολογικών, οικονομικών και σε ένα βαθμό δημογραφικών στοιχείων.²⁸

Η καταγραφή των λημμάτων του καταλόγου θέσεων γίνεται με βάση το εξής πρότυπο αναφοράς: αύξων αριθμός θέσης, τοπωνύμιο και τοποθεσία, γεωγραφικές συντεταγμένες στους άξονες x και y σύμφωνα με το Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ) '87, τοπογραφικά στοιχεία, είδος θέσης, τύπος θέσης, μέγεθος, σύντομη περιγραφή της (οικοδομικές φάσεις, ανακαινίσεις / αναστηλώσεις, μορφολογικά στοιχεία, λοιπές παρατηρήσεις), ιστορική τεκμηρίωση (από πηγές βενετικής, οθωμανικής και όπου ήταν απαραίτητο νεωτερικής περιόδου) και τέλος πρόταση χρονολόγησης. Η καταλογογράφηση των θέσεων κατά αύξοντα αριθμό έγινε σε συνάρτηση με την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος. Χρησιμοποιείται η ίδια δεξιόστροφη ακολουθία καταγραφής με κατεύθυνση Βορρά – Νότου και η αρχή της ορίζεται στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής ενδιαφέροντος. Οι αναφορές για τις κηρύξεις των μνημείων έγιναν βάσει του *Διαρκούς Καταλόγου* του Υπουργείου Πολιτισμού, στην έκδοση του 2003.

Η κλίμακα των μεγθών που χρησιμοποιήθηκε (πολύ μικρό, μικρό, μεσαίο και μεγάλο μέγεθος) ανταποκρίνεται ανάλογα με το είδος της θέσης (ναός, έπαυλη,

²⁸ Πρβλ. CHERRY J.F. *et.al.* 1991, 11.

οικισμός κ.α.) και αναφέρεται όπου ήταν δυνατή αυτή η διάκριση. Έγινε με αυθαίρετο καθορισμό τεσσάρων βασικών κατηγοριών για τη διευκόλυνση της παρουσίασης και ανάλυσης των δεδομένων. Πρόκειται για ενδεικτική ταξινόμηση που ανταποκρίνεται περισσότερο στην εξωτερική εικόνα της κάθε θέσης και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί αυστηρό κανόνα κατάταξης. Ο καθορισμός της κλίμακας αντιστοιχεί για τους μεν ναούς σε πολύ μικρό για όσους έχουν μέγεθος λιγότερο από 4,5 μ. μήκος και 2,5 μ. πλάτος (δηλαδή περί τα 10 μ² εμβαδό), μικρό για όσους (και αποτελούν την πλειοψηφία των εξεταζόμενων ναών, μία πλειοψηφία που αντιστοιχεί γενικότερα εκκλησιαστικά μνημεία της κρητικής υπαίθρου) έχουν διαστάσεις μέχρι 8 μ. x 5 μ. (εμβαδό μέχρι περίπου τα 40 μ²)²⁹, μεσαίο για διαστάσεις έως περί τα 15 μ. x 6 μ. (εμβαδό περί τα 90 μ²) και μεγάλο για όσους ναούς είναι μεγαλύτεροι από το τελευταίο όριο. Για συγκροτήματα και κοσμικά οικοδομήματα όπως οι μοναστηριακές εγκαταστάσεις και οι επαύλεις, αλλά και θέσεις όπως καμαροσκέπαστοι χώροι ή οχυρώματα, το μικρό μέγεθος αντιστοιχεί σε εμβαδό μέχρι περίπου τα 100 μ², το μεσαίο τα 500 μ² και το μεγάλο σε πιο εκτεταμένα όρια. Στους οικισμούς, η διάκριση σε μικρό αφορά όσους καταλαμβάνουν εμβαδό μέχρι περίπου τα 5 στρέμματα, μεσαίο μέχρι περίπου τα 10 στρέμματα και μεγάλο όσους τα ξεπερνούν σε έκταση.

Φυσικό τοπίο περιοχής ενδιαφέροντος

Η περιοχή ενδιαφέροντος [χάρτης 3] ορίζεται από τις ανωφέρειες νότια της πόλης του Ρεθύμνου που διακόπτονται από πολλαπλά μικρά φαράγγια που βρίσκονται κατά βάση στον άξονα Βορρά – Νότου. Οι ανωφέρειες απολήγουν στο ορεινό όγκο του Βρύσινα με την ψηλότερη κορυφή του, το Άγιο Πνεύμα, στα 858 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Δύο μεγαλύτερα φαράγγια, το Πρασσανό και το Αρμενιώτικο (Σωματιανό) – Γαλλιανό, ανατολικά και δυτικά του Βρύσινα αντίστοιχα, αποτελούν τα όρια στον κατακόρυφο άξονα του βορείου τμήματος της περιοχής ενδιαφέροντος. Το νότιο τμήμα αποτελείται από τις πλαγιές του Βρύσινα που καταλήγουν νοτιότερα προς το οροπέδιο του Ονυθέ και τα χαμηλότερα υψώματα

²⁹ Βλ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ. 1985, 80-81, 104-105· επίσης, τον κατάλογο όπου αναφέρονται οι διαστάσεις των χρονολογημένων ναών της Κρήτης, στο ΤΣΙΒΙΚΗΣ Ν. 2007, 81-83.

στον Γεννιανό ποταμό, μέχρι την κοιλάδα των Ποταμών ανατολικά και τον Αρμενόκαμπο και τα υψώματα στου Φωτεινού που δεσπόζουν στην περιοχή του Αγίου Βασιλείου δυτικά. Η κοιλάδα των Ποταμών, οι κοιλάδες δυτικά τους, τα υψώματα νότια και δυτικά του Φωτεινού καθώς και η δυτική πλευρά του Αρμενόκαμπου αποτελούν τα όρια του νότιου τμήματος της περιοχής ενδιαφέροντος.³⁰

Οι οικισμοί και ορισμένες θέσεις αποτελούν σημεία αναφοράς για την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος. Νότια από το Ρέθυμνο βρίσκεται η βορειοδυτική υποενότητα της περιοχής ενδιαφέροντος που περιλαμβάνει την τοποθεσία Τρία Μοναστήρια. Μεγάλο τμήμα της περιοχής έχει μικρή εδαφική κλίση σαν οροπέδιο και απολήγει δυτικά στο Γαλλιανό φαράγγι που έχει τοιχώματα με απότομες κλίσεις. Προς τα νότια υψώνονται λόφοι με ψηλότερη κορυφή στα 348 μέτρα, οι δυτικοί πρόποδες του Βρύσινα. Δυτικά των λόφων βρίσκεται το Σωματιανό φαράγγι, του οποίου συνέχεια είναι το Γαλλιανό. Τα εδάφη σε μεγάλο βαθμό είναι βραχώδη και στο καρστικό τους υπόβαθρο δημιουργούνται πολλές μικρές φαραγγώδεις κοιλάδες. Ανατολικά, ένα μικρό φαράγγι ξεκινά από τους βορειοδυτικούς πρόποδες του βουνού και καταλήγει ανατολικά της πόλης του Ρεθύμνου. Στην περιοχή των Τριών Μοναστηριών, η δυτική πλευρά έχει σχετικά μικρή κλίση, ενώ στην ανατολική υψώνεται απότομα μία λοφογραμμή. Σε μικρή απόσταση δυτικά διακόπτεται με τη σειρά της από ένα επόμενο φαράγγι. Η γεωμορφολογία του χώρου δημιουργεί διαδοχικά μικρά φαράγγια με γενική κατεύθυνση Βορρά - Νότου. Τα φαράγγια δημιουργούνται στις βόρειες υπώρειες του Βρύσινα, χαμηλότερα από τις απότομες πλαγιές του.

Μεγάλο τμήμα αυτής της περιοχής είναι σχετικά επίπεδη και προς βορράν κατακερματίζεται σε αλληπάλληλες γλώσσες γης, μικρά επιμήκη τμήματα στις πλαγιές νότια του Ρεθύμνου. Μέσα στα φαράγγια βρίσκονται πηγές νερού και έντονη βλάστηση. Στις πλαγιές μέχρι περίπου το ύψος των 500 μέτρων υπάρχουν ελαιώνες. Μεταξύ των οικισμών Ρουσοσπίτι και Χρωμοναστήρι ξεκινά το φαράγγι των Μύλων, με κάθετες πλαγιές και μόνιμη ροή ύδατος. Δυτικά του Χρωμοναστηρίου,

³⁰ Για τα τοπογραφικά δεδομένα, τα τοπωνύμια και σύντομη περιγραφή της περιοχής ενδιαφέροντος, βλ. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1894, 203-204, 210-211, 228· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 22-25 και τον χάρτη στη σ. 63.

ξεκινά ακόμη ένα ρέμα που ενώνεται στη θέση Απέραντο Δάσος με το ρέμα Ρέχτρα που απορρέει από το διάσελο στην περιοχή του οικισμού Πρασσές και δημιουργεί μία μικρή κοιλάδα. Μεταξύ των οικισμών Ρουσοσπίτι και Πρασσές εντοπίζονται αρκετές πηγές υδάτων. Ακόμη δυτικότερα, πέρα από την περιοχή Κεφάλες, την κορυφή του Αγίου Κοσμά και τη θέση Αγίου Κωνσταντίνου λόφου, βρίσκεται το Πρασσανό φαράγγι. Έχει πολύ απότομα τοιχώματα με κάθετους βράχους κατά τόπους.

Μεγάλη κλίση έχουν οι πλαγιές του όρους Βρύσινα στην βορεινή του πλευρά από υψόμετρο 400-500 μ. μέχρι την κωνοειδή κορυφή του Βρύσινα στα 858 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Το βουνό έχει δύο ακόμη χαμηλότερες κορυφές. Βορειοανατολικά της κορυφής, στα 800 και 700 περίπου μ. βρίσκονται μικρά επίπεδα τμήματα, στην περιοχή Βιγλί. Ανατολικά - νοτιοανατολικά της κορυφής σε υψόμετρο περί τα 700-800 μ. βρίσκεται ένα οροπέδιο, που ονομάζεται από τους κατοίκους του οικισμού Σελλί Παναόρι. Στη δυτική και νότια πλευρά του βρίσκονται βραχώδη εξάρματα που ονομάζονται Χάλαρα. Ανάμεσα τους σχηματίζονται λάκκοι που ονομάζονται Βοθόνια. Στην περιοχή καλλιεργούνται ακόμη σιτηρά για ζωοτροφές. Στη νοτιοδυτική πλευρά της κορυφής σχηματίζεται επίσης ένα μικρό οροπέδιο που απολήγει σε λεκάνη απορροής με μικρή κλίση και άνητρα καλλιέργειες που ονομάζεται Αγκαραθές ή Καριώτικο Αόρι. Απολήγει σε μικρό φαράγγι με απότομα τοιχώματα, δυτικά του οικισμού Όρους. Στις πλαγιές της κορυφής βρίσκονται άνητρα καλλιέργειας, ιδιαίτερα μέσα σε μικρά ρέματα (λούκια), ακόμη και σε μεγάλο υψόμετρο. Νότια, στα 600 μ., το οροπέδιο καταλήγει σε πλαγιά με μικρή κλίση, το Καταόρι. Η δυτική απόληξη καταλήγει στη βραχώδη πλαγιά μεταξύ των περιοχών του Χρωμοναστηρίου και του Σελλίου που λέγεται Αγγάλες.

Η ανατολική κοιλάδα έχει απότομες πλαγιές στη δυτική και βόρεια πλευρά της και εκτείνεται μέχρι την είσοδο του Πρασσανού Φαραγγιού. Νότια του Πρασσανού φαραγγιού βρίσκεται η λεκάνη του βόρειου τμήματος της κοιλάδας των Ποταμών. Η δυτική πλαγιά του Βρύσινα καταλήγει με απότομες κλίσεις σχηματίζοντας τη λεκάνη απορροής του χείμαρρου Δαφνές που ενώνεται κοντά στην είσοδο του Πρασσανού φαραγγιού. Νοτιοδυτικά του βουνού στην περιοχή του οικισμού Σελλί δημιουργείται μία μικρή κοιλάδα που καταλήγει στην περιοχή Δαφνές. Στη νοτιοδυτική πλευρά της περιοχής ενδιαφέροντος βρίσκονται χαμηλότεροι λόφοι μέχρι τη δυτική όχθη του

Πλατανέ ποταμού (που τοπικά ονομάζεται Σφακόριακο) και τον παραπόταμο Γεννιανό ποταμό ή Ποταμίδα που ενώνεται στη θέση Ξεροκάμπι και τις πλαγιές της περιοχής Μύλου Αρμοί στα νοτιοδυτικά. Νότιο σύνορο της περιοχής ενδιαφέροντος αποτελεί η λεκάνη απορροής του Γεννιανού ποταμού, νότια – νοτιοανατολικά του οικισμού Γεννή. Βόρεια από αυτή τη λεκάνη απορροής και νότια από τον κύριο όγκο του Βρύσινα βρίσκονται λόφοι με ήπιες κλίσεις και μικρά οροπέδια. Γνωστότερο είναι το οροπέδιο του Ονυθέ στο κέντρο του νότιου τμήματος της περιοχής ενδιαφέροντος. Στο νότιο τμήμα του Ονυθέ σχηματίζεται κορυφή (όπου και ελληνιστική ακρόπολη) στα 638 μέτρα. Η περιοχή αυτή διακόπτεται από μικρές κοιλάδες και ορίζεται ανατολικά, δυτικά και νότια από απότομες πλαγιές. Κατά τόπους εκδηλώνεται ο υδροφόρος ορίζοντας και οι κυριότερες πηγές βρίσκονται στο βόρειο τμήμα του οροπεδίου Ονυθέ.

Στη δυτική πλευρά του Βρύσινα υψώνεται η κορυφή Σπαθί, στα 630 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Η δυτική πλαγιά έχει απότομη κλίση, με γκρεμούς πάνω από το μικρό οροπέδιο που βρίσκεται στα 450 μ. ανατολικά των Κάτω Αρμένων και του Αρμενόκαμπου. Το νοτιοδυτικό τμήμα της πλαγιάς καταλήγει με μεγάλη επίσης κλίση προς τη μικρή κοιλάδα που ξεκινά δυτικά του Σελλίου και συνεχίζει νότια του οικισμού Όρους και βόρεια των οικισμών Γουλεδιανά και Καρέ, στην περιοχή της *Καρές ο Κάμπος*. Από την περιοχή ξεκινά η λεκάνη απορροής του ποταμού Πετρέ, που διασχίζει σχηματίζοντας μικρό φαράγγι την λοφώδη έκταση μεταξύ του νότιου ορίου του Αρμενόκαμπου και της περιοχής βόρεια του οικισμού Φωτεινού. Οι δύο μικρές κοιλάδες που ξεκινούν από το διάσελο στην περιοχή του οικισμού Σελλί, αποτέλεσαν οδό επικοινωνίας ανάμεσα στις περιοχές νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά του Βρύσινα.

Από το άλλο διάσελο, που διαμορφώνεται δυτικότερα τον οικισμό Γεννή, μεταξύ της περιοχής Λογαρέ και του μετοχίου της Πέτρας, η υδροκριτική απορρέει προς τα ανατολικά στη λεκάνη απορροής που προαναφέρθηκε, ενώ προς τα δυτικά σχηματίζει μία λεκάνη, τη μικρή κοιλάδα της Μπαλέ, που απολήγει στον Αγιοβασιλιώτικο κάμπο και το Κουρταλιώτικο φαράγγι. Αυτές οι δύο κοιλάδες αποτελούν ταυτόχρονα οδούς επικοινωνίας ανάμεσα στις περιοχές νότια του Βρύσινα, βορειοδυτικά του Αμαρίου και της περιοχής του Αγίου Βασιλείου. Στην περιοχή Λογαρέ καθώς και ανατολικά στη Γεννή και την Ποταμίδα βρίσκονται πηγές υδάτων. Βόρεια από την

περιοχή Λογαρέ βρίσκεται η περιοχή του οικισμού Αμπελάκι και δυτικότερα η λοφώδης περιοχή του Φωτεινού. Η τελευταία διακόπτεται από μικρές κοιλάδες ρεμάτων, ενώ οι λόφοι της έχουν απότομες, κωνικές κορυφές. Βόρεια από την περιοχή του Φωτεινού βρίσκεται η πεδινή ζώνη του Αρμενόκαμπου. Μέχρι το υψόμετρο των 500 περίπου μέτρων το έδαφος καλύπτεται από ελαιώνες, ζώνες από δρυς και πρίνους, καθώς και οπωροφόρα δέντρα. Ψηλότερα, το έδαφος γίνεται περισσότερο βραχώδες και απόκρυμνο, συχνά αδιάβατο, όπου αναπτύσσεται θαμνώδης βλάστηση. Ορισμένα σημεία στα νοτιοδυτικά της περιοχής ενδιαφέροντος αποτέλεσαν περάσματα προς τον Νότο, ο Αμπελακώτικος Πόρος νότια από τον οικισμό Αμπελάκι και οι δύο μικρές κοιλάδες νότια του οικισμού Φωτεινού.

Ανθρωπογενές τοπίο περιοχής ενδιαφέροντος – κατάλογος θέσεων

α.α. 1: Υπαπαντή του Κυρίου / Παναγία Ακρεβατερή ή Καθολική, Τρία Μοναστήρια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542164,199081 / y: 3910875,58356. Η θέση βρίσκεται πάνω στο "οροπέδιο" των Τριών Μοναστηρίων, σε κοντινή απόσταση ανατολικά από το Γαλλιανό φαράγγι και τον μύλο των "Σαουνάσιδων" (α.α. 3), με θέα προς Ρέθυμνο και τον βόρειο - βορειοδυτικό Βρύσινα. Σε κοντινή απόσταση προς τα βορειοδυτικά εντοπίζεται το πηγάδι / κινστέρνα του συγκροτήματος. Η θέση αποτελείται από ένα συγκρότημα ισόγειου οικοδομήματος και υπερκείμενου ναΐδριου. Το οικοδόμημα απαρτίζεται από δύο καμαροσκέπαστους με οξυκόρυφη στέγαση επαπτόμενους χώρους μικρού μεγέθους, ενώ πάνω από το βορειοανατολικό τμήμα του ανατολικού χώρου προστέθηκε μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός πολύ μικρού μεγέθους. Ο ναός έχει ανακαινιστεί πρόσφατα από την 13^η ΕΒΑ. Το συγκρότημα είχε επισκευαστεί στην οροφή κατά τον 20^ο αιώνα. Η στέγαση των ισόγειων χώρων έχει γίνει με λαξευτούς λίθους. Διασώζονται τμήματα μεγάλου λίθινου κοσμήτη που χωρίζει τις κάθετες επιφάνειες των τοίχων με τις καμπύλες της καμάρας. Κατά τόπους αποτελείται από μια συνεχή σειρά τεταρτοσφαιρικών κιλλιβάντων και πιθανόν στήριζε ξύλινο πατάρι. Διακρίνονται εσοχές στους τοίχους που πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως ταΐστρες (μαντζαδούρες) για υποζύγια.³¹ Η νότια πλευρά του ανατολικού χώρου απολήγει σε μικρή στοά. Το νότιο τόξο είναι οξυκόρυφο, ενώ το ανατολικό ημικυκλικό. Η δόμηση του ναού αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από λαξευτούς λίθους, ανάλογους με αυτούς της στέγασης των ισόγειων χώρων. Το ορθογώνιο θύρωμα της εισόδου του στη δυτική πλευρά επιστέφεται με υπερκείμενο προεξέχον ημικυκλικό λίθινο τόξο. Το τόξο φέρει εγχάραξη στο εξωράχιο που ορίζει υποτυπώδες βεργίο και στηρίζεται σε κιλλιβαντες με μορφή διπλών αστραγάλων πάνω από οριζόντιο υπέρθυρο με διπλό κυμάτιο.³² Ένα κυματοειδές γείσο (ondulato

³¹ Για τις μαντζαδούρες βλ. τη σύντομη αναφορά στον ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 2001, 129.

³² Βλ. ενδεικτικά παράλληλα στη δυτική Κρήτη, αν και οξυκόρυφα, στους Αγίους Αποστόλους στον Πύργο Ψηλονέρου (1530) και τον Άγιο Γεώργιο στο Θέρισσο (1527): ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 2007, 24· παράλληλα με οξυκόρυφο ή ημικυκλικό τόξο στη Ρόδο χρονολογούνται νωρίτερα, από τον 14^ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 15^{ου} ή τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, βλ. ΝΤΕΛΛΑΣ Γ. 2007, 209-215.

cornice)³³ ή σύνθετης διατομής³⁴ επιστέφει τους εξωτερικούς τοίχους, ενώ ένας κοσμητής σύνθετης διατομής διακρίνει εσωτερικά τη γένεση της καμάρας και ένα ημικυκλικό κυμάτιο τη γένεση της κόγχης του Ιερού. Αετωματική είναι η απόληξη των δύο στενών πλευρών, και στο ανώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς βρίσκεται βάση κωδωνοστασίου. Η ημικυκλική αψίδα του Ιερού εξέχει του υποκείμενου οικοδομήματος και στηρίζεται προφανώς σε κιλλίβαντα. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο και στο αέτωμα άνωθεν τους τετραγωνικούς φεγγίτες. Στις μακρές πλευρές βρίσκονται ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα. Το συγκρότημα αποτελούσε πιθανώς ένα από τα μοναστήρια της περιοχής ή μία αγρέπαιλη.³⁵ Ο ναός με βάση τα διακοσμητικά του στοιχεία μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Η ανέγερση του ναού αποτελεί *terminus ante quem* για την οικοδόμηση του ισόγειου συγκροτήματος· πιθανότατα έγινε την ίδια περίοδο λαμβάνοντας υπόψη τη δόμηση του ναού με λίθους ανάλογους με τις καμάρες των ισόγειων χώρων.

α.α. 2: Προφήτης Ηλίας, Τρία Μοναστήρια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542245,558957 / y: 3910651,35361. Βρίσκεται στην ίδια περιοχή με την προηγούμενη θέση (α.α. 1), σε πολύ μικρή απόσταση προς τον Νότο. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος μεσαίου μεγέθους. Ο ναός έχει πρόσφατα ανακαινιστεί και προστέθηκαν σύγχρονα οικήματα στα δυτικά. Η οικοδομική ιστορία του οικοδομήματος αντιστοιχεί πιθανώς σε δύο παλαιότερες φάσεις. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και εσωτερικά ένας κοιλόκυρτος κοσμητής περιτρέχει όλες τις πλευρές του ναού. Το θύρωμα και τα περίθυρα των φωτιστικών ανοιγμάτων στη βόρεια πλευρά φέρουν περιμετρικό βεργίο και έξεργη αετωματική επίστεψη διακοσμημένη με βαθμιδωτές ταινίες. Εξωτερικά στη βάση της κόγχης του Ιερού διακρίνεται πιθανή παλαιότερη θεμελίωση. Πιθανώς αποτελούσε ναό μοναστηριακής εγκατάστασης. Χρονολογείται στα τέλη του 16^{ου} ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα,³⁶ με πιθανή δεύτερη φάση στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 3: Μύλος των "Σαουνάσιδων", Γαλλιανό φαράγγι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541833,594526 / y: 3910727,57387. Ο νερόμυλος βρίσκεται σε τμήμα όπου το φαράγγι γίνεται στενό με απότομες πλευρές, δυτικά της θέσης α.α. 1. Νερόμυλος τύπου «οριζόντιου υδρόμυλου ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle")».³⁷ Σε εγκατάλειψη. Οι χώροι του μύλου και τα προσκτίσματά του διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση, ίχνη χρήσης μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 20ου αιώνα. Ο νερόμυλος είχε ένα μικρό οίκημα σε όροφο πάνω από τον εργαστηριακό χώρο. Οι εγκαταστάσεις του χαρακτηρίζονται από μία υδατογέφυρα μεγάλου μήκους, υδατόπυργος ημικυκλικής όψης και καμαροσκέπαστο εργαστηριακό χώρο. Στα νότια του νερόμυλου βρίσκεται η επιμήκης, σχεδόν παραλληλόγραμμη, υδατοδεξαμενή. Η δεξαμενή βρίσκεται σε κοντινή απόσταση παράλληλα με τη σχεδόν κάθετη πλαγιά του φαραγγιού και για να καλυφθεί ο χώρος μέχρι το μύλο που βρίσκεται δίπλα στο ρέμα, απαιτήθηκε η μεγάλη υδατογέφυρα. Η βραχοσκεπή νότια του νερόμυλου, δίπλα στη δεξαμενή, περικλείσθηκε με τοίχο αποτελώντας ένα ανεξάρτητο μικρό οικοδόμημα. Παρόμοιου τύπου νερόμυλοι χρονολογούνται κατά την ύστερη βενετική ή την οθωμανική περίοδο.³⁸ Με δεδομένο την καμαροσκέπαστη κάλυψη του εργαστηριακού χώρου και την ονομασία του μύλου που παραπέμπει στην οικογένεια των Sanguinazzi, μπορούμε να χρονολογήσουμε τον νερόμυλο στον 16^ο ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Οι εγκαταστάσεις του θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή ανατολικά του, στις θέσεις α.α. 1 και α.α. 2.

³³ Για τη συγκεκριμένη ορολογία βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 75 κ.ε.

³⁴ Για τη συγκεκριμένη ορολογία βλ. ΝΤΕΛΛΑΣ Γ. 2007, 201 κ.ε.

³⁵ Για την τοπική παράδοση βλ. ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ Α. 1954, 60-61.

³⁶ Για παράλληλα ως προς τη διαμόρφωση του θυρώματος και των περιθύρων βλ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1985, 33-36.

³⁷ Για την ορολογία του τύπου των νερόμυλων που καταγράφηκαν βλ. ενδεικτικά: CLUTTON E. & KENNY A. 1977, 139· ΒΡΟΥΧΑ Π. 1988, 362.

³⁸ Προσωπική συνομιλία με την κ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΑΓΓΕΛΑΚΗ, Νοέμβριος 2008.

α.α. 4: Ιρφάν (μικρό) μετόχι (κήρυξη μνημείου: ΦΕΚ 271/Β/2.6.1987). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543179,692101 / y: 3910705,58489. Βρίσκεται σε ανωφέρεια με ομαλή κλίση, σε κοντινή απόσταση ανατολικά από το φαράγγι που ξεκινά νοτιότερα, από την περιοχή Παράδεισος. Συγκρότημα πυργόμορφου οικοδομήματος και ναού. Τα οικοδομήματα βρίσκονται σε χαμηλό ανάλημμα, πιθανότατα στη μέση του συνολικού χώρου της εσωτερικής αυλής που ορίζεται από περίβολο που διασώζεται κατά τόπους (νοτιοανατολική πλευρά σώζεται σε πλήρες ύψος). Το πυργόμορφο οικοδόμημα, μικρού μεγέθους, είναι τριώροφο και αποτελείται από έπταυλη ή πιο πιθανόν ανήκε σε μοναστηριακή εγκατάσταση· ο ναός στα ανατολικά σε επαφή με το οικοδόμημα είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος μικρού μεγέθους. Η πρόσφατη ριζική ανακαίνιση (ίσως του 1985, χρονολογία κατασκευής του κωδωνοστασίου), οι προσθήκες νέων οικοδομημάτων και ο κατακερματισμός του χώρου σε ιδιοκτησίες έχει αλλοιώσει την αρχική εικόνα του συγκροτήματος. Η εγκατάσταση πιθανότατα περιλάμβανε και άλλα κτίσματα σε ένα ευρύτερο περίβολο που σήμερα έχει καταστραφεί.³⁹ Στις απολήξεις του πυργόμορφου οικοδομήματος προσεγγμένη τοιχοποιία που προσιδιάζει στους ορθογώνιους λαξευτούς δόμους που απαντώνται σε άλλα πυργόμορφα οικοδομήματα της περιοχής ενδιαφέροντος, ενώ στο υψηλότερο σημείο της βορειοανατολικής απόληξης διακρίνονται πρόβολοι που ίσως αντιστοιχούσαν σε στήριξη εξέχουσας κυλινδρικής κλωβόσχημης σκοπιάς - πυργίσκου⁴⁰ (βλ. τον πύργο Γιαννουδίου, α.α. 89). Η είσοδος στον πρώτο όροφο είναι υπερυψωμένη στη νότια πλευρά, ενώ είσοδος ή μεγάλο παράθυρο με ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο ανοίγεται ανατολικά στον τρίτο όροφο, όπως και δύο ορθογωνικά παράθυρα βόρεια στον ίδιο όροφο. Χαμηλά στη βόρεια πλευρά το κτήριο έχει σκαρπωτή πρόσοψη, ενώ ψηλά στη βορειοανατολική απόληξη διακρίνονται λίθινοι πρόβολοι. Ο ναός (αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου), έχει οξυκόρυφη κάλυψη, δύο ενισχυτικά σφενδόνια με στήριξη σε συνεπτυγμένους κιλλίβαντες με κυματιόσχημη διακόσμηση, ενώ όλες τις πλευρές περιτρέχει κοσμήτης στο ύψος των κιλλιβάντων με την ίδια διακόσμηση. Ο κοσμήτης διακόπτεται απότομα στο εσωτερικό της κόγχης του Ιερού Βήματος, οδηγώντας στην υπόθεση ότι η ανατολική απόληξη έχει ανασκευαστεί πρόσφατα. Στη νότια και βόρεια πλευρά του διασώζονται δύο ορθογώνια περίθυρα. Αποτελούνται από δύο παραστάδες, πάνω σε απλές βάσεις, με αποτμημένη την ελεύθερη ακμή τους και ισάριθμα επίκρανα με διακοσμητική ζώνη από δύο αυλούς. Άνωθεν του επιστυλίου φέρουν γείσο σύνθετης διατομής. Δυτικά στη βόρεια πλευρά βρίσκεται ένα ακόμη φωτιστικό άνοιγμα με οξυκόρυφο περίθυρο. Στη δυτική πλευρά του ναού διακρίνεται κτισμένο πια το άνοιγμα επικοινωνίας (με χαμηλωμένο τόξο) με τον εφαπτόμενο στα δυτικά πύργο. Επιγραφική τεκμηρίωση: ενεπίγραφη πλάκα με κεφαλαιογράμματη γραφή σε κυματιόσχημο (στις τρεις πλευρές) πλαίσιο που αναφέρει την αφιέρωση του ναού και πιθανότατα ανάγεται στην αρχική του φάση, έχει αποτμηθεί και βρίσκεται η μισή εντοιχισμένη χαμηλά στην ανατολική πρόσοψή του και το υπόλοιπο τμήμα σε απόθεση έξω από τη σημερινή είσοδό του. Με τον συνδυασμό των δύο τμημάτων μπορεί να αναγνωστεί το σωζόμενο τμήμα της ως: ΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΙΕ[ΡΟΝ] [...] [Τ]ΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ | ΤΗΣ ΠΑΜΜΑ[ΚΑΡΙΣΤΟΝ] [...] Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΝ ΚΑΙ | ΜΗΤΡΟΣ ΤΟ[Υ] [...] ΑΜΗ[Ν].⁴¹ Από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, μπορεί να προταθεί χρονολόγηση του ναού στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα, κάτι που ταιριάζει και με την πληροφορία που αναφέρει ότι ο ανακαινισμένος ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου ανάγεται στο 1600.⁴²

³⁹ Καθώς πρόκειται για ιδιόκτητο χώρο, δεν στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί ενδελεχώς το εσωτερικό του οικοδομήματος. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και των υπόλοιπων πυργόμορφων οικοδομημάτων της περιοχής ενδιαφέροντος ήταν αποτρεπτικός παράγοντας για τη διερεύνηση και φωτογράφιση του εσωτερικού τους.

⁴⁰ Για το ζήτημα της ορολογίας τους, βλ. ενδεικτικά ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 2005, 218-219, ο οποίος υποστηρίζει τη χρησιμοποίηση του όρου «κλωβί». Θεωρούμε ωστόσο ότι ο όρος κλωβόσχημη σκοπιά ή πυργίσκος είναι περισσότερο δόκιμη.

⁴¹ Ανάγνωση από τον γράφοντα. Οι φωτογραφίες υψηλής ανάλυσης των επιγραφών τέθηκαν επ'άλληλα και αυξήθηκε η ευκρίνειά τους με επεξεργασία σε λογισμικό Adobe Photoshop 7.0.

⁴² Βλ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΗ ΑΘ. 2008, 60.

- α.α. 5: Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, Μικρό μετόχι [Εικ. 1]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543489,061016 / y: 3910789,12412. Σε σημείο καμπής του ρου στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού που ξεκινά νοτιότερα από την περιοχή Παράδεισος, περί τα 400 μ. ανατολικά - βορειοανατολικά από το Ιρφάν μετόχι (α.α. 4). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος μικρού μεγέθους. Έχει κτιστεί σε ανάλημμα πάνω από την κοίτη του χειμάρρου· δίπλα από τον ναό στα νότια διακρίνονται λιθοσωροί, πιθανόν από θεμελιώσεις τοίχων. Το βορειοδυτικό τμήμα της οροφής και ο δυτικός τοίχος έχουν επισκευαστεί με σκυρόδεμα, ίσως το 1971, χρονιά που αναγράφεται στην αφιερωμένη στον ναό καμπάνα. Ο ναός φέρει οξυκόρυφη κάλυψη με δύο ενισχυτικά σφενδόνια. Η είσοδος στον δυτικό τοίχο είναι έκκεντρα τοποθετημένη. Στο βόρειο τοίχο φωτιστικό άνοιγμα με περίθυρο τύπου με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (arco a nasi), έκκεντρα λαξευμένο. Αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό 15^{ου} αιώνα.⁴³
- α.α. 6: Άγιος Αντώνιος, Μικρό μετόχι [Εικ. 2]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543631,869436 / y: 3910964,71188. Ψηλά σε βραχοσκεπή στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού που ξεκινά από την περιοχή Παράδεισος, περί τα 200 μ. βορειοανατολικά από τον Άγ. Κωνσταντίνο (α.α. 5). Ναός σπηλαιώδης μικρού μεγέθους. Σώζεται σε καλή κατάσταση. Είναι κτιστή η δυτική πλευρά του ώστε να κλειστεί η βραχοσκεπή που τον στεγάζει, με διεύθυνση βόρεια - βορειοανατολική. Φέρει οξυκόρυφο φωτιστικό άνοιγμα στη μακρά δυτική πλευρά. Εφάπτεται στα νότια στεγασμένος χώρος (κτιστή η δυτική πλευρά) στο σημείο που η ίδια βραχοσκεπή έχει μεγαλύτερο βάθος. Η αργολιθοδομή του είναι αμελής, φέρει απλό ημικυκλικό θύρωμα και δύο ορθογώνια περίθυρα στα φωτιστικά ανοίγματα. Ίσως σχετίζεται με την ασκητική παράδοση στους σπηλαιώδεις ναούς της περιοχής, αν και μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως εργαστηριακός χώρος (τυροκομείο) με τη χαρακτηριστική κτιστή εστία. Αν και τα χαρακτηριστικά του προσκτίσματος οδηγούν περισσότερο στην οθωμανική εποχή, το οξυκόρυφο φωτιστικό άνοιγμα του ναού αποτελεί ένδειξη για πιθανή χρονολόγηση του ναού στον 15^ο αιώνα.
- α.α. 7: Ανατολικά από το Μεγάλο μετόχι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543638,084932 / y: 3910193,02845. Σε ομαλή κορυφή του επιμήκους λόφου που δεσπόζει στην περιοχή του Μεγάλου και Μικρού μετοχίου εντοπίζεται τετραγωνικής κάτοψης πυργοειδές οικοδόμημα μικρού μεγέθους κατασκευασμένο από απλή αργολιθοδομή. Λόγω της θέσης αποτέλεσε πιθανώς βίγλα, θέση επιτήρησης. Η διατήρησή του είναι κακή, καθώς σώζονται σε χαμηλό ύψος οι τοίχοι του (1-1,5 μ.) και πιθανότατα χρησιμοποιείται ακόμη από κτηνοτρόφους. Το οικοδόμημα βρίσκεται στη δυτική πλευρά του εδαφικού εξάρματος, πάνω από τις απότομες ανωφέρειες του φαραγγιού που ξεκινά από την Αγία Παρασκευή στον Παράδεισο (α.α. 12). Προς τα ανατολικά του οικοδομήματος χαμηλός τοίχος από ξερολιθιά ορίζει αύλειο χώρο. Διακρίνονται δύο ενδεχόμενες οικοδομικές φάσεις, χωρίς όμως στοιχεία ικανοποιητικής χρονολόγησης.
- α.α. 8: Ρισβάν (μεγάλο) μετόχι (κήρυξη μνημείου: ΦΕΚ 271/Β/2.6.1987). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543220,610783 / y: 3909742,99694. Βρίσκεται σε επίπεδο σημείο στην ανωφέρεια με ομαλή κλίση νότια της θέσης Ιρφάν Μετόχι (α.α. 4). Πολύ κοντά στα δυτικά είναι η απότομη δυτική πλευρά του φαραγγιού που ξεκινά από την περιοχή Παράδεισος λίγο νοτιότερα. Συγκρότημα που αποτελείται από πυργόμορφο τριώροφο οικοδόμημα μεγάλου μεγέθους, βοηθητικά προσκτίσματα, εσωτερική αυλή και ορθογώνιο περίβολο. Βενετική πυργόμορφη έπαυλη στην αρχική του φάση, μετατράπηκε σε οθωμανικό κονάκι. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923 εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τη Μ. Ασία. Το συγκρότημα έχει αναστηλωθεί από την αρχαιολογική υπηρεσία και έχει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Το πυργόμορφο οικοδόμημα που βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του συγκροτήματος φέρει σκάρπα (πρόσθετη) στο μεγαλύτερο τμήμα του εξωτερικού του βόρειου τοίχου και κορδόνι στις απολήξεις του, όπου διακρίνονται σε όλο το ύψος οι

⁴³ Για την ορολογία και χρονολόγηση του συγκεκριμένου τύπου περιθυρου βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 63 κ.ε.

λαξευτοί ορθογώνιοι δόμοι και η επίστεψη από επίκρανα στην οροφή (και στις τέσσερις γωνίες του τρίτου ορόφου). Σε αυτό τον όροφο (ανώγι), στη βόρεια και δυτική πλευρά του, ανοίγονται από δύο δίδυμα ορθογωνικά παράθυρα (χαμηλότερα τα μεγαλύτερα «παρακυπτικά» και ψηλότερα τα μικρότερα «φωτιστικά»⁴⁴). Στη νοτιοδυτική απόληξη, στο ύψος του τρίτου ορόφου, διακρίνονται λίθινοι πρόβολοι. Στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος υψώνονται δύο μακρές τετραγωνικές καμινάδες, η μία με πυραμιδοειδή βάση.⁴⁵ Στους εξωτερικούς τοίχους του οικοδομήματος δεν διακρίνονται οι, χαρακτηριστικές σε ανάλογα κτίσματα, ανοικτές και αμβλυνόμενες χαμηλά υδρορροές, οι «αναγλυφάδες»⁴⁶ (ή «μουστάκια»). Στο δεύτερο όροφο, δίπλα στο ηλιακό και την πυραμιδοειδή καμινάδα, προστέθηκε θόλος οθωμανικού λουτρού.⁴⁷ Η αρχική φάση της θέσης μπορεί να χρονολογηθεί με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του οικοδομήματος στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή τον 17^ο αιώνα, με οθωμανικές (17^{ος} – 19^{ος} αι.) και νεώτερες (20^{ος} αι.) προσθήκες.⁴⁸

α.α. 9: Άγιος Ονούφριος, Μεγάλο μετόχι [Εικ. 3].⁴⁹ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543240,589163 / y: 3909674,92246. Μέσα σε σπήλαιο με ψηλή οροφή, στην ανατολική πλαγιά του φαράγγιού περί τα 100 μ. νοτιοανατολικά του Ρισβάν μετόχι (α.α. 8). Σε διπλανή βραχосκεπή πηγή νερού. Ναός (εντός σπηλαίου) μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Η στέγη στη δυτική της πλευρά έχει επισκευαστεί. Το οικοδόμημα φέρει οξυκόρυφη κάλυψη, ενώ διακρίνεται οξυκόρυφο υπέρθυρο στη δυτική πλευρά. Η εξωτερική πλευρά του Ιερού βρίσκεται σε επαφή με τον φυσικό βράχο. Στο εσωτερικό του σπηλαίου εντοπίζονται ταφές. Αναφέρεται από την τοπική λατρευτική παράδοση ως ασκητήριο ή μικρό μοναστήρι.⁵⁰ Η χρονολόγηση του ναού από τα μορφολογικά του στοιχεία ανάγεται πιθανώς στον 14^ο ή 15^ο αι.

α.α. 10: Θέση Αγίου Ονούφριου, Μεγάλο μετόχι [Εικ. 4]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543263,527303 / y: 3909714,13928. Σε στενό σημείο του μικρού φαράγγιού που ξεκινά από την περιοχή Παράδεισος. Πηγή νερού βρίσκεται ανάμεσα στο σπήλαιο του ναού του Αγίου Ονούφριου (α.α. 9) που βρίσκεται λίγα μέτρα νότια και το νερόμυλο στα βόρεια. Η πηγή λογικά τροφοδοτούσε την επιμήκη υδατοδεξαμενή του νερόμυλου. Νερόμυλος τύπου «οριζόντιου υδρόμυλου ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle")». Σχετικά μικρός σε μέγεθος. Σε εγκατάλειψη. Η υδατογέφυρα λόγω του περιορισμένου χώρου στο φαράγγι, έχει μικρό μήκος και καμπυλώνει προς τα βορειοδυτικά. Ο υδατόπυργος έχει ορθογώνια όψη. Φέρει κονιάματα που υποδεικνύουν σχετικά πρόσφατες επισκευές. Θα μπορούσε να προταθεί χρονολόγηση στη βενετική περίοδο, είτε σύγχρονη του ναού του Αγίου Ονούφριου (α.α. 9), είτε σύγχρονη της παρακείμενης έπαυλης (α.α. 8).

α.α. 11: (Στου) Καλοσυνά, Παράδεισος. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542873,208952 / y: 3909286,97192. Στην κορυφή του λόφου νοτιοδυτικά από το Ρισβάν μετόχι (α.α. 8), σε κοντινή απόσταση δυτικά - βορειοδυτικά από το σημερινό πευκοδάσος του Παραδείσου (που φυτεύτηκε τη δεκαετία του 1930). Από το σημείο που βρίσκεται ήλεγχε τις οδούς επικοινωνίας από τα παράλια προς τον Αρμενόκαμπο και τις περιοχές του Αγίου Βασιλείου. Οικοδόμημα, κούλες, μικρού μεγέθους. Υπό κατάρρευση, χρησιμοποιείται πιθανώς ακόμη από κτηνοτρόφους. Έχει ορθογώνια κάτοψη. Το δυτικό του τμήμα διασώζεται καλύτερα, ως το ύψος του πρώτου ορόφου. Είναι κατασκευασμένο από αργολιθοδομή αν και κατά τόπους διακρίνονται ορθογωνισμένοι λίθοι που πιθανόν προέρχονται από άλλο κτίσμα, ίσως τον

⁴⁴ Για την ορολογία βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΩΡΓ. 2001, 108 κ.ε.

⁴⁵ Για τις καμινάδες της ύστερης βενετικής και της οθωμανικής περιόδου, βλ. ο.π., 144-146.

⁴⁶ Για την ορολογία, βλ. ο.π., 108 κ.ε.

⁴⁷ Για παράλληλα στην πόλη του Ρεθύμνου, βλ. ο.π., 148-149. Θόλοι που πιθανότατα αντιστοιχούσαν σε λουτρά εντοπίζονται στους εκατέρωθεν της θέσης οικισμούς Σωματάς και Ρουσσοσίτι.

⁴⁸ Για τη χρονολόγηση ανάλογων οικοδομημάτων στην ύστερη βενετική εποχή, βλ. ο.π., 109, 118.

⁴⁹ FAURE P. 1979, 70, (αντιστοιχεί στην καταχώρηση αρ. 3262 του καταλόγου του ΠΛΑΤΑΚΗ, βλ.

ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975, 85).

⁵⁰ ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ Α. 1954, 176· ΠΕΤΡΑΚΑΚΗ ΑΘ. 2008, 55.

ερειπωμένο ναό της Αγίας Παρασκευής (**α.α. 12**). Οι εξωτερικοί τοίχοι χαμηλά εδράζονται σε υποτυπώδη σκάρπα. Στους τοίχους του δυτικού τμήματος σώζονται ακόμη οι τυφειοθυρίδες. Βόρεια από το οικοδόμημα ξερολιθιά ορίζει αύλειο χώρο.⁵¹ Το οικοδόμημα ανήκει στη μεγάλη ομάδα οχυρωματικών έργων της ύστερης οθωμανικής εποχής (κουλέδες) που ανεγέρθηκαν μαζικά στο νησί σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την επανάσταση του 1866. Ο συγκεκριμένος κούλες αναφέρεται ότι κτίστηκε το 1869 (και καταστράφηκε το 1878) σε ένα περιηγητικό κείμενο του 1884 από τον ρεθυμνιώτη λόγιο Παύλο Βλαστό.⁵²

α.α. 12: Αγία Παρασκευή, Παράδεισος [**Εικ. 5**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543337,003345 / y: 3909019,48361. Σε σημείο με ομαλή κλίση, νότια από τις απότομες ανωφέρειες του Βρύσινα, στη γένεση του φαραγγιού που κατηφορίζει προς τα βόρεια, στις περιοχές του Μεγάλου και Μικρού μετοχίου, ανατολικά από το πευκόδασος του Παραδείσου. Ναός δίχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Υπό κατάρρευση, η στέγαση έχει απολεσθεί στο μεγαλύτερο τμήμα της (διασώζεται ελάχιστα στο ανατολικό τμήμα του βόρειου ναού και περισσότερο στο δυτικό τμήμα του νότιου ναού). Ο νότιος ναός αποτελεί προσθήκη σε δεύτερη φάση. Είχε οξυκόρυφη κάλυψη και από δύο ενισχυτικά σφενδόνια σε κάθε χώρο. Διακρίνεται κοσμήτης στον ανατολικό τοίχο των Ιερών Βημάτων, στο ύψος της γένεσης της κόγχης. Οι δύο χώροι επικοινωνούν με δύο τοξωτά ανοίγματα, τα οποία στηρίζει χαμηλός πεσσός. Είναι κατασκευασμένος, όπως οι παραστάδες στην ανατολική και δυτική πλευρά και τα τόξα, από ορθογώνιους λίθους. Τη γένεση των τόξων ορίζει κοσμήτης σύνθετης διατομής. Η δυτική είσοδος του νότιου ναού έχει υπέρθυρο χαμηλωμένου οξυκόρυφου τόξου (*arco acuto compresso*) με γλυπτή διακόσμηση. Αυτή αποτελείται από βεργίο που απολήγει κυκλικά με κεφαλές δράκων ή όφειων και ο κύκλος της απόληξης του βεργίου ορίζει κόσμημα ομόκεντρων κύκλων. Μετά το βεργίο βρίσκεται αυλακωτή ταινία κοίλης τομής (*fascia incavata*) και δύο διακοσμητικές ταινίες από ορθογωνικές οδοντώσεις (*dentelli*), η μεγαλύτερη μετά την αύλακα και η μικρότερη ταινία στο εσωτερικό του υπέρθυρου με «κυνόδοντες» (*dente di cane*). Χαμηλά διακρίνεται τμήμα του θυρώματος, όπου διασώζεται βεργίο και αυλακωτή ταινία κοίλης τομής (*fascia incavata*) με οξείες απολήξεις.⁵³ Άνωθεν του υπέρθυρου ανοίγεται ορθογώνιος φεγγίτης. Με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα.

α.α. 13: Αστράτηγος, Παράδεισος [**Εικ. 6**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542717,747558 / y: 3908256,53147. Σε επίπεδο τμήμα νοτιοδυτικά της Αγίας Παρασκευής (**α.α. 12**). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Η ανακαίνιση που έγινε τα τελευταία χρόνια δεν επιτρέπει ιδιαίτερες παρατηρήσεις στο οικοδόμημα. Κατά συνέπεια ο ναός εξωτερικά μοιάζει πρόσφατος, αναφέρεται η ύπαρξη του ωστόσο, μαζί με τον ναό της Αγίας Παρασκευής (**α.α. 12**), το 1884.⁵⁴ Με την επιτόπια έρευνα αποδείχτηκε ότι το οικοδόμημα έχει οξυκόρυφη κάλυψη με ένα ενισχυτικό σφενδόνιο. Στον βόρειο τοίχο ανοίγεται ένα οξυκόρυφο φωτιστικό άνοιγμα. Στο αγιοθύριδο κυκλικό άνοιγμα και ορθογώνιος φεγγίτης στη δυτική πλευρά. Από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο αιώνα.

α.α. 14: Προφήτης Ηλίας, Πευκάκια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543813,376718 / y: 3912424,46551. Βρίσκεται σε επίπεδη κορυφή λόφου που περιτριγυρίζεται από απότομα πρηνή στα ανατολικά, βόρεια και δυτικά (όπου διέρχεται το φαράγγι που ξεκινά από την περιοχή Παράδεισος). Στα ανατολικά διέρχεται (και λογικά διέρχονταν και στη βενετική περίοδο) ο δρόμος από Ρέθυμνο προς Μικρά Ανώγεια (**α.α. 15**). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο τωρινός ναός είναι

⁵¹ Πρβλ. με την περιγραφή σε διακηρύξεις δημοπρασιών (οι κουλέδες με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας πέρασαν στον έλεγχο του δημοσίου, το οποίο επιδίωξε την πώλησή τους) που δημοσιεύτηκαν στην *ΕΕΚΠ*, βλ. ενδεικτικά το φύλλο αρ. 86 της 30^{ης} Δεκεμβρίου 1900, σ. 1.

⁵² ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ. 1997, 136.

⁵³ Για την ορολογία βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 62 κ.ε.

⁵⁴ ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ. 1997, 137.

νεωτερικός, αλλά στη θέση βρίσκονταν παλαιότερος ναός που διακρίνεται σε χάρτη του Ρεθύμνου από τον Fr. Basilicata.⁵⁵ Εντοπίζονται παράλληλα λαξεύσεις στο φυσικό βράχο (πιθανώς παλαιότερων περιόδων). Το παρόν οικοδόμημα χρονολογείται στη δεκαετία του 1950.

- α.α. 15: Μικρά Ανώγεια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543956,051986 / y: 3910878,45049. Ο οικισμός βρίσκεται σε επίπεδη κορυφή εξάρματος στις πλαγιές νότια του Ρεθύμνου, με κάθετα πρηνή προς τα ανατολικά και τα δυτικά. Έχει απεριόριστη θέα προς το Ρέθυμνο και τη βόρεια ακτή. Οικισμός πιθανώς περίκεντρος, σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Ορισμένες οικίες φέρουν χαρακτηριστικά πιθανώς βενετικής (πυραμιδοειδής καμινάδα) και κυρίως οθωμανικής εποχής. Πιθανώς του 16^{ου} αιώνα. Αναφέρεται στον Barozzi (1577) και σε οθωμανικά έγγραφα του 1658 και 1659.⁵⁶
- α.α. 16: Άγιος Νικόλαος, Μικρά Ανώγεια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543971,723878 / y: 3910822,19944. Βρίσκεται στα νότια του οικισμού. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος μικρού μεγέθους. Η ανακαίνιση των μέσων του 20ου αι. (λογικά το 1969 που αναφέρεται σε εσωτερική επιγραφή) δεν επιτρέπει ασφαλή χρονολόγηση. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη, στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο που εγγράφει σταυρό. Κοσμήτης εντοπίζεται στην κόγχη του Ιερού και ψηλότερα στις μακρές πλευρές. Στην απογραφή του 1637 αναφέρεται μονή του Αγίου Νικολάου στα Μικρά Ανώγεια.⁵⁷ Η χρονολογία της απογραφής μπορεί να θεωρηθεί ως *terminus ante quem*, αν και τα περιορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού παραπέμπουν σε παλαιότερο αιώνα. Πιθανή χρονολόγηση στον 16^ο αιώνα.
- α.α. 17: Αγία Ειρήνη (κήρυξη μνημείου: ΦΕΚ 209/Β/29.2.1980) [Εικ. 7]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544375,065173 / y: 3910485,60073. Σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα δυτικά από τα Μικρά Ανώγεια (α.α. 15), με κάθετα πρηνή προς τα ανατολικά και δυτικά. Συγκρότημα μοναστηριακών εγκαταστάσεων και ναού. Η μονή ήταν πιθανώς φρουριακού τύπου. Ο ναός (καθολικό) είναι τρίκλιτη βασιλική και βρίσκεται εκτός του περικλειστού χώρου της μονής. Η μονή και ο ναός είναι μεγάλου μεγέθους. Είναι αφιερωμένος στις Αγίες Ειρήνη, Ευφημία και Αικατερίνη. Η μονή και ο ναός έχουν ανακαινιστεί ριζικά κατά τη δεκαετία του 1990 και πια δεν μπορούν να γίνουν διακριτά πολλά στοιχεία από την οικοδομική ιστορία τους. Πριν τις τελευταίες εργασίες διασώζονταν τμήματα από τις παλαιότερες κατασκευές. Είχαν προηγηθεί εργασίες επισκευής στο καθολικό το 1970 που του προσέδωσαν την μορφή της τρίκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής. Μέχρι τότε διασώζονταν οι εξωτερικοί τοίχοι με μικρά τμήματα των θόλων μαζί με τον χώρο του Ιερού Βήματος.⁵⁸ Κατά τον ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, ο ναός αρχικά ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος που πιθανότατα προϋπήρχε της ίδρυσης του μοναστηριού.⁵⁹ Τα γωνιακά διαμερίσματα του Ιερού Βήματος στεγάζονται με μικρούς τρουλίσκους. Ο ναός είναι εν μέρει λαξευτός στον φυσικό βράχο. Η είσοδος στον δυτικό τοίχο έχει θύρωμα με έξεργη αετωματική επίστεψη βαθμιδωτών ταινιών. Στο επιστήλιο της δυτικής εισόδου βρισκόταν ένα σταυρόσχημο κόσμημα⁶⁰ που ανεξήγητα μετά τις τελευταίες ανακαινίσεις δεν διακρίνεται πια. Εκατέρωθεν του σημείου του βρίσκεται η κεφαλαιογράμμη επιγραφή ΑΨΒΓΥΘΤΠΝΗ. Στο κεντρικό αρκτικόλεξο ΒΓΥ-ΘΤΠ που συναντάται σε επιγραφές πάνω από τα θυρώματα και άλλων ναών,⁶¹ προσκολλήθηκαν εκατέρωθεν (και

⁵⁵ ΧΡΥΣΟΧΟΥ ΣΤ. 2001, 88-93· πρβλ. τις αναφορές σε νοταριακά έγγραφα του τέλους του 16^{ου} αιώνα για το περιαστικό μοναστήρι Αγίου Ηλία, ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2006, 266, 391-392.

⁵⁶ BAROZZI, 281, 337· FAURE P. 1981, 227· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 39.

⁵⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 43.

⁵⁸ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ. 1970· ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ. 1998, 109-111.

⁵⁹ ο.π., 110.

⁶⁰ ο.π., 112-113.

⁶¹ Πρβλ. την ευμεγέθη επιγραφή στον θριγκό της δυτικής πρόσοψης στην Αγία Τριάδα της Μονής Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι Κυδωνίας, ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1994, 31 ο οποίος αναφέρει μία από τις αναγνώσεις του αρκτικόλεξου που είναι *Βάθος Γνώσεως Υψίστου Θεού Τρισυποστάτου Παντοκράτορος*

πιθανότατα μετέπειτα) τα γράμματα ΑΨ / Ν(Η) που αντιστοιχούν στη χρονολογία 1758.⁶² Στον βόρειο τοίχο μεγάλο φωτιστικό άνοιγμα έχει περίθυρο με ορθογώνιες παραστάδες πάνω σε βάσεις κοιλόκυρτης διατομής, με κορμό που φέρει εσοχή ορθογωνικής διατομής και επίκρانا ιωνίζουσας μορφής με μία χαμηλή ευθύγραμμη ταινία που καμπυλώνεται στα άκρα της σε σχηματοποιημένες έλικες, ενώ χαμηλότερά της βρίσκεται ζώνη με τέσσερις αυλούς.⁶³ Στις παραστάδες στηρίζεται υστερογοθικό οξυκόρυφο ισοσκελές τόξο (*arco acuto equilatero*) με τέσσερις άνισου πλάτους, εξέχουσες βαθμηδόν προς το εξωράχιο, επίπεδες ταινίες.⁶⁴ Το περίθυρο του βόρειου τοίχου εγγράφεται σε μεγαλύτερο, τυφλό πια, οξυκόρυφο τόξο. Στον νότιο τοίχο αποκαταστάθηκε κατά τις εργασίες του 1970 το φωτιστικό άνοιγμα σε παρόμοια διάταξη με χρήση θολιτών, τμήματα του οποίου μεταφέρθηκαν από άλλο κτίσμα. Από το αρχικό περίθυρο πρέπει να σώζονται μόνο οι βάσεις των παραστάδων που επαναχρησιμοποιήθηκαν στην αναστήλωση ως επίκρانا. Στο κλειδί του οξυκόρυφου τόξου βρίσκεται λαξευτός, εγγεγραμμένος σε κύκλο, σταυρός (ο οποίος επίσης έχει αποτμηθεί κατά τις τελευταίες εργασίες).⁶⁵ Στην κόγχη του Ιερού ανοιγόταν ορθογωνικό αγιοθύριδο⁶⁶ και στην πρόθεση και το διακονικό περίθυρα με οξυκόρυφη απόληξη. Στον δυτικό τοίχο ανοίγονται κυκλικό φεγγίτες. Στο χαμηλό τμήμα των τοίχων του Ιερού Βήματος και του νότιου τοίχου του ναού, εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών που μπορούν να χρονολογηθούν στον 14^ο αιώνα.⁶⁷ Η μονή αναφέρεται σε έγγραφο της βενετικής γερουσίας το 1362.⁶⁸ Στην περιοχή της θέσης έχουν εντοπιστεί ίχνη παλαιότερης ελληνιστικής εγκατάστασης και ανασκάφηκε μία οικία του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Δυτικά, στη ρεματιά ανάμεσα στη θέση και τον οικισμό Μικρά Ανώγεια (**α.α. 15**), στη θέση Λιβιάδι έχει εντοπιστεί Ιερό με λατρευτική χρήση από την αρχαϊκή μέχρι την ελληνιστική εποχή.⁶⁹ Τα ρωμαϊκά μιλιάρια που διασώζονται ακόμη δίπλα στον ναό, υποδεικνύουν ότι από την περιοχή διέρχονταν οδικός άξονας. Σύμφωνα με τον ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ το καθολικό οικοδομήθηκε σε χώρο προηγούμενου οχυρού λόγω της δόμησης του ναού με μεγάλους λίθους, αν και μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανάλογα μπορεί να βρισκόταν σε χώρο κάποιου Ιερού ή μεγάλου οικοδομήματος. Είναι πιθανή η χρονολόγηση της αρχικής φάσης κατά τον 14^ο αιώνα με βάση τις γραπτές πηγές και τα σπαράγματα των τοιχογραφιών. Αν ωστόσο ισχύει η υπόθεση του ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ ότι ο αρχικός ναός ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος και ανάλογα η υπόθεση του ΨΙΛΑΚΗ ότι ναός είχε ιδρυθεί πριν το 1204, τότε η θέση ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, πιθανόν στον 11^ο ή 12^ο αιώνα.⁷⁰ Επεκτάσεις και μετασκευές έλαβαν χώρα κατά την ύστερη βενετική εποχή· τα μορφολογικά στοιχεία του δυτικού θυρώματος (πρβλ. **α.α. 2** και **α.α. 103**) και των περιθύρων του ναού μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 16^{ου} ή τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα.⁷¹ Εργασίες επισκευών επιτελέστηκαν επίσης κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα όπως υποδηλώνεται από την επιγραφή του 1758 στο επιστήλιο και το χάραγμα του 1751⁷² σε κοντινή κιστέρνα.

και την κατά πολύ μικρότερη στην Αγία Τριάδα βόρεια από την Αγία Ρουμέλη Σφακίων· υπάρχουν εναλλακτικές αναγνώσεις, βλ. ΚΙΑΓΙΑΔΑΚΗΣ Β. 1990· ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ. 1998, 112.

⁶² Κατά τον GEROLA III, 173, το τελευταίο γράμμα της επιγραφής είναι το Ε και η χρονολογία 1755· ωστόσο, τουλάχιστον στις μέρες μας, στη φωτογραφική τεκμηρίωση διακρίνεται περισσότερο ως Η, άρα χρονολογείται στο 1758, βλ. ΚΙΑΓΙΑΔΑΚΗΣ Β. 1990· και ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ. 1998, 112· η επιγραφή δεν αντιστοιχεί στην χρονολογία 1702 που αναφέρει ο ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ. 1970 και οι ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ Ε. 2000, 695.

⁶³ Για την ορολογία και παράλληλα, βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 2001, 180-181· ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ. 1998, 111-112.

⁶⁴ Για την ορολογία βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 63 κ.ε.

⁶⁵ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ. 1998, 112.

⁶⁶ Βλ. φωτογραφία πριν την τελευταία ανακαίνιση, *ο.π.*, 113.

⁶⁷ *ο.π.*, 110, 116-117.

⁶⁸ ΘΕΟΤΟΚΗΣ Σ. 1937, 96-97.

⁶⁹ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Π. 2005, 46, 48, 54.

⁷⁰ ΨΙΛΑΚΗΣ Ν. 1993, 63-70.

⁷¹ Βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 2001, 180· ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 2007, 24.

⁷² Το σημειώνει ο ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ. 1970.

α.α. 18: Αγία Ειρήνη. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544356,3889 / y: 3910682,63009. Στην ίδια γλώσσα γης, με κάθετα πρηνή προς ανατολικά και δυτικά, λίγα μέτρα βόρεια από την ομώνυμη μονή (α.α. 17) και δυτικά από τα Μικρά Ανώγεια (α.α. 15). Από τον οικισμό ξεκινά σημερινός δρόμος που διακλαδίζεται περί τα 500 μ. προς βόρεια και το δυτικό σκέλος του οδηγεί προς τον Προφήτη Ηλία (α.α. 14), ενώ το ανατολικό στον οικισμό Καστελλάκια (α.α. 20). Παρόμοια οδική χάραξη λογικά υπήρχε και κατά τις προηγούμενες περιόδους, ενώ και η χωροθέτηση ορισμένων παλαιών οικιών επιβεβαιώνει την υπόθεση. Οικισμός γραμμικός σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Φέρει αρκετά στοιχεία περίκεντρου οικισμού, καθώς είναι κτισμένος σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα (που είναι πολύ στενό και ο οικισμός καλύπτει όλο το πλάτος του) και οι οικίες του εφάπτονται η μία την άλλη. Η ύπαρξη όμως του κεντρικού δρόμου οδηγεί στον χαρακτηρισμό του γραμμικού οικισμού. Δεν διακρίνονται πολλά στοιχεία, στον δρόμο που οδηγεί προς βόρεια, ανοίγεται ένα θύρωμα πιθανώς ύστερης βενετικής εποχής. Αναφορές για τον οικισμό από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), σε οθωμανικά έγγραφα του 1658 και του 1659, καθώς και τον Coronelli (1686).⁷³ Κατά συνέπεια μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστον στον 16^ο αιώνα. Είναι πολύ πιθανό ότι αποτελούσε χώρο εγκατάστασης βιλάνων του παρακείμενου μοναστηριού της Αγίας Ειρήνης, οπότε η χρονολόγηση του οικισμού ανάγεται πιθανότατα στον 14^ο αιώνα.

α.α. 19: Μοναστηριακή εγκατάσταση βόρεια της Αγίας Ειρήνης.⁷⁴ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544426,860973 / y: 3911100,26889. Βρίσκεται στο ίδιο επίμηκες εδαφικό έξαρμα με τη μονή (α.α. 17) και τον οικισμό (α.α. 18) της Αγίας Ειρήνης, περί τα 200 μ. βόρεια. Ανάμεσα από τις εγκαταστάσεις της μονής περνά ο σημερινός δρόμος που ξεκινά από τον οικισμό Αγία Ειρήνη (α.α. 18) και κατευθύνεται προς τα βόρεια. Συγκρότημα ναού, οικοδομημάτων και περιβόλου, πιθανή μονή ή μετόχι. Ο ναός είναι κατά πάσα πιθανότητα μονόχωρος καμαροσκέπαστος μεσαίου μεγέθους και η μοναστηριακή εγκατάσταση πιθανώς φρουριακή μεσαίου μεγέθους. Ερειπωμένα κτίσματα, σώζεται το βόρειο τμήμα του περιβόλου σε μεγάλο ύψος. Στο εσωτερικό διακρίνεται τοίχος σε ύψος 5 μ. στον οποίο εφάπτεται προς βορράν ο ναός που έχει γκρεμιστεί και διασώζει μόνο τη νότια πλευρά μαζί με το κατώτερο τμήμα της καμάρας και των τριών ενισχυτικών σφενδονίων. Οι τρεις κιλλίβαντες των σφενδονίων φέρουν οριζόντιο κυμάτιο, στο ύψος του κοσμήτη με ανάλογο κυμάτιο που διατρέχει τον τοίχο στο ύψος της γένεσης της καμάρας. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου μεγάλο άνοιγμα προς το εφάπτομενο κτήριο στα νότια. Βόρεια από τον περίβολο εντοπίζεται λίθινη βάση ελαιοτριβείου και αδιάγνωστη κεραμική, στα βορειοανατολικά αλώνι. Για τη θέση δεν υπάρχει κάποια αναφορά από τους νεώτερους μελετητές. Λογικά πρόκειται για κάποια από τις περιστασικές μονές και μετόχια της ύστερης βενετικής εποχής, ίσως η μονή της Αγίας Άννας στα Μικρά Ανώγεια που αναφέρεται στην απογραφή του 1637.⁷⁵

α.α. 20: Δυτικά από τα Καστελλάκια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544780,84827 / y: 3912701,05509. Σε ομαλή κορυφή του λόφου που δεσπόζει στην παραλιακή περιοχή ανατολικά του Ρεθύμνου εντοπίζεται τετραγωνικής κάτοψης πυργοειδές οικοδόμημα μικρού μεγέθους κατασκευασμένο από απλή αργολιθοδομή. Λόγω της θέσης αποτέλεσε πιθανώς βίγλα, θέση επιτήρησης.

α.α. 21: Άγιος Αντώνιος, Καστελλάκια.⁷⁶ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544693,755767 / y: 3911616,14886. Κτισμένος σε βραχοσκεπή στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού που ξεκινά από τις βόρειες υπώρρειες του Βρύσινα, διέρχεται δυτικά του οικισμού

⁷³ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 229· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991-93, 43· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 42.

⁷⁴ Άγνωστη θέση παρόλο που τα ερείπιά της σώζονται σε μεγάλο ύψος, ενώ βρίσκεται πολύ κοντά στη μονή της Αγ. Ειρήνης και στα περίχωρα του Ρεθύμνου. Αναφέρεται ως θέση και χαρακτηρίζεται ως «κονάκι» σε τουριστικό οδηγό του Ρεθύμνου: ΜΑΛΑΓΑΡΗ Α. – ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗΣ Χ. 1991, 92: στην τοπική παράδοση θεωρείται πύργος.

⁷⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 44.

⁷⁶ Λογικά πρόκειται για τον υπ' αριθμό μητρώου ΕΣΕ 3284, ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975, 91.

Ρουσσοσπίτι και διαμορφώνει την ανατολική πλευρά του εξάρματος που βρίσκεται η μονή και ο οικισμός της Αγίας Ειρήνης και η πιθανή μοναστηριακή εγκατάσταση βορειότερα (α.α. 17, 18 & 19). Η έξοδος του μικρού φαραγγιού βρίσκεται νότια – νοτιοανατολικά του οικισμού Καστελλάκια. Ναός σπηλαιώδης, μικρού μεγέθους. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Το μεγαλύτερο τμήμα του ναού βρίσκεται εντός της βραχοσκεπής, ενώ η δυτική και βόρεια πλευρά περικλείονται με τοίχο. Ο ναός είναι μάλλον νεώτερος· το ορθογώνιο θύρωμα στον βόρειο τοίχο μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 22: Άγιος Λουκάς (του Μπουστόνη), Ρουσσοσπίτι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544695,607182 / y: 3911059,86816. Στο ίδιο φαράγγι με τον Άγιο Αντώνιο (α.α. 21), σε κοντινή απόσταση νοτιότερα, επίσης στην ανατολική πλευρά. Βρίσκεται απέναντι από την πιθανή μοναστηριακή εγκατάσταση βόρεια της Αγίας Ειρήνης (α.α. 19). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος μικρού μεγέθους. Διασώζεται το ανατολικό τμήμα του ναού και κυρίως η κόγχη του Ιερού Βήματος. Φέρει κατά τόπους επιμελημένη λιθοδομή. Η οροφή έχει καταρρεύσει, όπως και το μεγαλύτερο τμήμα των τοίχων στη δυτική πλευρά. Ένας κοσμήτης, που διαμορφώνεται από δύο επίπεδες ταινίες και ένα τεταρτοκυκλικής τομής κυμάτιο ανάμεσά τους, διέτρεχε όλους τους τοίχους (τουλάχιστον τους μακρούς και τον ανατολικό) του ναού. Εντοπίζονται ταφές εντός και εκτός του ναού. Αναφέρεται μοναστήρι ή μετόχι του Αγίου Λουκά Μπουστόνη εξαρτημένο από τη μονή Αρκαδίου στο κατάστιχο μοναστηριών 1637,⁷⁷ αν και ο χώρος λόγω της εδαφικής διαμόρφωσης είναι περιορισμένος, για μεγάλες εγκαταστάσεις. Αναφέρεται στο συγκεκριμένο κατάστιχο ότι κληροδοτήθηκε το μετόχι στη μονή Αρκαδίου από τον Ανδρέα Μπουστόνη, μαζί με αμπελώνα και ελαιώνα που πιθανότατα ήταν στην ίδια περιοχή. Εάν εύλογα υποθέσουμε ότι ο εν λόγω κληροδότης ήταν και ο ιδρυτής του ναού, μπορούμε να τοποθετήσουμε την ανέγερση στο δεύτερο μισό που 16^{ου} ή στις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα, κάτι που ενισχύεται από το αρχιτεκτονικό στοιχείο (κοσμήτης) που διασώζεται.

α.α. 23: Άγιος Ονούφριος, Ρουσσοσπίτι [Εικ. 8]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544620,873242 / y: 3910869,4816. Έχει κτιστεί σε βραχοσκεπή επίσης στην ανατολική πλαγιά του φαραγγιού νοτιότερα από τους ναούς του Αγίου Αντωνίου (α.α. 21) και του Αγίου Λουκά (α.α. 22), ενώ είναι απέναντι και βορειοανατολικά από την μονή και τον οικισμό της Αγίας Ειρήνης (α.α. 17 & 18). Ναός σπηλαιώδης, μικρού μεγέθους. Το ανατολικό τμήμα του ναού βρίσκεται εντός της βραχοσκεπής. Επισκευάστηκε πρόσφατα (2002). Η δυτική πλευρά του ναού διαμορφώνεται σε κανονικό κτίσμα με οξυκόρυφη καμαροσκέπαστη κάλυψη. Στην επαφή του φυσικού βράχου με την καμαροσκέπαστη στέγαση ενσωματώθηκε ενισχυτικό σφενδόνιο. Στηρίζεται σε κιλλίβαντες που φέρουν οριζόντια ταινία με διακόσμηση από επάλληλα πυραμιδοειδή ανάγλυφα τετράφυλλα («κυνόδοντες», *dente di cane*).⁷⁸ Στα βόρεια, εντός της βραχοσκεπής, βρίσκεται εφαπτόμενο πρόσκτισμα με λίθινο πάγκο στην ανατολική πλευρά, σύμφωνα με την παράδοση ασκητήριο.⁷⁹ Με βάση τα χαρακτηριστικά της διακόσμησης από τους κιλλίβαντες μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} και το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 24: Καστελλάκια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545190,992724 / y: 3912754,14599. Βρίσκεται στους λόφους νοτιοανατολικά του Ρεθύμνου, σε μικρό και ομαλό εδαφικό έξαρμα που δεσπόζει στην παραλιακή ζώνη των Περιβολίων. Από τη θέση διέρχονται οδικές χαράξεις που ενώνουν το Ρέθυμνο και τη παραλιακή ζώνη με την άμεση ενδοχώρα στις βόρειες υπώρειες του Βρύσινα και τους οικισμούς της (Αγία Ειρήνη, Ρουσσοσπίτι, Χρωμοναστήρι). Οικισμός πιθανός, περίκεντρος σε εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Δεν διασώζονται παλαιά οικήματα (εκτός από τον ναό της Παναγίας / Ζωοδόχου Πηγής, α.α. 25), αλλά η τοπογραφία και οι αναφορές για το τοπωνύμιο σε νοταριακά έγγραφα του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα (1633 και

⁷⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 43· ΒΛΑΧΑΚΗ Ρ. 1997, 84-85.

⁷⁸ Βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ., 62.

⁷⁹ ΠΙΤΕΡΗΣ Ι. 1974.

1644)⁸⁰ μπορούν να αποτελέσουν ενδείξεις κατοίκησης της περιοχής. Η ονομασία της θέσης σχετίζεται πιθανώς με κάποια οχυρωματικά έργα στην περιοχή (πρβλ. και **α.α. 20**), ίσως κάποιον πύργο επιτήρησης (του συστήματος έγκαιρης προειδοποίησης;). Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, στην περιοχή που βρίσκονται σήμερα οι εργατικές κατοικίες υπήρχε πύργος ο οποίος αφού κατέρρευσε μετατράπηκε σε κινστέρινα.⁸¹ Η κατοίκηση θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα και ενδεχομένως παλαιότερα.

α.α. 25: Παναγία Καστελλακιανή / Ζωοδόχος Πηγή [**Εικ. 9**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545194,289683 / y: 3912760,71575. Στο κέντρο του σημερινού οικισμού Καστελλάκια. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ανακαινίσεις του 20ου αιώνα έχουν διαφοροποιήσει την εικόνα το ναού.⁸² Οι διαδοχικές επισκευές δεν επιτρέπουν τον εντοπισμό πολλών στοιχείων. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη, με δύο ενισχυτικά σφενδόνια που στηρίζονται σε παραστάδες. Μπορεί να ταυτιστεί με τον ναό της Παναγίας που αναφέρεται στο κατάστιχο των μοναστηριών και σε νοταριακές πράξεις του 17^{ου} αιώνα.⁸³ Δεν μπορεί να προταθεί εύκολα χρονολόγηση, τα ιστορικά δεδομένα μπορούν να οδηγήσουν στον 16^ο αιώνα, αν και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του ναού (κυρίως η οξυκόρυφη στέγαση) αποτελούν ενδείξεις πρωιμότητας (14^{ου} αιώνας).

α.α. 26: Ρουσσοσπίτι [**Εικ. 10**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544935,905662 / y: 3910055,52098. Στην άμεση ενδοχώρα του Ρεθύμνου, ανατολικά - νοτιοανατολικά από το μοναστήρι και τον οικισμό της Αγίας Ειρήνης (**α.α. 17**, **α.α. 18**) και νότια από τα Καστελλάκια (**α.α. 24**). Οικισμός περίκεντρος σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μεγάλου μεγέθους. Εντός του κηρυγμένου παραδοσιακού οικισμού (ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) διασώζονται οικίες⁸⁴ με μορφολογικά χαρακτηριστικά βενετικής περιόδου (λίθινα φορούσια εξωτερικά στις εστίες, πυραμιδοειδείς καμινάδες, αναγλυφάδες, παρακυπτικά και φωτιστικά παράθυρα, σκάρπια και κορδόνι στους εξωτερικούς τοίχους) και μία κρήνη με γλυπτό διάκοσμο που μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.⁸⁵ Ο οικισμός αναφέρεται στις απογραφές του δεύτερου μισού το 16^{ου} αιώνα, από τους Barozzi (1577) και Καστροφύλακα (1583). Η κατοίκησή του συνεχίζεται και μετά την παύση της βενετικής κυριαρχίας, καθώς μνημονεύεται σε οθωμανικά έγγραφα του 1653, 1659 και 1671 και τον Coronelli (1686).⁸⁶ Η παρουσία στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου (**α.α. 27**) που χρονολογείται στον 14^ο αιώνα, αποτελεί ένδειξη ότι πιθανότατα και ο χώρος κατοικείται ήδη από το ίδιο χρονολογικό διάστημα.

α.α. 27: Εισόδια της Θεοτόκου, Ρουσσοσπίτι [**Εικ. 11**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544896,362581 / y: 3910116,36245. Έχει ανεγερθεί στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Είναι πρόσφατα αναστηλωμένος (2005) από την οικεία ενορία, ενώ έχει δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, την αρχική στο ανατολικό τμήμα του ναού και μετέπειτα προέκταση στα δυτικά. Πιθανόν το υπάρχον κτίσμα να βρίσκεται σε θέση παλαιότερου καθώς εντοπίζονται πεσσοί εξωτερικά του αρχικού ανατολικού τμήματος. Το ανατολικό τμήμα έχει οξυκόρυφη κάλυψη και είναι πλήρως τοιχογραφημένο. Οι τοιχογραφίες ανήκουν σε μία φάση και η διατήρησή τους είναι μέτρια. Στην κόγχη του Ιερού Βήματος βρίσκεται η απεικόνιση της Πλατυτέρας. Λόγω της περιορισμένης

⁸⁰ Βλ. ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 1990, 56· *IDEM* 1994, 280.

⁸¹ ΜΑΥΡΑΚΗΣ ΑΛΚ. 1995, 265.

⁸² *Ο.π.*, 359.

⁸³ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 42· για τα νοταριακά έγγραφα βλ. ενδεικτικά, ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 1994, 280.

⁸⁴ Σύντομη αναφορά βενετικής έπαυλης στον GEROLA III, 277-278.

⁸⁵ Για την κρήνη βλ. GEROLA IV, 65-68· επίσης το σχετικό λήμμα της ΒΑΡΘΑΛΙΟΥ Π. από τη διαδικτυακή βάση δεδομένων για τη βενετική γλυπτική στον ψηφιακό άτλαντα της Κρήτης του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών:

www.ims.forth.gr/ims/external_projects/digital_crete/venecian_buildings_display_gr.php?id=48

⁸⁶ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 229· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991-93, 690· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 50-51.

επιφάνειας του κυρίως ναού δεν έχει αγιογραφηθεί ολόκληρος ο χριστολογικός κύκλος. Στη νοτιοδυτική απόληξη του αρχικού κτίσματος βρίσκεται η απεικόνιση των δωρητών του ναού. Η παράσταση μαζί με την γραπτή κτητορική επιγραφή έχουν απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό. Το κείμενο της κεφαλαιογράμματης επιγραφής που μπορεί να διαβαστεί, αναφέρει: [...] Α[ΝΕΓΕΡ]ΘΗ ΕΚ ΒΑ | ΘΡΟΥ Ο Θ[Η]ΟC Κ(ΑΙ) ΠΑΝCΕΒΑC | ΜΗΟC ΝΑΟC [...] ΔΗΑ | CΗΝΔΡΟΜΗC [Κ(ΑΙ)] ΕΞΩ | [Δ]ΟΥ ΚΗΡΟΥ Α[ΔΜ] [...] [Β]Η | ΖΕΑ ·ΦΑC [...].⁸⁷ Στιλιστικά, οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.⁸⁸ Η δυτική προέκταση έχει ημικυκλική στέγαση, ένας κοσμήτης περιτρέχει τους τρεις τοίχους εσωτερικά και στη δυτική πλευρά υπάρχει κυκλικός φεγγίτης κάπως έκκεντρα τοποθετημένος. Ανοίγονται σε αυτήν δύο είσοδοι. Η βόρεια είσοδος έχει ορθογώνιο θύρωμα με επιστέγαση από γείσο σύνθετης διατομής και σπιλιζαρισμένο υπέρθυρο που προσιδιάζει στον τύπο του χαμηλωμένου οξυκόρυφου και η δυτική απλό ορθογώνιο υπέρθυρο. Τα μορφολογικά τους στοιχεία, σε συνδυασμό με τα μεγάλα ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα μπορούν να θεωρηθούν νεωτερικά. Κατά συνέπεια, η χρονολόγησή τους τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η ίδια η δυτική προέκταση, ωστόσο, είναι πιθανόν παλαιότερη. Θα μπορούσε ενδεχομένως να χρονολογηθεί στον 16^ο ή και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα.

α.α. 28: Αγία Παρασκευή, Ρουσσοσπίτι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544869,81581 / y: 3910016,81206. Αναγέρθηκε στο δυτικό τμήμα του παλαιού οικισμού (καθώς τις τελευταίες δεκαετίες τα όρια του οικισμού έχουν διευρυνθεί κατά πολύ). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος μεσαίου μεγέθους. Φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 29: Άγιος Γεώργιος, Ρουσσοσπίτι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544560,177229 / y: 3909142,98086. Στη βορειοανατολική πλευρά του μικρού φαραγγιού που ξεκινά από τις βόρειες υπώρειες του Βρύσινα. Το ίδιο φαράγγι καθώς στρέφει προς βόρεια και διέρχεται ανατολικά της Αγίας Ειρήνης (α.α. 17 & 18), στη συνέχεια του βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του άλλοι δύο σπηλαιώδεις ναοί, ο Άγιος Ονούφριος (α.α. 23) και ο Άγιος Αντώνιος (α.α. 21) καθώς και ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Λουκά (α.α. 22). Σπηλαιώδης ναός μικρού μεγέθους. Στο χώρο βρισκόταν τα παλαιά κοιμητήρια του οικισμού Ρουσσοσπίτι (α.α. 26). Ανακαινίστηκε το 2004, σύμφωνα με μαρμάρινη επιγραφή. Δεν υπάρχουν στοιχεία πρώιμης χρονολόγησης, ο ναός είναι νεωτερικός, του δεύτερου μισού του 19^{ου} ή των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 30: Καπεδιανά. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545188,763252 / y: 3908812,35802. Σε εδαφικό έξαρμα βόρεια από τις απότομες βορεινές πλαγιές του Βρύσινα, νότια-νοτιοανατολικά από τον οικισμό Ρουσσοσπίτι (α.α. 26). Οικισμός περίκεντρος σε εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Εντός του ανακηρυγμένου παραδοσιακού οικισμού (ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) διασώζονται παλαιά οικήματα με μορφολογικά στοιχεία κοινά στη βενετική και οθωμανική περίοδο. Το τοπωνύμιο, παρόλο που μοιάζει να έλκει την καταγωγή του από τουρκική λέξη (υπάρχει και η σχετική παράδοση⁸⁹), αναφέρεται σε νοταριακό έγγραφο του 1599 και πιθανώς σε νοταριακό έγγραφο του 1644.⁹⁰ Μπορεί οπότε να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα. Ενδεχομένως εκείνη την περίοδο αποτελούσε μετόχι.

α.α. 31: Μεταμόρφωση του Σωτήρα και Άγιος Φανούριος, Καπεδιανά. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545332,29316 / y: 3908806,59291. Ανατολικά του οικισμού, χαμηλότερα από το εδαφικό έξαρμα που τον ορίζει. Ναός δίχωρος

⁸⁷ Ανάγνωση από τον γράφοντα. Η ανάγνωση επιχειρήθηκε με φωτογραφίες υψηλής ευκρίνειας. Οι απολεπίσεις στη ζωγραφική επιφάνεια έχουν μειώσει την ευκρίνεια του κειμένου ή το έχουν εξαλείψει κατά τόπους εντελώς.

⁸⁸ Για την πρόταση χρονολόγησης και την πλήρη περιγραφή του εικονογραφικού θέματος, βλ. SPATHARAKIS I. 1999, 171-178.

⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά, ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 42.

⁹⁰ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 1990, 177· IDEM 1994, 280· IDEM 2006, 180-181.

καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Έχει κτιστεί στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, αλλά σύμφωνα με την τοπική παράδοση στη θέση παλαιότερου.⁹¹ Ο νότιος ναός, αφιερωμένος στον Άγιο Φανούριο, προστέθηκε σε δεύτερη φάση και εγκαινιάστηκε το 1998.

α.α. 32: Άγιος Γεώργιος (στου) Μυλούδη, Καστελλάκια. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545673,016444 / y: 3913223,80942. Βορειοανατολικά από τον οικισμό Καστελλάκια (α.α. 24), σε χαμηλό εδαφικό έξαρμα πάνω από την πεδινή παραθαλάσσια ζώνη. Ναός δίχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Ανοικοδομήθηκε στη θέση παλαιότερου μοναστηριού, του Αγίου Γεωργίου του Μυλούδη (στη σημερινή εποχή είναι γνωστές και οι ονομασίες Μυλούρης, ή Χλώρης).⁹² Η μονή του Αγίου Γεωργίου του Μυλούδη και η περιοχή της αναφέρονται σε νοταριακά έγγραφα του 1644.⁹³ Ο ναός φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας εκκλησιών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η τριγωνική βάση κωδωνοστασίου που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ναού με διακόσμηση από φυτικά μοτίβα και ένα ελληνικό σταυρό, παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με την αντίστοιχη βάση του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (α.α. 154) στον οικισμό Κάτω Αρμένιοι (α.α. 153). Καθώς η βάση στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα χρονολογείται το 1887, είναι πολύ πιθανή μία κοντινή χρονολόγηση και για τον ναό του Αγίου Γεωργίου.

α.α. 33: Παναγία Χαλεβή (κήρυξη μνημείου: ΦΕΚ 209/Β/25.2.1980). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545699,563215 / y: 3911251,23689. Σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα στις χαμηλές πλαγιές με λιόφυτα βορειοανατολικά από τον οικισμό Ρουσοσπίτι (α.α. 26) και βόρεια - βορειοδυτικά από τον οικισμό Χρωμοναστήρι (α.α. 3?). Από τη θέση διέρχονταν οδός που ένωνε το Ρέθυμνο με το Χρωμοναστήρι μέσω του οικισμού Καστελλάκια (α.α. 24). Συγκρότημα μοναστηριακών εγκαταστάσεων και ναού. Η μονή ήταν φρουριακού τύπου, πιθανόν με ορθογώνιο περίβολο. Ο ναός (καθολικό) είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος. Η μονή και ο ναός είναι μεγάλου μεγέθους. Βόρεια της μονής διασώζεται τμήμα του περιβόλου και των εγκαταστάσεών της. Στην βορειοανατολική πλευρά διακρίνονται δύο υπόγειοι καμαροσκέπαστοι χώροι (πιθανώς χώροι αποθήκευσης ή κινστέρνες) που τέμνονται κάθετα και σχηματίζουν (όπως τουλάχιστον φαίνεται από τη σημερινή τους εικόνα) κάτοψη σχήματος Π. Στην βορειοανατολική απόληξη του περιβόλου διασώζεται τμήμα από τις υπέργειες κατασκευές της μονής. Πρόκειται πιθανότατα για κελιά του μοναστηριού. Το οικοδόμημα πρέπει να κατοικούνταν μέχρι τον 20^ο αιώνα, φέρει ίχνη νεωτερικών πρόχειρων επισκευών με χρήση σκυροδέματος. Η βλάστηση δεν επιτρέπει ιδιαίτερες παρατηρήσεις στο εσωτερικό των ερειπωμένων εγκαταστάσεων.⁹⁴ Εξωτερικά στη βορειοανατολική απόληξη, ο περίβολος καταλήγει σε χαμηλή τριγωνική σκάρπα και πολυγωνικό κορδόνι. Η διαμόρφωση αυτή αποτελείται από λαξευμένους ορθογώνιους λίθους με αποτμημένες τις ακμές τους που παραπέμπει στις επιρροές της «ordine rustica / bugnato» δόμησης. Οι καμαροσκέπαστοι χώροι συνεχίζουν κατά μήκος του βόρειου τοίχου, μέχρι την απόληξή του. Η δυτική πλευρά του βόρειου τοίχου και το σωζόμενο τμήμα του δυτικού τοίχου φέρουν εξωτερικά σκάρπα. Οι καμαροσκέπαστοι χώροι σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση. Οι μοναστηριακές εγκαταστάσεις με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα. Η μονή αναφέρεται σε νοταριακά έγγραφα του 1644, ενώ συνέχισε τη λειτουργία της μετά την οθωμανική κατάκτηση.⁹⁵ Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα έγιναν εργασίες μεγάλης κλίμακας στη μονή. Ο σημερινός ναός ανεγέρθηκε το 1864. Φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Επιγραφική μαρτυρία· λίθινη κεφαλαιογράμματη επιγραφή πάνω από τη βόρεια είσοδο του ναού αναφέρει: 1864

⁹¹ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 42.

⁹² Βλ. ΜΑΥΡΑΚΗΣ ΑΛΚ. 1995, 244-247.

⁹³ Βλ. ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2003, 86-88, 99-100.

⁹⁴ Πρβλ. την περιγραφή στο ΜΑΝΟΥΡΑΣ ΣΤ. 1980, 355-356, αν και η ταύτιση των υπάρχοντων εγκαταστάσεων είναι αμφισβητήσιμη.

⁹⁵ GEROLA III, 173· ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2003, 80, 90, 97.

- α.α. 34: (στού) Θεόφιλου, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.⁹⁶ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546178,571597 / y: 3911837,84677. Στην έξοδο του φαραγγιού των μύλων, ο τελευταίος νερόμυλος. Οριζόντιος υδρόμυλος / κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη. Οι τοίχοι του σώζονται σε μεγάλο ύψος. Η κατασκευή του συγκεκριμένου νερόμυλου δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Μπορεί πιθανόν να τοποθετηθεί στον 16^ο αιώνα, όταν πιθανόν κατασκευάστηκαν οι πολυάριθμες υποδομές (νερόμυλοι, υδατογέφυρες, αγωγοί) και οι οικισμοί του φαραγγιού που σώζονται μέχρι σήμερα.⁹⁷
- α.α. 35: (στού) Σκαντάλη και (στού) Χατζόρφανου, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.⁹⁸ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546138,335304 / y: 3911580,71193. Εντός του φαραγγιού, νότια από την έξοδό του. Οριζόντιο υδρόμυλο ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε μικρή απόσταση μεταξύ τους τέσσερεις νερόμυλοι. Σε εγκατάλειψη. Οι τοίχοι σώζονται σε μεγάλο ύψος. Ο νερόμυλος του Σκαντάλη στον τοίχο προς την πλευρά του ρέματος έχει ενισχυτική σκάρπα. Πηγή με ικανοποιητική ροή ύδατος σε κοντινή απόσταση από τον ίδιο νερόμυλο. Εντάσσονται στην γενικότερη χρονολόγηση των υποδομών του φαραγγιού.
- α.α. 36: (στού) Σκαντάλη, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546155,353924 / y: 3911582,93175. Δίπλα από τη θέση του νερόμυλου (στού) Σκαντάλη. Γέφυρα μονότοξη μικρού μεγέθους. Είναι λιθόκτιστη αλλά φέρει νεωτερικές επεμβάσεις. Καθώς έχει πολύ μικρό πλάτος, χρησιμοποιούνταν προφανώς αποκλειστικά ως υδραγωγείο για να μεταφέρει στον αγωγό της απέναντι πλευράς του φαραγγιού τα νερά της παρακείμενης πηγής. Την ίδια χρήση διατηρεί και στη σημερινή εποχή με την προσθήκη ανοικτού αγωγού από σκυρόδεμα. Είναι πιθανόν σύγχρονη των νερόμυλων και των υπολοίπων έργων υποδομής (αγωγός, υδατογέφυρες) στο φαράγγι.
- α.α. 37: Άγιος Νικόλαος, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.⁹⁹ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546114,361248 / y: 3911455,21811. Σε κοντινή απόσταση από τους νερόμυλους της θέσης **α.α. 36**, σε βραχοσκεπή στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού. Ναός σπηλαιώδης μικρού μεγέθους. Διατηρείται σε καλή κατάσταση, φέρει μικροεπεμβάσεις από τσιμέντο, αν και δεν πρέπει να λειτουργείται συχνά και εκ τούτου η πρόσβαση έχει γίνει δυσχερής λόγω της έντονης βλάστησης. Το μεγαλύτερο τμήμα του ναού είναι λιθόκτιστο. Η δυτική πλευρά του έχει μονόχωρη καμαροσκέπαστη κάλυψη. Από τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά μοιάζει νεωτερικός, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 19^{ου} ή τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Είναι ωστόσο πιθανό να προϋπήρχε στον χώρο λατρευτική χρήση, δεδομένου ότι το φαράγγι αποτελούσε οικονομικό και οικιστικό χώρο καθώς και οδικό άξονα.
- α.α. 38: (στού) Μαθιουδάκη και (στού) Μουσούνη, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰⁰ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546071,000764 / y: 3911392,84116. Σε κοντινή απόσταση νότια από τον ναό του Αγίου Νικολάου (**α.α. 37**), στη δυτική πλευρά του φαραγγιού. Οριζόντιο υδρόμυλο ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε μικρή απόσταση μεταξύ τους δύο μύλοι. Σε εγκατάλειψη. Οι τοίχοι τους σε

⁹⁶ Για την ονομασία του νερόμυλου, βλ. τον σχετικό χάρτη του φαραγγιού των Μύλων στο ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 62. Κοιλάδα Καμηλάρη (valle Camilari) λεγόταν το φαράγγι των Μύλων κατά στις αναφορές της ύστερης βενετικής περιόδου.

⁹⁷ Προσωπική συνομιλία με τον κ. ΚΩΣΤΑ ΓΙΑΠΠΙΤΣΟΓΛΟΥ, Ιούλιος 2008· για τις υποδομές και την κατοίκηση στο φαράγγι των Μύλων, βλ. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 17-24, 57-63.

⁹⁸ *ο.π.*, 62.

⁹⁹ *ο.π.*, 62· ίσως πρόκειται για τον υπ' αριθμό μητρώου ΕΣΕ 2887, ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975, 85.

¹⁰⁰ ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 62.

ορισμένα σημεία σώζονται σε μεγάλο ύψος. Εντάσσονται στην γενικότερη χρονολόγηση των υποδομών του φαραγγιού.

- α.α. 39: (στου) Χαλεβή, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰¹ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546061,381544 / y: 3911344,74506. Σε πολύ μικρή απόσταση νότια από τους νερόμυλους της θέσης **α.α. 38** στη δυτική επίσης πλευρά του φαραγγιού. Οριζόντιος υδρόμυλος ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη, διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση η υδατογέφυρα, ο υδατόπυργος και οι τοίχοι, αλλά έχει καταρρεύσει η οροφή των εγκαταστάσεων του μύλου. Αποτελούσε τον μοναστηριακό νερόμυλο της Μονής Παναγίας Χαλεβή (**α.α. 33**), η οποία βρίσκεται περί τα 500 μ. δυτικά - βορειοδυτικά ψηλά στην ίδια πλαγιά. Η υδατογέφυρα έχει τοξωτό άνοιγμα κάτω από το οποίο διέρχεται το καλντερίμι που ανηφορίζει στους Μύλους. Στον χώρο άλεσης διασώζεται θύρωμα απλού τύπου, με ημικυκλικό τόξο στο ανώφλι και δίπλα του φωτιστικό άνοιγμα - τυφεκιοθυρίδα (μοναδικός νερόμυλος του φαραγγιού που έχει παρατηρηθεί τουλάχιστον). Η εγκατάσταση μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα, σε συσχέτισμό με τις υποδομές του φαραγγιού και τη χρονολόγηση των μοναστηριακών εγκαταστάσεων.
- α.α. 40: Κάτω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη¹⁰² (κήρυξη μνημείου: ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545989,024732 / y: 3911108,08309. Η θέση βρίσκεται στη δυτική πλευρά του φαραγγιού των Μύλων και σχεδόν στο μέσον του μήκους του, σε σημείο όπου οι δυτικές παρειές του φαραγγιού δημιουργούν μία εσοχή με ήπια σχετικά κλίση. Στη θέση διασταυρώνεται η οδός που συνεχίζει κατά μήκος του φαραγγιού, με την έντονα ανηφορική οδό (που ελίσσεται στη δυτική παρειά, κατασκευασμένη με συνδυασμό μικρών άνδρων και λαξεύσεων στον βράχο), η οποία οδηγεί προς τη θέση της Παναγίας Χαλεβή (**α.α. 33**).¹⁰³ Οικισμός σε κοιλάδα, μικρού μεγέθους. Σε εγκατάλειψη, τα περισσότερα οικοδομήματά του είναι υπό κατάρρευση ή έχουν καταρρεύσει ήδη. Η αναφορά του Barozzi και του Καστροφύλακα για τον Άγιο Μάρκο και την κοιλάδα του Καμηλάρη λογικά αφορά αυτόν τον οικισμό (όσον αφορά την αναφορά στην *κοιλάδα του Καμηλάρη*).¹⁰⁴ Νερόμυλοι βρίσκονται σε σειρά εντός του οικισμού. Στο χώρο εντοπίστηκαν όστρακα εφυσωμένης κεραμικής. Σε συνδυασμό με τη χρονολόγηση του ναού της Αγίας Παρασκευής (**α.α. 42**) και το σύνολο των υποδομών στο φαράγγι, μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα.
- α.α. 41: (στου) Αδάμη και (στου) Νικολάκη, Κάτω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰⁵ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545996,266823 / y: 3911105,44847. Εντός του οικισμού Κάτω Μύλοι, σε κάθετη διάταξη κατά υψομετρική σειρά από δυτικά προς ανατολικά. Δύο οριζόντιοι υδρόμυλοι ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Βρίσκονται σε εγκατάλειψη, ορισμένα δωμάτια στον μύλο του Νικολάκη σώζονται ακέραια, τα υπόλοιπα βρίσκονται υπό κατάρρευση. Ο μύλος του Νικολάκη έχει περισσότερες εγκαταστάσεις ενδιαίτησης. Πιθανή χρονολόγηση στον 16^ο αιώνα, σύγχρονη των υπολοίπων κατασκευών.
- α.α. 42: Αγία Παρασκευή, Κάτω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546034,743703 / y: 3911105,44847. Στην ανατολική (απότομη σε εκείνο το σημείο) πλευρά του φαραγγιού, απέναντι από τον οικισμό των Κάτω Μύλων. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Σε καλή διατήρηση. Το Ιερό είναι λαξευμένο μέσα στο φυσικό βράχο. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με κιλλίβαντες που φέρουν κυματίοσχημη διακόσμηση. Κυκλικός φεγγίτης ανοίγεται στη δυτική πλευρά, κάπως έκκεντρα προς τη βόρεια πλευρά, με περιμετρικό ημικυκλικής κυρτής διατομής κυμάτιο. Φωτιστικό άνοιγμα στη βόρεια πλευρά, εξωτερικά είναι ορθογώνιο, εσωτερικά διακρίνεται

¹⁰¹ ο.π., 62.

¹⁰² ο.π., 62.

¹⁰³ ο.π., 23, 60.

¹⁰⁴ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 229· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991-93, 350.

¹⁰⁵ ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 62.

ανακουφιστικό τόξο με λίθινο υπέρθυρο πάνω από την απόληξη του ανοίγματος. Ο ναός φέρει επιμελημένη λιθοδομή στις δυτικές απολήξεις του οικοδομήματος. Από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά (κυματιόσχημη διακόσμηση στους κιλλίβαντες και τον κυκλικό φεγγίτη) μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα.

- α.α. 43: (στού) Γαβαλά, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰⁶ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546001,446403 / y: 3911031,45447. Σε πολύ μικρή απόσταση νότια του οικισμού των Κάτω Μύλων (α.α. 40) και του νερόμυλου του Αδάμη (α.α. 41). Οριζόντιος υδρόμυλος ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη. Ανάμεσα στη βλάστηση διακρίνονται οι τοίχοι του οικοδομήματος. Μπορεί να ενταχθεί στη γενικότερη χρονολόγηση των υπολοίπων κατασκευών στο φαράγγι.
- α.α. 44: (στού) Μπαόνη, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰⁷ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545976,732407 / y: 3910809,84244. Στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού, νότια από τον οικισμό των Κάτω Μύλων (α.α. 40). Οριζόντιος υδρόμυλος ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη, το οικοδόμημα βρίσκεται υπό κατάρρευση και ορισμένοι τοίχοι του διασώζονται ακόμη σε μεγάλο ύψος. Στον εργαστηριακό χώρο βρίσκεται ακόμη μία μυλόπετρα άλεσης. Μπορεί να ενταχθεί στη γενικότερη χρονολόγηση των υπολοίπων κατασκευών στο φαράγγι.
- α.α. 45: (στού) Κριάρη και (στού) Μαθιουδάκη, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰⁸ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545850,942607 / y: 3910666,14609. Στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού, νότια από τον νερόμυλο (στού) Μπαόνη (α.α. 44), στο μέσον περίπου της διαδρομής μεταξύ των οικισμών Κάτω (α.α. 40) και Πάνω (α.α. 48) Μύλοι. Δύο οριζόντιοι υδρόμυλοι ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη, ο νερόμυλος στού Κριάρη έχει πρόσκτισμα - κατοικία στα δυτικά. Στο κτίσμα έχει καταρρεύσει η οροφή, αλλά οι τοίχοι διατηρούν σε πολλά σημεία το αρχικό τους ύψος. Διασώζονται τα απλά θυρώματα (με ημικυκλικό τόξο) του οικοδομήματος, τα ορθογώνια περίθωρα (στο ένα διακρίνεται το τριγωνικό ανακουφιστικό τόξο), καθώς και η εστία που ανοίγεται στο δωμάτιο με χαμηλωμένο κυκλικό τόξο και απολήγει σε πυραμιδοειδή καμινάδα. Τα οικοδομικά χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες κατασκευές στο φαράγγι οδηγούν σε χρονολόγηση στα τέλη του 16^{ου} με αρχές του 17^{ου} αιώνα.
- α.α. 46: (στού) Δρυγιαννού, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹⁰⁹ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545845,763027 / y: 3910570,54584. Στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού, νότια από τους νερόμυλους (στού) Κριάρη και (στού) Μαθιουδάκη (α.α. 45). Δύο οριζόντιοι υδρόμυλοι ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη, ο νότιος νερόμυλος έχει αναστηλωθεί (χωρίς να έχει ολοκληρωθεί το έργο) από την 28^η Ε.Β.Α. Στον εργαστηριακό χώρο του νερόμυλου που αναστυλώθηκε βρίσκονται ακόμη οι μυλόπετρες άλεσης. Μπορούν να ενταχθούν στη γενικότερη χρονολόγηση των υπολοίπων κατασκευών στο φαράγγι.
- α.α. 47: Άγιες Πέντε Παρθένες, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη [Εικ. 12]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545837,623687 / y: 3910450,2316. Σε κοντινή απόσταση νότια από τους νερόμυλους (στού) Δρυγιαννού (α.α. 46), στην ανατολική επίσης πλευρά του φαραγγιού. Στις βόρειες παρυφές του οικισμού Πάνω Μύλοι (α.α. 48). Στη θέση βρίσκονται πηγές ύδατος. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, εντοπίζονται δύο οικοδομικές φάσεις. Το δυτικό τμήμα του ναού πρέπει να προστέθηκε στη δεύτερη φάση. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με κυματιοειδή διακόσμηση. Στη βόρεια πλευρά του Ιερού Βήματος διακρίνεται ένα αντηχείο. Στον δυτικό τοίχο ανοίγεται είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου τόξου (arco acuto equilatero) και άνωθεν του κυκλικός φεγγίτης (occhio).

¹⁰⁶ ο.π., 62.

¹⁰⁷ ο.π., 62.

¹⁰⁸ ο.π., 62.

¹⁰⁹ ο.π., 62.

Το υπέρθυρο φέρει διακόσμηση που αποτελείται από μία αυλακωτή ταινία κοίλης τομής (*fascia incavata*) με οξείες απολήξεις και ένα βεργίο. Στις μακρές πλευρές ανοίγονται μεγάλα ορθογωνικά παράθυρα και στο νότιο τοίχο ακόμη μία είσοδος με ορθογωνικό θύρωμα. Το μεγάλο ορθογωνικό περίθυρο καθώς και τα θυρώματα των εισόδων υποδεικνύουν την επέκταση προς τα δυτικά, ενώ λογικά το οξυκόρυφο υπέρθυρο πρέπει να τοποθετήθηκε εκ νέου στην καινούρια δυτική είσοδο. Από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού, η πρώτη φάση μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα (και ίσως στον 16^ο), ενώ η δεύτερη στο δεύτερο μισό του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Καθώς στη θέση βρίσκονται πηγές και υπάρχει σχετική ευχέρεια χώρου, πιθανόν υπήρξε μοναστήρι ή μετόχι που αναφέρεται στο κατάστιχο του 1637.¹¹⁰

α.α. 48: Πάνω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη (κήρυξη μνημείου: ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) [Εικ. 13]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545731,189861 / y: 3910234,33507. Βόρεια από τον ναό των Πέντε Παρθένων (α.α. 47), εκατέρωθεν του φαραγγιού των Μύλων. Οικισμός γραμμικός σε κοιλάδα, μικρού μεγέθους. Τα περισσότερα οικοδομήματα που διακρίνονται σήμερα βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού. Όπως και στους Κάτω Μύλους, νερόμυλοι βρίσκονται εντός του οικισμού. Σε μεγάλο βαθμό είναι υπό εγκατάλειψη (όπως και οι Κάτω Μύλοι, οριστικά με τη δημιουργία του οικισμού Νέοι Μύλοι, το 1972), εκτός από δύο - τρεις οικίες στην ανατολική πλευρά που έχουν ανακαινιστεί. Μαρτυρείται ότι η θέση κατοικούνταν μόνο στη δυτική πλευρά του φαραγγιού (όπου και η βενετική αγρέπαυλη, α.α. 49), ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οπότε και έγινε η μετοίκηση ανατολικά.¹¹¹ Πράγματι, σήμερα σε οικίες στην ανατολική πλευρά διακρίνονται στοιχεία οθωμανικής περιόδου (μικρή πυραμιδοειδής καμινάδα, θυρώματα που μπορούν να χρονολογηθούν πιθανώς στον 18^ο - 19^ο αιώνα). Είναι ωστόσο πολύ πιθανό ότι ο χώρος κατοικείτο και πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι ναοί του 14^{ου} -15^{ου} αιώνα στην περιοχή (α.α. 47, α.α. 53, α.α. 54), υποδεικνύουν πιθανή πρωιμότερη κατοίκηση, ενώ οι αναφορές του Barozzi και του Καστροφύλακα για την *κοιλάδα Καμηλάρη* περιλαμβάνουν πιθανόν εκτός από τον οικισμό των Κάτω Μύλων (α.α. 40) και τους Πάνω Μύλους.¹¹²

α.α. 49: Θέση Πάνω Μύλοι, φαράγγι Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545682,236287 / y: 3910294,47423. Στη δυτική πλευρά του φαραγγιού, απέναντι από τον σημερινό οικιστικό χώρο. Οικοδόμημα, αγρέυπαλη, μεσαίου μεγέθους. Σε εγκατάλειψη, είναι υπό κατάρρευση, το μεγαλύτερο τμήμα των τοίχων του ορόφου και η στέγη έχουν καταρρεύσει. Ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση ξεχωρίζουν ακόμη οι εσωτερικοί τοίχοι και ο εξωτερικός σε ύψος μέχρι τεσσεράμισι περίπου μέτρα. Διακρίνονται θυρώματα δευτερευουσών θυρών, ενώ το θύρωμα της κύριας εισόδου έχει εν μέρει καταρρεύσει καθώς διασώζεται μόνο η δεξιά παραστάδα με το επίκρανό της. Το επίκρανο έχει επίπεδες και κυματιόσχημες διακοσμητικές ταινίες και το υπέρθυρο ήταν απλό ημικυκλικό, ενώ άνωθεν του είχε επιστήλιο με διακοσμητική ταινία, χαμηλά, από κοιλόκυρτη αύλακα και κυμάτιο. Τα δομικά αυτά στοιχεία σήμερα δεν διασώζονται.¹¹³ Στη δυτική πλευρά υψώνεται ακόμη η μεγάλη πυραμιδοειδής καμινάδα του οικοδομήματος. Αν και τα χαρακτηριστικά του υπέρθυρου μοιάζουν περισσότερο οθωμανικά,¹¹⁴ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στην ύπαιθρο οι απλούστερες μορφές υπερθύρων συνυπήρχαν παράλληλα με τις πιο εξεζητημένες στα αστικά κέντρα. Άλλωστε μορφολογικά στοιχεία όπως η πυραμιδοειδής καμινάδα χαρακτηρίζουν βενετικές κατασκευές του δεύτερου μισού του 16^{ου} και του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα. Σε συνδυασμό με τις αναφορές για τους νερόμυλους θα μπορούσαμε να πιθανολογήσουμε για την ύπαρξη στη θέση της

¹¹⁰ Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 44.

¹¹¹ ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 18-21.

¹¹² Βλ. υποσ. 90.

¹¹³ Στη φωτογραφία του εξωφύλλου στο ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996 (βλ. και τις σελίδες 18-19, 44) διακρίνεται ολόκληρο το θύρωμα της κύριας πύλης. Η φωτογραφία αυτή είναι μία ένδειξη πόσο μπορεί να προχωρήσει η καταστροφή ενός μνημείου μέσα σε διάστημα 10-12 χρόνων.

¹¹⁴ Βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΡΔ. 2001, 170-171.

κατοικίας του τοπικού φεουδάρχη. Μπορεί να προταθεί μία χρονολόγηση στα τέλη του 16^{ου} ή τις αρχές του 17^{ου} αιώνα.

- α.α. 50: (στου) Ηλιάκη, Πάνω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹¹⁵ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545727,677043 / y: 3910875,58356. Εντός του οικισμού Πάνω Μύλοι (α.α. 48), στο βόρειο τμήμα του. Οριζόντιος υδρόμυλος ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη. Χωροταξικά και χρονολογικά μπορεί να ενταχθεί στο σύνολο των υποδομών στο φαράγγι.
- α.α. 51: (στου) Ιδομενέα, Πάνω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹¹⁶ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542164,199081 / y: 3910312,90049. Εντός του οικισμού Πάνω Μύλοι (α.α. 48), στο κεντρικό τμήμα του. Οριζόντιος υδρόμυλος ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη. Χωροταξικά και χρονολογικά μπορεί να ενταχθεί στο σύνολο των υποδομών στο φαράγγι.
- α.α. 52: (στου) Αντωνάκη και (στου) Δρυγιαννού, Πάνω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη.¹¹⁷ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545713,313767 / y: 3910176,08383. Εντός του οικισμού Πάνω Μύλοι (α.α. 48), στο νότιο τμήμα του. Οριζόντιος υδρόμυλος ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Σε εγκατάλειψη. Χωροταξικά και χρονολογικά μπορεί να ενταχθεί στο σύνολο των υποδομών στο φαράγγι. Το παρακείμενο οίκημα (στου) Δρυγιαννού λειτούργησε τον 20ο αιώνα μέχρι το 1965 ως φάμπρικα (ελαιοτριβείο).¹¹⁸
- α.α. 53: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος¹¹⁹, Πάνω Μύλοι, φαράγγι των Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη [Εικ. 14]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545662,257907 / y: 3910170,38629. Στη δυτική πλευρά του φαραγγιού, νότια από την αγρεύπαλη (α.α. 49). Σπηλαιώδης ναός μικρού μεγέθους. Επισκευασμένος κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όπως υποδεικνύουν μικρές προσθήκες σκυροδέματος, βρίσκεται σε καμπύλη, σχηματίζοντας μία κάτοψη σχεδόν Γ και στεγάζεται κάτω από ψηλή βραχοσκεπή. Ο ναός είναι κτισμένος κατά μήκος της βραχοσκεπής και στρέφει στον χώρο του Ιερού Βήματος δημιουργώντας μικρή εξέχουσα κόγχη. Η είσοδος του βρίσκεται προς νότον και έχει ορθογώνιο θύρωμα που επιστεγάζεται με υπέρθυρο μικρότερου πλάτους τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου (arco acuto compresso) χωρίς διακόσμηση. Στην κόγχη του Ιερού Βήματος ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο στο οποίο εγγράφεται πεντάκτινη ανέμη. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο ή τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.
- α.α. 54: Άγιος Αντώνιος, φαράγγι Μύλων / κοιλάδα Καμηλάρη [Εικ. 15]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545808,026087 / y: 3909982,36753. Νότια από τον οικισμό Πάνω Μύλοι (α.α. 48), κοντά στην αρχή του φαραγγιού, δίπλα σε πηγές νερού. Βορειότερα από τη θέση του Αγίου Αντωνίου ξεκινά η σειρά των νερόμυλων του φαραγγιού.¹²⁰ Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Έχει επισκευαστεί τις τελευταίες δεκαετίες, με επεμβάσεις από σκυρόδεμα στη στέγαση και τους τοίχους του ναού καθώς και τον γύρω του χώρο. Ο ναός βρίσκεται σε επαφή με το φυσικό βράχο στα νότια. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με αποτμημένους κιλλίβαντες. Στην κόγχη του Ιερού κοσμήτης. Στη δυτική πλευρά είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα, με επιστήλιο που φέρει διακόσμηση από αυλακωτή ταινία κοίλης τομής (fascia incavata) με οξείες απολήξεις. Έχει ορθογώνιο στενό κάθετο αγιοθύριδο και ορθογώνιο επίσης φωτιστικό άνοιγμα στη βόρεια πλευρά και τετραγωνικό δυτικό φεγγίτη. Κάτω από τον ναό διέρχεται αγωγός υδάτων. Βόρεια και βορειοανατολικά του ναού διασώζεται σε ύψος τοίχος που πιθανώς περιέβαλε το ναό. Τα οικοδομικά χαρακτηριστικά του ναού παραπέμπουν στον 14^ο αιώνα.

¹¹⁵ ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 62.

¹¹⁶ ο.π., 62.

¹¹⁷ ο.π., 62.

¹¹⁸ ο.π., 34-35.

¹¹⁹ Κατάλογος ΕΣΣΕ, α/α 2760, ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975, 92.

¹²⁰ ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 22, 61.

- α.α. 55: Θέση Νέοι Μύλοι.¹²¹ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545549,810863 / y: 3910444,20054. Δυτικά και ψηλότερα από τον οικισμό Πάνω Μύλοι (α.α. 48), στους λόφους που δεσπόζουν στο φαράγγι και ανατολικά από τον οικισμό Ρουσσοσπίτι (α.α. 26). Η θέση έχει θέα προς τις πλαγιές νότια από τον οικισμό Καστελλάκια (α.α. 24) και τη βόρεια ακτή. Οικοδόμημα, αγρέπαυλη, μεσαίου μεγέθους. Υπό κατάρρευση. Σώζονται τοίχοι, σε ορισμένα σημεία σε αρκετό ύψος και ακέραιοι ημιυπόγειοι επιχρισμένοι καμαροσκέπαστοι αποθηκευτικοί χώροι ή κινστέρνες. Διακρίνονται οι εσωτερικοί και εξωτερικοί τοίχοι κτισμένοι από αργολιθοδομή, με ενδείξεις προσθηκών σε επόμενη οικοδομική φάση. Στο εσωτερικό διασώζεται η εστία του οικοδομήματος. Στους εσωτερικούς χώρους εντοπίστηκε επίσης μία μυλόπετρα, πιθανώς από ελαιοτριβείο. Στη βόρεια πλευρά ανοίγονται μικρές θυρίδες (ίσως τυφεκιοθυρίδες) και στον βορειοδυτικό εξωτερικό τοίχο διακρίνονται υπολείμματα υδρορροής «αναγλυφάδας». Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 16^{ου} ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.
- α.α. 56: Τίμιος Σταυρός, Πάνω Μύλοι [Εικ. 16]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545653,378627 / y: 3909850,65821. Στην επίπεδη κορυφή του λόφου (στού) Πουλή,¹²² σε δεσπόζουσα θέση πάνω από το φαράγγι, νότια από τον οικισμό των Πάνω Μύλων. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος. Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με στήριξη σε απλούς κιλλίβαντες. Εσωτερικά στην κόγχη του Ιερού λίθινος κοσμήτης στο ύψος της γένεσης της κόγχης. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η είσοδος με οξυκόρυφο θύρωμα που διακοσμείται από δύο βεργία (αμελώς λαξευμένα, το εξωτερικό περιορίζεται σε διαστάσεις και κατά τόπους συμπτίσσεται σε οξύλυκτη απόληξη διακοσμητικής αύλακας). Ένα ορθογώνιο επιστύλιο με έκκεντρα έξεργο σταυρόσχημο κόσμημα, χωρίζει το υπέρθυρο τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου τόξου (*arco acuto equilatero*). Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο στο οποίο εγγράφεται εξάκτινη ανέμη. Στον βόρειο τοίχο βρίσκεται ένα ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα. Στην κοντινή περιοχή του ναού εντοπίζονται ίχνη δόμησης και εφυαλωμένη κεραμική. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.
- α.α. 57: Χρωμοναστήρι [Εικ. 17]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546284,579771 / y: 3909104,54544. Σε σχετικά επίπεδο εδαφικό έξαρμα που ορίζεται ανάμεσα σε δύο χείμαρρους, νότια του φαραγγιού των Μύλων. Ο χείμαρρος στα ανατολικά καταλήγει στο φαράγγι των Μύλων και ο χείμαρρος στα δυτικά στρέφει προς την περιοχή Απέραντο Δάσος όπου ενώνεται με το χείμαρρο που διασχίζει τον οικισμό Πρασσές (α.α.), τη Ρέχτρα. Οικισμός, περίκεντρος σε εδαφικό έξαρμα, μεγάλου μεγέθους. Εντός του διατηρητέου παραδοσιακού οικισμού (κήρυξη ΦΕΚ 570/Β/25-6-1980) βρίσκονται πολλές οικίες βενετικής και οθωμανικής περιόδου. Οι πρώτες αναφορές για τον οικισμό χρονολογούνται το 1299 και το 1300· αναφέρεται ως *Chorio Monasterio* στην Pax Alexii Calergii (1299) και *Ghorio Monastiri* στον νοτάριο Pietro Pizolo (1300). Οι αναφορές αυτές οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο ναός χρονολογείται πιθανότατα από τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, σε συνδυασμό με τους δύο ναούς του 11^{ου} αιώνα στην κοντινή περιοχή, τον Άγιο Ευτύχιο (α.α. 68) και την Παναγία Κερά (α.α. 62).¹²³ Ο οικισμός εντάσσεται επίσης κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} και τον 17^ο αιώνα στις καταγραφές των Barozzi (1577) και Καστροφύλακα (1583), σε οθωμανικά έγγραφα του 1658 και του 1659, καθώς και τον Coronelli (1686).¹²⁴ Κάτοικοι του χωριού μετέφεραν την τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία το χωριό ονομάστηκε έτσι από τις λέξεις *χρώμα* και *μοναστήρι*, μία ετοιμολογία που προήλθε από τις χρωματιστές τοιχογραφίες της Παναγίας Κεράς (α.α. 62) που πολύ παλιά ήταν κατά την παράδοση (γυναικείο;) μοναστήρι. Ο ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ αναφέρει αυτή την ετυμολογία, η οποία κατά τη γνώμη του προέρχεται από το

¹²¹ ο.π., 19-20.

¹²² ο.π., 22.

¹²³ TSOUGARAKIS D., *Byzantine Crete*, 247-332· ΦΑΝΤΑΚΗΣ Ι. 2001, 86.

¹²⁴ BAROZZI, 281-282, 337· FAURE P. 1981, 228· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 840-841· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 33-34.

σύνθετο *Ω-χρω-μοναστήρι*, λόγω της ύπαρξης ναού τοιχογραφημένου με ωχρό χρώμα.¹²⁵ Για την ίδια ονομασία, η αναφορά στα βενετικά έγγραφα του 1299 και του 1300 υποδεικνύει ότι πιθανώς προήλθε από τις δύο ονομασίες *χωριό + μοναστήρι* (*Chorio Monastiri*),¹²⁶ μία άποψη που αντικρούει ο Τωμαδάκης υποστηρίζοντας ότι προέρχεται από την έκφραση *Χώρας (Θεοτόκου) Μοναστήριον*, με σημείο αναφοράς πάλι τον ναό της Παναγίας Κεράς.¹²⁷ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο οικισμός μπορεί να χρονολογηθεί στον 11^ο – 12^ο αιώνα, με επόμενες διακριτές οικοδομικές φάσεις κατά τον 16^ο – 20^ο αιώνα με βάση τα χαρακτηριστικά των οικοδομημάτων.

α.α. 58: Villa Clodio, Χρωμοναστήρι (κήρυξη μνημείου, ΦΕΚ 380/Β/6.4.2001). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546319,91658 / y: 3908953,18499. Στα νότια όρια του οικισμού Χρωμοναστήρι (α.α. 57).¹²⁸ Ένα καλντερίμι που ξεκινά από το κέντρο του οικισμού, διέρχεται μπροστά από τη δυτική πρόσοψη του οικοδομήματος και οδηγεί προς Νότον. Οικοδόμημα, πυργόμορφο έπαυλη, μεγάλου μεγέθους. Η έπαυλη έχει περίβολο τετραγωνικής (σχεδόν) κάτοψης, κύριο τριώροφο πυργόμορφο κτήριο και βοηθητικά οικήματα πέριξ του περιβόλου. Το κύριο οικοδόμημα φέρει σκάρπτα και υδρορροή «αναγλυφάδα» εξωτερικά στη νότια πλευρά. Έχει πυραμιδοειδή καμινάδα καθώς και δευτερή πολύ υψηλή οθωμανικού τύπου. Στην εξωτερική πλευρά των απολήξεων του κεντρικού οικοδομήματος και του περιβόλου γωνιακή σκάρπτα και κορδόνι όπου κατά περιπτώσεις συνεχίζει σε πεσσό με επίκρανο. Στην ίδια πλευρά έχει εξέχουσα εστία και χώρο υγιεινής. Στο κύριο οίκημα σώζεται οικόσημο. Δύο φάσεις, αρχική ύστερη βενετική (τέλη 16^{ου}-αρχές 17^{ου} αι.) και δεύτερη πιθανώς στα τέλη 18ου - αρχές 19ου αιώνα.

α.α. 59: Άγιος Παντελεήμων και Ιωάννης Πρόδρομος, Χρωμοναστήρι [Εικ. 18]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546208,92558 / y: 3909208,39029. Η θέση βρίσκεται στο βορειοδυτικό όριο του οικισμού Χρωμοναστήρι (α.α. 57). Σε μικρή απόσταση νότια του ναού υπάρχει πηγάδι - υπόγεια κινστήρινα στεγασμένη με θολοσκέπαστο κτίσμα που φέρει άνοιγμα με ημικυκλικό θύρωμα. Δίχωρος καμαροσκέπαστος ναός, μεσαίου μεγέθους. Ο ναός ανακαινίστηκε το 1909, οπότε προστέθηκε και το λίθινο κωδωνοστάσιο. Εργασίες ανακαίνισης τελούνται επίσης στις μέρες μας. Κάτοικοι της περιοχής επιβεβαίωσαν τις ενδείξεις ότι υπήρχε και παλαιότερα, πριν την φάση ανακαίνισης του 1909. Εσωτερικά, στο βόρειο ναό διακρίνονται στη βόρεια πλευρά της τμήματα από δύο ενισχυτικά σφενδόνια. Στη δυτική πλευρά και των δύο χώρων η κάλυψη είναι ημικυκλική, ενώ στο ανατολικό οξυκόρυφη. Στον νότιο ναό, στο νότιο τοίχο διακρίνεται (πιθανό) αντηχείο. Στο βόρειο Ιερό Βήμα λίθινος κοσμήτης σύνθετης διατομής διατρέχει όλη την ανατολική πλευρά στο ύψος της γένεσης της κόγχης, ενώ στο νότιο Ιερό ο λίθινος κοσμήτης βρίσκεται μόνο στην κόγχη. Στο νότιο Ιερό, εκατέρωθεν της κόγχης ανοίγονται δύο μικρότερες. Μεγάλη καμάρα ενώνει τους δύο εσωτερικούς χώρους, ενώ υπάρχει και μία μικρή στο χώρο του Ιερού. Εξωτερικά φέρει δύο εισόδους, για τον κάθε χώρο, στη δυτική πλευρά με όμοια ορθογώνια θυρώματα που επιστεγάζονται από γείσο σύνθετης διατομής και ημικυκλικό υπερθυρο, χωρίς άλλη διακόσμηση. Άνωθεν βρίσκονται ισάριθμοι φεγγίτες μεγάλου μεγέθους, με ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο. Τα ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα στους μακρούς τοίχους είναι επίσης μεγάλου μεγέθους. Τα δύο αγιοθύριδα είναι τετραγωνικά. Η οικοδομική ιστορία του οικοδομήματος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρώτα κτίστηκε ο βόρειος ναός (πιθανόν στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα ή τις αρχές του 16^{ου}), μετά προστέθηκε ο νότιος (τέλη 16^{ου} – πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα) και έπειτα (λογικά περί το 1909) επιμηκύνθηκε η δυτική πλευρά και στους δύο χώρους και προστέθηκαν τα σημερινά θυρώματα και περίθυρα.

α.α. 60: Άγιος Γεώργιος, Χρωμοναστήρι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546331,75562 / y: 3909063,36205. Σε κεντρικό σημείο του οικισμού Χρωμοναστήρι (α.α 57), προς τη νότια πλευρά του. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεγάλου μεγέθους. Φέρει τα

¹²⁵ ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ. 1890, 82-84.

¹²⁶ Βλ. ΤΣΟΥΓΑΡΑΚΗΣ D., *Byzantine Crete*, 247.

¹²⁷ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν. 1978, 21.

¹²⁸ Η έπαυλη αναφέρεται στον ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΡΑ. 2001, 117, 129, 134, 139, 147, 171, 224.

μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Δεδομένου ότι δεν υπάρχει άλλος ναός μέσα στο χωριό και ότι διακρίνεται (κτισμένη πια) σκεπαστή οπή άντλησης (όπως και στον Άγιο Παντελεήμονα παραπάνω) από υπόγεια κινστήρινα (τώρα πάνω της βρίσκεται WC) οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως στο ίδιο σημείο βρίσκονταν ναός βενετικής περιόδου.

α.α. 61: Αγία Κυριακή, Χρωμοναστήρι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546176,36822 / y: 3908630,42316. Σε μικρό εδαφικό ξάρμα νότια του οικισμού Χρωμοναστήρι (α.α. 57). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Σώζεται σε καλή κατάσταση, φέρει ενδείξεις παλαιότερης ανακαίνισης (λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο, μωσαϊκό δάπεδο εσωτερικά). Η κάλυψή του είναι ελαφρά οξυκόρυφη και έχει ένα ενισχυτικό σφενδόνιο, στο οποίο δεν διακρίνονται κιλλίβαντες. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται ορθογώνιο θύρωμα με ημικυκλικό υπέρθυρο, χωρίς διακόσμηση. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται τετραγωνικό αγιοθύριδο. Μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα.

α.α. 62: Παναγία Κερά, Χρωμοναστήρι [Εικ. 19]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546359,1334 / y: 3908157,00954. Νοτιοανατολικά από τον οικισμό Χρωμοναστήρι (α.α. 57), σε μικρή κοιλάδα, κοντά σε πηγές ύδατος. Η θέση αποτελείται από συγκρότημα ναού και εφαιπτόμενου ναϊδρίου. Ο ναός είναι σταυροειδούς συνεπιπυγμένου τύπου, μικρού μεγέθους και το ναϊδριο μονόχωρο καμαροσκέπαστο, πολύ μικρού μεγέθους. Λόγω των δομικών διαταραχών που έχει υποστεί, δέχτηκε αναστηλωτικά έργα τη δεκαετία 1960¹²⁹ από την αρχαιολογική υπηρεσία και πρόσφατη αναστήλωση (2005) από την 28η ΕΒΑ. Το εσωτερικό του κάηκε τον Αύγουστο του 2007 και οι τοιχογραφίες χρειάζονται καθαρισμό από το στρώμα αιθάλης που τις έχει καλύψει. Η οικοδομική ιστορία του συγκροτήματος παρουσιάζει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Το αρχικό τμήμα είναι σταυροειδής συνεπιπυγμένος και στεγάζεται με τρούλο που φέρει υψηλό κυλινδρικό τύμπανο. Οι δύο συνεπιπυγμένες κεραίες του ναού, η βόρεια και η νότια, διαμορφώνονται σε κόγχες. Στη δυτική πλευρά προστέθηκε επέκταση με οξυκόρυφη καμαροσκέπαστη κάλυψη. Στο σημείο της ένωσης με το αρχικό κτίσμα διαμορφώθηκε ενισχυτικό σφενδόνιο με στήριξη σε απλούς κιλλίβαντες που με τη σειρά του στηρίζονται έκαστος σε ένα μαρμάρινο κιονίσκο πάνω σε κτιστή βάση. Μεταξύ του Ιερού και του κυρίως ναού προστέθηκε επίσης κτιστό τέμπλο. Στα νότια του αρχικού ναού προσκολλήθηκε το οξυκόρυφα επίσης καμαροσκέπαστο ναϊδριο. Η ανοικοδόμηση του ναϊδρίου επέφερε το φράξιμο μίας πυλίδας που ανοίγονταν στη νότια κόγχη μέχρι την εποχή της δεύτερης φάσης τοιχογράφησης. Ο ναός εσωτερικά έχει κατά το μεγαλύτερο μέρος κάλυψη από τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες ανήκουν σε δύο φάσεις και σε ορισμένα σημεία διακρίνονται δύο στρώματα. Η διατήρησή τους είναι πια στα περισσότερα σημεία κακή. Στην κόγχη του Ιερού Βήματος απεικονίζεται η Δέηση και ανήκει στην πρώτη φάση τοιχογράφησης. Στην ίδια φάση και οι υπόλοιπες τοιχογραφίες στην ανατολική πλευρά, οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες και ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Οι υπόλοιπες τοιχογραφίες ανήκουν στη δεύτερη φάση και περιλαμβάνουν την απεικόνιση του Παντοκράτορα στον τρούλο, αγγελικές δυνάμεις στο τύμπανο και τους τέσσερεις Ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα, τις παραστάσεις της Παναγίας και της Αγίας Άννας στις πλευρικές κόγχες, το μεγαλύτερο τμήμα του χριστολογικού κύκλου στο άνω τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας του ναού και παραστάσεις αγίων χαμηλότερα, σε δακτυλίους και ολόσωμες. Στη βάση του τυμπάνου του τρούλου διακρίνεται περιμετρική αδιάγνωστη επιγραφή. Στον νότιο κιλλίβαντα διακρίνεται τριστίχο χάραγμα σε λατινική γραφή: 1428 mag(io) agn[...] | hic fuit C[...] | pur[...].¹³⁰ Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η είσοδος του ναού με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο μικρότερου πλάτους τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου τόξου (arco acuto equilatero). Άνωθεν του μικρή ορθογώνια εσοχή πιθανώς είχε ενσωματωμένη κάποια πλάκα που αποκολλήθηκε. Στην κόγχη του Ιερού ορθογωνικό αγιοθύριδο. Στο τύμπανο του τρούλου και την ανατολική πλευρά

¹²⁹ ΠΑΠΑΔΑΚΗ – ÖKLAND ΣΤ. (1966), 432· ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ Θ. (1976), 384.

¹³⁰ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ Ε. 2000, 696.

της δυτικής προσθήκης, μικρά ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα. Στο εσωτερικό του ναΐδριου της Αγίας Άννας διασώζεται το χαμηλότερο τμήμα ενός ενισχυτικού σφενδονίου με απλούς κιλλίβαντες, που υποδηλώνει είτε ότι το σφενδόνιο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, είτε ότι η οροφή επισκευάστηκε στη συνέχεια. Στη δυτική πλευρά και του ναΐδριου βρίσκεται η είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου τόξου (*arco acuto compresso*). Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται αγιοθύριδο συννεπτυγμένο, με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (*arco a nasi*), το οποίο πρέπει να είχε εγγεγραμμένη εσωτερικά διακόσμηση που έχει αποσπαστεί. Πέντε μέτρα νότια από το συγκρότημα διακρίνονται ερείπια μικρού οικήματος, με φουρνικό, κτισμένο σε εσοχή του φυσικού βράχου. Ενδεχομένως αποτελούσε τμήμα μοναστηριακής εγκατάστασης. Η πρώτη φάση του ναού μπορεί να θεωρηθεί σύγχρονη της πρώτης φάση τοιχογράφησης, στον 11^ο αιώνα. Η δεύτερη φάση μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα ανάμεσα στα τέλη του 14^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, από την επόμενη φάση τοιχογραφιών και τα χαρακτηριστικά των θυρωμάτων και των αγιοθύρων.¹³¹ Το χάραγμα του 1428 στον τοιχογραφημένο με σκούρο μπλε χρώμα νότιο κιλλίβαντα αποτελεί *terminus ante quem* για την τοιχογράφηση του ναού και την προσθήκη του δυτικού τμήματος. Στη δεύτερη φάση τοιχογραφιών υπήρχε ακόμη η πυλίδα της νότιας κόγχης, όπως γίνεται διακριτή ανάμεσα στους Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Το ναΐδριο της Αγίας Άννας, κατά συνέπεια, πρέπει να ανεγέρθηκε λίγα χρόνια αργότερα, μέσα στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

- α.α. 63: Ξερό Χωριό. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546411,738718 / y: 3911708,87394. Σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα που ορίζεται προς τα δυτικά από την υπερκείμενη πλαγιά στο κάτω (βόρειο) τμήμα του φαραγγιού των Μύλων και μία απότομη κοίτη χειμάρρου στα ανατολικά. Οικισμός, πιθανότατα περίκεντρος, σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Λίγες παλαιές οικίες στον παλαιό οικιστικό πυρήνα που μπορούν να χρονολογηθούν στην ύστερη βενετική και την οθωμανική περίοδο. Σε μία, παρά τις πρόσφατες επεμβάσεις, διακρίνονται υδρορροές «αναγλυφάδες». Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), και Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα του 1658 και 1659 και τον Coronelli (1686).¹³² Μπορεί να χρονολογηθεί κατά συνέπεια τουλάχιστον στον 16^ο αιώνα.
- α.α. 64: Άγιος Γεώργιος, Ξερό Χωριό. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546437,419052 / y: 3911773,02234. Στο βόρειο όριο του οικισμού Ξερό Χωριό (α.α. 63). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Νεωτερικός, του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, αλλά σύμφωνα με την τοπική παράδοση στη θέση παλαιότερου.¹³³
- α.α. 65: Μετόχι Αλμπάνη. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546784,968871 / y: 3912758,54843. Σε εδαφικό έξαρμα νοτιοδυτικά του Ξηρού Χωριού (α.α. 63), δεσπόζει στην παραλιακή πεδιάδα. Οικοδόμημα, καμαρόσπιτο, μικρού μεγέθους. Ερείπια κατοίκησης, διασώζονται εξωτερικοί τοίχοι (κυρίως ο βόρειος) και η εσωτερική καμάρα. Σε διπλανό πρόσφατο λιθόκτιστο τοίχο κατοικίας βρίσκονται εντοιχισμένα λίθινα μέλη σε δεύτερη χρήση, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει κιλλίβαντας με απόληξη σε φύλλο άκανθας. Το οίκημα χρονολογείται πιθανότατα στην οθωμανική περίοδο. Θεωρείται ως το «αρχοντικό» του ομώνυμου γενίτσαρου που σύμφωνα με την τοπική παράδοση μάλιστα την περιοχή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹³⁴ Τα λίθινα όμως μέλη στην παρακείμενη κατοικία προέρχονται πιθανότατα από κάποιο οικοδόμημα στη θέση που μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη βενετική περίοδο.

¹³¹ GEROLA Π, 211 (υπ. 1), 217 (εικ. 201, κάτοψη), 246 (υπ. 2), 322 (υπ. 9)· Για την πρόταση χρονολόγησης και την πλήρη περιγραφή του εικονογραφικού θέματος, βλ. ΒΚ, 265-268· GALLAS ΚΛ. 1983, 271-274· SPATHARAKIS Ι. 1999, 101-111· εκτενέστερα στοιχεία για τα οικοδομικά χαρακτηριστικά και την τοιχογράφηση του ναού, ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ Ε. 2006.

¹³² BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 230· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 590-591· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 48.

¹³³ ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ Α. 1954, 33.

¹³⁴ ΠΙΤΕΡΗΣ Ι. 1975, 19· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997,

Το τοπωνύμιο αναφέρεται στην απογραφή του ΣΤΑΥΡΑΚΗ, με μία εννιαμελή οικογένεια μουσουλμάνων.¹³⁵

- α.α. 66: Άγιος Μάρκος, Ξερό Χωριό. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546847,197825 / y: 3912290,61037. Στην κοιλάδα βορειοανατολικά του Ξερού Χωριού (α.α. 63). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Νεωτερικός, του 20^{ου} αιώνα, στη θέση παλαιότερου ομώνυμης μονής σύμφωνα με την τοπική παράδοση.¹³⁶ Το τοπωνύμιο Άγιος Μάρκος μαρτυρείται μαζί με το Ξερό Χωριό και την κοιλάδα του Καμηλάρη στις καταγραφές του β' μισού του 16^{ου} και τον 17^ο αιώνα (βλ. α.α. 40, α.α. 47, α.α. 63). Σε κοντινή απόσταση βόρεια, ερείπια λιθόκτιστου οικοδομήματος, κυκλικού με περιφερειακές αντηρίδες, αντιστοιχούν πιθανόν σε προβιομηχανική εγκατάσταση παραγωγής άσβεστου. Το τοπωνύμιο αναφέρεται από τον ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗ το 1890¹³⁷ και στην απογραφή του ΣΤΑΥΡΑΚΗ που δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά, με δύο μικρές οικογένειες μουσουλμάνων.¹³⁸
- α.α. 67: Άγιος Νεκτάριος, (Άγιος Παντελεήμων), Περδίκη μετόχι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547169,367702 / y: 3910835,81433. Στη δυτική πλευρά της κοιλάδας του ρέματος Ρέχτρα, νοτιοανατολικά του Ξηρού Χωριού (α.α. 63), η οποία ξεκινά από την περιοχή του οικισμού Πρασσές (α.α. 74). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Αναδομήθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες, με συμπληρωματική χρήση σκυροδέματος στην αργολιθοδομή και ατυχή τοποθέτηση κουφωμάτων αλουμινίου. Εσωτερικά η κάλυψη του ναού είναι ημικυκλική, σύγχρονη των πρόσφατων εργασιών. Διασώζονται ακόμη οι κιλλίβαντες και τμήματα από τρία ενισχυτικά σφενδόνια (στη νότια πλευρά, όπου μπορεί να γίνει διακριτή η αρχική επιθυμία της οξυκόρυφης στέγασης) καθώς και κοσμήτης που περιτρέπει τους τοίχους του ναού στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά. Ο κοσμήτης συνεχίζει και στους κιλλίβαντες με τη μορφή κυματίου. Ο ναός παρουσιάζει δυσκολίες χρονολόγησης. Τα μόνα στοιχεία χρονολόγησης αποτελούν οι κιλλίβαντες και η ύπαρξη κοσμήτη. Οι επίπεδοι, στυλιζαρισμένοι κιλλίβαντες και ο απλός ορθογωνικός κοσμήτης αποτελούν χαρακτηριστικά των ναών του τέλους του 19^{ου} ή των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Το πρόσφατο στρώμα επιχρίσματος εντείνει αυτή την εντύπωση. Το δυτικό ενισχυτικό σφενδόνιο πάντως και οι κιλλίβαντές του διαφέρει από τα δύο προς τα ανατολικά και είναι τοποθετημένο μακρύτερα από τα δύο άλλα, κάτι που θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη δύο οικοδομικών φάσεων. Αν πρόκειται για νεοβενετσιάνικο ναό, είναι μάλλον απίθανο να καταστράφηκε σε διάστημα ορισμένων δεκαετιών, οπότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι θεμελιώθηκε και δεν ολοκληρώθηκε τότε. Επειδή η περίπτωση αυτή δεν μοιάζει τόσο πειστική, είναι πιο πιθανό να πρόκειται για ναό της βενετικής περιόδου. Κατά συνέπεια θα μπορούσε να χρονολογηθεί η αρχική φάση στον 16^ο αιώνα.
- α.α. 68: Άγιος Ευτύχιος, Περδίκη μετόχι [Εικ. 20]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547260,380322 / y: 3910180,08747. Στην ίδια κοιλάδα, στη δυτική επίσης πλευρά της, περί τα 500 μ. νότια του Αγίου Νεκταρίου (α.α. 67). Στη θέση πηγή νερού. Συγκρότημα ναού και μετοχίου. Ναός (ιδιάζων) σταυρόσχημος, μεσαίου μεγέθους. Επισκευάστηκε μερικώς κατά τη δεκαετία του 1960¹³⁹ και αναστηλωτικές εργασίες επαναλαμβάνονται στις μέρες μας. Ο ναός παρουσιάζει μία αλληλουχία οικοδομικών φάσεων. Η εικόνα που προσδίδεται εξωτερικά είναι μίας τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, ενώ εσωτερικά τα πλευρικά κλίτη διαμορφώνονται σε διαδοχικά βαθιά τυφλά τόξα. Το δυτικό τμήμα του ναού απολήγει σε έναν υποτυπώδη νάρθηκα. Ο τρούλος έχει ψηλό κυλινδρικό τύμπανο, ενώ οι κεραίες καλύπτονται με ημικυκλική καμάρα και τα πλευρικά κλίτη με διαδοχικά ημικυκλικά τόξα. Διασώζεται κατά τμήματα, στην κόγχη του Ιερού Βήματος και τις παραστάδες των τυφλών τόξων των μακρών πλευρών, λίθινος κοσμήτης στο ύψος της γένεσης

¹³⁵ ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν. 1890, 107.

¹³⁶ ΠΙΤΕΡΗΣ Ι. 1975, 17-19· ΜΑΥΡΑΚΗΣ ΑΡ. 1995, 364-368.

¹³⁷ ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ. 1890, 84.

¹³⁸ ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν. 1890, 107.

¹³⁹ Βλ. ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤ. 1964, 288.

των καμπύλων επιφανειών καθώς και περιμετρικά στη βάση του τυμπάνου του τρούλου. Η διαμόρφωση του άκρου του δυτικού τμήματος σε μικρό νάρθηκα και η μεγάλη είσοδος που βρισκόταν στη δυτική πλευρά. Έχει ενσωματωμένα στην λιθοδομή του ορισμένα *spolia*. Στην αργολιθοδομή της κτισμένης εισόδου στον δυτικό τοίχο του ναού, διακρίνεται μαρμάρινο τριγωνικό τμήμα με παράσταση σταυρού, πιθανότατα από το επίθημα του ημικιονίσκου του δίλοβου φωτιστικού ανοίγματος της κόγχης του Ιερού. Στο εσωτερικό ορθογωνικού φωτιστικού ανοίγματος της νότιας πλευράς έχει εντοιχιστεί ένα λίθινο τμήμα που ίσως αποτελούσε τμήμα θωρακίου. Φέρει δίλοβο φωτιστικό άνοιγμα στην κόγχη του Ιερού, ορθογώνιο περίθυρο στη βόρεια είσοδο, τέσσερα ορθογωνικά περίθυρα και τέσσερις φεγγίτες στο τύμπανο του τρούλου με ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο. Εκατέρωθεν του Ιερού, στα πλευρικά κλίτη, βρίσκονται δύο μικρές κόγχες κτισμένες με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Στα σφαιρικά τρίγωνα και το κεντρικό κλίτος υπάρχουν αντηχεία. Τοιχογραφημένος, με τοιχογράφηση που σώζεται στον ημικύλινδρο και την κόγχη του Ιερού. Στην κόγχη απεικονίζεται η Δέησης, ενώ στον ημικύλινδρο μετωπικές μορφές Ιεραρχών. Οι τοιχογραφίες ανήκουν σε μία φάση και η διατήρησή τους είναι μέτρια. Ο ναός με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα θεωρείται σύγχρονος των τοιχογραφιών, με χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα.¹⁴⁰ Σύμφωνα με τον ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗ, το αρχικό κτίσμα ήταν βασιλική αδιευκρίνιστης μορφής. Το οικοδόμημα στην πορεία περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος και πιθανότατα προστέθηκε ο τρούλος.¹⁴¹ Από την άλλη πλευρά, είναι εξίσου εύλογο να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για ένα μονόχωρο ή σταυρόσχημο ναό με πλευρικά τυφλά αψιδώματα (τα οποία στην πορεία απέκτησαν βάθος με την προσθήκη των υποτυπωδών κλιτών). Η δυσανάγνωστη οικοδομική ιστορία του ναού ωστόσο μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι αποτέλεσε μετασκευή παλαιότερης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Αν και η τελευταία υπόθεση είναι λιγότερο πιθανή, η ευμεγέθης κόγχη του Ιερού και οι πολλαπλές παραστάδες στον κυρίως ναό που θα μπορούσαν να προέρχονται από πεσσοστοιχίες ανάμεσα στα κλίτη, θέτουν ένα αδιαμφισβήτητο ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση, από τη θέση διέρχονταν μία διαχρονική οδός επικοινωνίας προς την ενδοχώρα και η ευρύτερη περιοχή κατοικούνταν πιθανόν κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, κάτι που μπορεί να συσχετιστεί με το μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος στην κτισμένη είσοδο και τους δύο μαρμάρινους κιονίσκους σε δεύτερη χρήση στην Παναγία Κερά (α.α. 62). Ως προς την πορεία του μνημείου στη συνέχεια, ο Άγιος Ευτύχιος πιθανόν καταγράφηκε στο κατάστιχο μοναστηριών του 1637¹⁴² και μπορούμε ακόλουθα να υποθέσουμε ότι ο ναός αποτέλεσε και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο καθολικό μοναστηριού. Η αναφορά αυτή προσδίδει επίσης έναν χρονολογικό ορίζοντα για την επόμενη οικοδομική φάση, κατά την οποία προστέθηκαν τα πλευρικά κλίτη και οι κάθετοι τοίχοι στη βόρεια και τη νότια απόληξη των κεραιών του σταυρού, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί μεταξύ του δεύτερου μισού του 16^{ου} και των πρώτων δεκαετιών του 17^{ου} αιώνα. Σύγχρονα με αυτή τη φάση είναι τα οικοδομήματα που βρίσκονται λίγα μέτρα βορειοδυτικά από τον ναό. Σήμερα διασώζονται δύο ορθογωνικής κάτοψης διώροφα κτίσματα, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, που αποτελούν το παλαιό μετόχι που καταγράφεται ως μικρός οικισμός με μουσουλμανικό πληθυσμό κατά τον 19^ο αιώνα.¹⁴³ Το χαμηλότερο τμήμα του ανατολικού τοίχου του νότιου οικοδομήματος διαμορφώνεται σε σκάρπα. Τα θυρώματα και τα φωτιστικά ανοίγματα των οικοδομημάτων είναι ορθογωνικά και παρουσιάζουν ομοιότητες με το ορθογωνικό θύρωμα και τα φωτιστικά ανοίγματα του ναού. Πάντως πρέπει να σημειωθεί, ότι τα μορφολογικά στοιχεία με βάση τα οποία χρονολογήθηκε η επόμενη φάση του ναού και η ανέγερση των οικοδομημάτων του μετοχίου, δεν αποτελούν ασφαλή στοιχεία χρονολόγησης καθώς απαντώνται και κατά την οθωμανική περίοδο. Η κατοίκηση του χώρου όμως από μουσουλμάνους (τουλάχιστον στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΣΤΑΥΡΑΚΗ) οδηγεί

¹⁴⁰ GEROLA II, 220 (υπ. 1, αναφέρεται λανθασμένα ως S. Maria / Παναγία Κερά), 228 (εικ. 230, κάτοψη: αναφέρεται επίσης λανθασμένα ως S. Maria / Παναγία Κερά)· BK, 268-269· ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. 1956, 215-236· GALLAS KL. 1983, 232-235· SPATHARAKIS I. 1999, 98-100.

¹⁴¹ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1991, 16.

¹⁴² Πιθανώς πρόκειται για τον Άγιο Ευτύχιο που αναφέρεται στο κατάστιχο μοναστηριών του 1637, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 43.

¹⁴³ ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν. 1890, 107.

προς την πιο πρώιμη χρονολόγηση. Σε κοντινή απόσταση από το συγκρότημα σε απόθεση εντοπίστηκε μυλόπετρα, πιθανώς από ελαιοτριβείο.

- α.α. 69: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Παναγίας λίοφυτο, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547602,38059 / y: 3910524,23356. Περιοχή με θέα προς τις βόρειες ακτές, στην ανατολική πλαγιά της κοιλάδας του ρέματος Ρέχτρα, νοτιοανατολικά του Ξηρού Χωριού (α.α. 63), η οποία ξεκινά από την περιοχή του οικισμού Πρασσές (α.α. 74), απέναντι περίπου από τον ναό του Αγίου Νεκταρίου (α.α. 67). Στη θέση σύμφωνα με μαρτυρίες υπήρχε ναός, που καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής για την κατασκευή οχυρωματικού έργου.¹⁴⁴ Στο κτηματολόγιο της Μονής Αρκαδίου του 1856, εντάσσονταν στο μετόχι της Μηλιώτισσας, του οποίου εγκαταστάσεις βρίσκονται σε μικρή απόσταση νοτιότερα (α.α. 70).¹⁴⁵ Ο λιθοσωρός με αρχιτεκτονικά μέλη από τα ερείπια του ναού εντοπίζεται ακόμη στις μέρες μας. Κατά πάσα πιθανότητα θα επρόκειτο για ναό μονόχωρο καμαροσκέπαστο μικρού μεγέθους. Ο ναός ήταν προφανώς βενετικής εποχής, καθώς από τα μέσα του 17^{ου} μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν είναι γνωστές στην Κρήτη εργασίες ναοδομίας, ενώ η ύπαρξή του αναφέρεται ήδη από το 1856.
- α.α. 70: Μετόχι Μηλιώτισσας, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547660,835851 / y: 3910245,64615. Σε κοντινή απόσταση νότια από τον κατεστραμμένο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (α.α. 69), απέναντι περίπου από τον Άγιο Ευύχιο (α.α. 68). Οικοδόμημα, μετόχι, μικρού μεγέθους. Σε εγκατάλειψη. Λίθινος περίβολος με οικήματα εσωτερικά και εξωτερικά αλώνι και πηγάδι. Αναφέρεται στο κτηματολόγιο της Μονής Αρκαδίου του 1856, όπου περιλαμβάνονται ένδεκα οικοδομήματα, ένα ελαιοτριβείο, μία κινστέρνα και ο παρακείμενος ναός του Σωτήρα (α.α. 69). Την ίδια περίοδο στο μετόχι ανήκαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και 1213 ελαιόδεντρα.¹⁴⁶ Ο περίβολος με τα οικήματα εντός του μπορεί να χρονολογηθεί στην οθωμανική εποχή, αν και οι εγκαταστάσεις πιθανόν προϋπήρχαν ήδη από τη βενετική περίοδο.
- α.α. 71: Άγιος Στέφανος, Απέραντο Δάσος, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547575,00281 / y: 3909832,01969. Στην ανατολική πλαγιά της κοιλάδας του ρέματος Ρέχτρα, νοτιοανατολικά του Ξηρού Χωριού (α.α. 63), η οποία ξεκινά από την περιοχή του οικισμού Πρασσές (α.α. 74), σε μικρή απόσταση νότια από τον Άγιο Ευύχιο (α.α. 68), κοντά σε πηγή. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Αναστηλώθηκε πρόσφατα και είναι εμφανής η χρήση σκυροδέματος. Εσωτερικά η οροφή έχει επισκευαστεί και είναι ελαφρά οξυκόρυφη. Έχει ένα ενισχυτικό σφενδόνιο, με κιλλίβαντες σε μορφή κοιλόκυρτου κυματίου. Στην κόγχη του Ιερού λίθινος κοσμήτης. Έκκεντρα στο δυτικό τοίχο ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης. Δεν διακρίνεται θύρωμα. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο διασώζεται καμάρα, πιθανώς από κάποιο πρόσκτισμα. Μπροστά από την είσοδο, στα δυτικά του ναού, εντοπίζονται ταφές. Από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή το πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα.
- α.α. 72: Βουκρούς, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547578,293181 / y: 3909263,68372. Σε πλαγιά που δεσπόζει στο φαράγγι του χειμάρρου Ρέχτρα που διασχίζει τον οικισμό Πρασσές (α.α. 74)· αν και ψηλά σε πλαγιά, ύπαρξη υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή. Οικισμός σε πλαγιά, αδιευκρίνηστου τύπου, μικρού μεγέθους. Κοντά στον ναό του Αγίου Μάμα (α.α. 73) βρίσκονται λιθοσωροί και αναλήμματα από ξερολιθιά. Εντοπίστηκε στις επιχώσεις τους εφυαλωμένη κεραμική που μπορεί να χρονολογηθεί στον 13^ο -15^ο αιώνα.¹⁴⁷ Στο ίδιο σημείο επίσης βρίσκεται πηγή, όπου σε μικρή ανοικτή κινστέρνα απολήγει το νερό που προέρχεται από μικρή σήραγγα διαμέσου μίας υποτυπώδους κρήνης. Ο οικισμός μπορεί να χρονολογηθεί στον 13^ο αιώνα και σίγουρα υπήρχε μέχρι τον 16^ο και 17^ο αιώνα, αφού καταγράφεται από τον Barozzi (1577) και τον Καστροφύλακα (1583), ενώ αναφέρεται

¹⁴⁴ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2003, 260.

¹⁴⁵ Βλ. ΤΡΟΥΛΗΣ Μ. 2005, 171.

¹⁴⁶ ο.π., 171.

¹⁴⁷ Προσωπική συνομιλία με την κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Μάιος 2008.

σε οθωμανικά έγγραφα του 1658.¹⁴⁸ Η τοπική παράδοση αναφέρει ότι ο οικισμός εγκαταλείφθηκε λόγω επιδημιών.¹⁴⁹ Η οριστική εγκατάλειψη του οικισμού, αλλά και του ναού του Αγία Μάμα (**α.α. 73**), υποδεικνύει ότι η παράδοση ίσως στηρίζεται σε πραγματικά γεγονότα.

α.α. 73: Άγιος Μάμας, θέση Βουκρούς, Πρασσές [**Εικ. 21**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547616,439451 / y: 3909275,6588. Σε πλαγιά που δεσπόζει του φαράγγι το χειμάρρου Ρέχτρα που διασχίζει τον οικισμό Πρασσές (**α.α. 74**). Σε κοντινή απόσταση στα ανατολικά πηγή νερού με μικρή ανοικτή κινστέρνα και σε επαφή στα βόρεια μικρό πηγάδι – πηγή (σύμφωνα με την τοπική παράδοση αγίασμα). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο ναός βρίσκεται σε κακή κατάσταση, υπό κατάρρευση. Διατηρείται ο ανατολικός, ο νότιος μέχρι και τη γένεση της καμάρας και ο δυτικός τοίχος, ενώ έχει καταρρεύσει η κάλυψη (λογικά επρόκειτο για οξυκόρυφη). Ο ναός έχει ανοικοδομηθεί σε μικρό ανάλημμα, το οποίο πιθανότατα διαταράχθηκε λόγω του σαθρού υπεδάφους από τον υδροφόρο ορίζοντα, οδηγώντας στην κατάρρευση του βόρειου τοίχου και της οροφής. Στον νότιο τοίχο διασώζεται η παραστάδα και ο κιλλίβαντας ενός ενισχυτικού σφενδονίου που έχει καταρρεύσει πια. Στο ιερό λίθινος κοσμήτης ορίζει τη γένεση της κόγχης. Εσωτερικά εντοπίζεται αποκολλημένο, ένα τεμαχισμένο τμήμα του θυρώματος, με βεργίο και οδοντωτή ταινία, στο οποίο διακρίνεται ακόμη ο κόκκινος χρωματισμός του. Αγιοθύριδο με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (*arco a nasi*), τεμαχισμένο, με αποκολλημένο το τμήμα του τόξου. Διασώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών με μερική ταύτιση μορφών. Στην κόγχη του Ιερού, διακρίνεται η μορφή του Παντοκράτορα και χαμηλότερα οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Στον νότιο τοίχο διακρίνονται μορφές Αγίων, ενώ καλύτερα από όλες τις παραστάσεις διασώζονται οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ στη δυτική πλευρά του νότιου τοίχου. Παρά την αποσπασματικότητά τους, γίνεται αντιληπτό ότι οι τοιχογραφίες ήταν υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου. Ο ναός χρονολογείται, από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών, στα τέλη του 14^{ου} ή τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 74: Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548116,380071 / y: 3908364,35592. Στην αρχή φαράγγι του χειμάρρου Ρέχτρα, στη δυτική πλαγιά με μικρή κλίση, στο πέρασμα από τις βόρειες ακτές και το Ρέθυμνο προς τις περιοχές του Αμαρίου. Οικισμός γραμμικός εντός κοιλάδας – περάσματος, μεσαίου μεγέθους. Εντός του παραδοσιακού οικισμού (κήρυξη ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) έχουν ανεγερθεί μεγάλα οικοδομήματα ύστερης βενετικής και οθωμανικής περιόδου (κήρυξεις μνημείων ΦΕΚ 1348/Β'/17.10.2001 & ΦΕΚ 58/Β'/24.1.2002). Σε ένα μεγάλο οικοδόμημα της βενετικής περιόδου διακρίνονται τα δίδυμα παράθυρα (παρακυπτικά – φωτιστικά), οι αναγλυφάδες και εστία με στήριξη σε λίθινους κιλλίβαντες. Πιθανόν στο ίδιο συγκρότημα ανήκει μία πυραμιδοειδής καμινάδα και ένα θύρωμα του οποίου το ημικυκλικό τόξο προσιδιάζει στη δόμηση *ordine rustica / bugnato*. Σε κοντινή απόσταση ανεγέρθηκε ένας επιμήκης χώρος με πολλαπλές μαντζαδούρες. Στην πλατεία του οικισμού (ΦΕΚ 58/Β'/24.1.2002) βρίσκεται οθωμανική κρήνη. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση η κατοίκηση άρχισε μετά την εγκατάλειψη του κοντινού οικισμού Βουκρούς (**α.α. 72**) εξαιτίας επιδημίας πανούκλας.¹⁵⁰ Τα ιστορικά στοιχεία όμως, με τις αναφορές στους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), στα οθωμανικά έγγραφα του 1657, 1658 και 1659 και στον Coronelli (1686),¹⁵¹ υποδεικνύουν ότι για δύο τουλάχιστον αιώνες, τον 16^ο και τον 17^ο, οι δύο οικισμοί συνυπήρχαν. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, την ύπαρξη του τοιχογραφημένου ναού της Παναγίας (**α.α. 75**) στο νοτιοανατολικό όριο του οικισμού, θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση ότι η κατοίκηση στο χώρο ανάγεται στον 14^ο - 15^ο αιώνα, αν και είναι πιθανότερη η χρονολόγηση στον 16^ο αιώνα, σύγχρονα με τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (**α.α. 76**) στο βορειοδυτικό όριο του.

¹⁴⁸ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 230· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2003, 259.

¹⁴⁹ ΠΕΤΡΑΚΑΚΗ ΑΘ. 2008, 267.

¹⁵⁰ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση.

¹⁵¹ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 229· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 656-657· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 49.

- α.α. 75: Παναγία Μυρτιδιώτισσα, Πρασσές [Εικ. 22]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548239,764908 / y: 3908326,83374. Στο νοτιοανατολικό όριο του οικισμού Πρασσές (α.α. 74), χαμηλά στην ανατολική κοίτη του χειμάρρου Ρέχτρα. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Είναι εμφανείς οι επισκευές και προσθήκες από τις νεώτερες εργασίες. Ως αποτέλεσμα τους δεν γίνεται διακριτό το παλαιό θύρωμα. Στον ανατολικό και το δυτικό τοίχο βρίσκονται σκυφία. Το εξωτερικό ασβέστωμα έχει καλύψει την επιφάνεια των αγγείων. Εσωτερικά, φέρει οξυκόρυφη κάλυψη με ένα ενισχυτικό σφενδόνιο. Στην κόγχη του Ιερού βρίσκεται λίθινος κοσμήτης στο ύψος της γένεσής της. Ο ναός είναι τοιχογραφημένος σε όλη την εσωτερική επιφάνεια. Στην κόγχη του Ιερού απεικονίζεται η Δέησης, χαμηλότερα οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες και στους τοίχους του Ιερού ιεράρχες και διάκονοι. Στον κυρίως ναό βρίσκονται παραστάσεις από τον χριστολογικό και θεομητορικό κύκλο, καθώς και παραστάσεις αγίων. Οι τοιχογραφίες ανήκουν σε μία φάση και είναι σε μέτρια διατήρηση, λόγω της κάλυψης από στρώμα αιθάλης και τα άλατα που εισήλθαν από τη δομική διατάραξη στην οροφή. Ο ναός θεωρείται σύγχρονος με τις τοιχογραφίες που χρονολογούνται στον 14^ο αιώνα.¹⁵²
- α.α. 76: Μεταμόρφωση του Σωτήρα και Άγιος Νικόλαος, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548073,278407 / y: 3908408,96708. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό όριο του οικισμού Πρασσές (α.α. 74). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος μεσαίου μεγέθους. Επισκευασμένος κατά τις τελευταίες δεκαετίες οπότε προστέθηκε και το κωδωνοστάσιο από σκυρόδεμα. Έχει δύο οικοδομικές φάσεις, το ανατολικό τμήμα του ναού, ανήκει στην πρώτη φάση, ενώ το δυτικό αποτελεί προσθήκη. Η δυτική προσθήκη δεν είναι πλήρως ευθυγραμμισμένη με τον αρχικό ναό. Ο αρχικός ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες που φέρουν κοιλόκυρτο κυμάτιο (βλ. Άγιο Στέφανο, α.α. 71). Περιμετρικά στο εξωτερικό του σχηματίζεται σκάρπα, χωρίς να μπορεί να γίνει γνωστό (λόγω του επιχρίσματος) εάν ανήκει στην αρχική φάση ή προστέθηκε αργότερα. Ο αρχικός ναός έχει τετραγωνικό αγιοθύριδο και δύο ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα στις μακρές πλευρές. Η πρώτη φάση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή το πρώτο του 17^{ου} αιώνα.
- α.α. 77: Άγιος Αντώνιος, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548158,08993 / y: 3908381,09708. Στο ανατολικό τμήμα του οικισμού Πρασσές (α.α. 74), στην κεντρική πλατεία. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.
- α.α. 78: Χάνι, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548379,613568 / y: 3908025,38218. Στο διάσελο, περί τα 300 μ. νότια του οικισμού Πρασσές (α.α. 74). Η θέση βρίσκεται σε πέρασμα από όπου διέρχεται η οδική χάραξη που οδηγεί από τις βόρειες ακτές στην ενδοχώρα του Ρεθύμνου και την περιοχή του Αμαρίου. Οικοδόμημα, χάνι, μικρού μεγέθους. Υπό εγκατάλειψη, έχει καταρρεύσει η οροφή και κινδυνεύουν οι κάθετοι τοίχοι. Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκου της περιοχής λειτουργούσε μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Λιθόκτιστο, διώροφο, ενώ το πέρασμα σε όλο το πλάτος του διασέλου καταλαμβάνει μαντρότοιχος από αργολιθοδομή. Μπορεί να χρονολογηθεί στον 19^ο αιώνα.
- α.α. 79: Αγία Φωτεινή, Πρασσές [Εικ. 23]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548637,852628 / y: 3907733,62384. Περί τα 500 μ. νότια του οικισμού Πρασσές (α.α. 74), στο διάσελο βορειοανατολικά του κοντινού λόφου Καστρί (α.α. 80). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ανακαινισμένος κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οι εκτεταμένες επεμβάσεις στον ναό έχουν αλλοιώσει την αρχική εικόνα. Κοντά στο ναό μία επιγραφή πληροφορεί για την πρόσφατη ανακαίνιση και την οικογένεια που την ανέλαβε, χωρίς όμως χρονολογία. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και διακρίνεται εσωτερικά ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με υποτυπώδεις κιλλίβαντες. Στην είσοδο

¹⁵² ΒΚ, 269-270· SPATHARAKIS I. 1999, 159-170.

δυτικά υπάρχει οξυκόρυφο υπερθυρο που προσιδιάζει στον τύπο του χαμηλωμένου οξυκόρυφου (*arco acuto compresso*), αλλά λόγω των επιχρισμάτων δεν διακρίνεται εάν πρόκειται για το αρχικό ή είναι πρόσφατη απομίμηση. Στο ανατολικό φωτιστικό άνοιγμα, στενή επιμήκης θυρίδα. Σύμφωνα με τα μορφολογικά στοιχεία που διακρίνονται, ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο ή τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 80: Καστρί, Πρασσές (κήρυξη μνημείου, ΦΕΚ 527/Β/24.8.1967). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548576,437608 / y: 3907475,38478. Κορυφή λόφου περί τα 600 μ. νότια του οικισμού των Πρασσών (α.α. 74), με μεγάλη εδαφική κλίση γύρω από τη σχετικά επίπεδη κορυφή. Ο λόφος δεσπόζει στην περιοχή. Οικοδόμημα, κούλες, μεσαίου μεγέθους.¹⁵³ Στη θέση έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα παλαιότερης κατοίκησης (ύστερης μινωικής, γεωμετρικής και κλασικής).¹⁵⁴ Στον απέναντι λόφο προς ανατολικά – βορειοανατολικά βρίσκονται ερείπια μικρότερου πύργου "κουλεδάκι". Η ανοικοδόμησή του κούλε έγινε τα χρόνια μετά το 1866.

α.α. 81: Άγιος Κύριλλος (Άη Γκύρλος) Πρασσές [Εικ. 24]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547298,26525 / y: 3908046,1005. Σε ανάλημμα σε πλαγιά με μικρή κλίση στις βορειοανατολικές υπώρειες του Βρύσινα. Σε κοντινή απόσταση πηγές νερού και καλλιεργήσιμα εδάφη. Ναός μονόχωρος, μικρού μεγέθους. Το μεγαλύτερο τμήμα των τοίχων και η κάλυψη έχει καταρρεύσει, αλλά θα πρέπει να ήταν καμαροσκέπαστος. Διασώζεται σε ύψος η βορειοδυτική του πλευρά και το κάτω αριστερό τμήμα του θυρώματος. Διακρίνεται το θύρωμα με βεργίο και διακοσμητική ταινία με «κυνόδοντες» (*dente di cane*). Θεωρείται παλιά μονή, στα αναλήμματα και τη γύρω περιοχή εντοπίζεται κεραμική. Πιθανώς προέρχεται και από παλαιότερη κατοίκηση του χώρου. Από το τμήμα του θυρώματος μπορούμε χρονολογήσουμε τον ναό στα τέλη του 14^{ου}, ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 82: Πάνω κούλες, Άη Γκύρλος, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547151,75713 / y: 3907839,73123. Στις βορειοανατολικές υπώρειες του Βρύσινα, σε εδαφικό έξαρμα που δεσπόζει στο πέρασμα ανάμεσα στους οικισμούς Χρωμοναστήρι (α.α. 57) και Πρασσές (α.α. 74), καθώς και τις πηγές νερού και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις βόρειά του, προς τον ναό του Άγιου Κύριλλου (α.α. 81). Οικοδόμημα, κούλες, μεσαίου μεγέθους (αναφέρεται εμβαδό 399 μ²).¹⁵⁵ Υπό κατάρρευση, σώζονται σε μεγάλο ύψος ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος. Το κτίσμα έχει ορθογωνική κάτοψη και έχει κτιστεί με αργολιθοδομή. Στο ισόγειο ανοίγονται τυφεκιοθυρίδες, ενώ στον βόρειο τοίχο, στον όροφο, ανοίγονται δύο ορθογωνικά παράθυρα. Χαμηλά στον βόρειο μακρό τοίχο και τις απολήξεις του βρίσκεται σκάρπα. Στο μέσον του ίδιου τοίχου ανοίγεται η είσοδος, με ημικυκλικό θύρωμα απλού τύπου, που φέρει όμως στο κλειδί του τόξου ισλαμικό σύμβολο (έξεργο άνθος) και χαράγματα στις παραστάδες. Στα χαράγματα της ανατολικής παραστάδας ξεχωρίζει η λέξη *tabur* και τα έτη Εγίρας 1214 ή 1314 που αντιστοιχούν στις χρονολογίες 1799/1800 ή 1896/1897.¹⁵⁶ Η χρονολογία 1896/1897 μοιάζει επικρατέστερη, καθώς ο κούλες πιθανότατα οικοδομήθηκε και επανδρώθηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τα χαράγματα έγιναν λίγο πριν την αποχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων από το νησί. Επίσης, σε ένα από τους ακρογωνιαίους λίθους της βορειοανατολικής απόληξης του κτίσματος διασώζεται χάραγμα σε αραβική γραφή. Η χρονολόγηση του κούλε τοποθετείται επομένως τα χρόνια μετά το 1866.

α.α. 83: Κάτω κούλες, Άη Γκύρλος, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547350,06105 / y: 3907913,72523. Σε σημείο με πηγές νερού σε κοντινή απόσταση

¹⁵³ Σύμφωνα με τη διακήρυξη δημοπρασίας πωλήσεως ακίνητων κτημάτων του δημοσίου, *ΕΕΚΠ*, φ. 86, 30.12.1900, σ. 1.

¹⁵⁴ HOOD S. *et.al.* 1962, 69-70.

¹⁵⁵ Σύμφωνα με τη διακήρυξη δημοπρασίας πωλήσεως ακίνητων κτημάτων του δημοσίου, *ΕΕΚΠ*, φ. 86, 30.12.1900, σ. 1.

¹⁵⁶ Σύμφωνα με την ανάγνωση από τους κ. ΑΝΤΩΝΗ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟ και ΗΛΙΑ ΚΟΛΟΒΟ (Ιούλιος 2008).

και καλλιεργήσιμα εδάφη, νοτιοανατολικά του ναού του Αγ. Κύριλλου (**α.α. 81**), σε οπτική επαφή με τον υπερκείμενο κούλε (**α.α. 82**) στα νοτιοδυτικά. Οικοδόμημα, δύο εφαπτόμενοι καμαροσκέπαστοι χώροι, μεσαίου μεγέθους. Η καμάρα της στέγασης έχει οξυκόρυφη μορφή. Ανοίγονται σε αυτήν οπές αερισμού και φωτισμού. Το οικοδόμημα έχει κτιστεί από επιμελημένη λιθοδομή ιδιαίτερα στις καμάρες τις στέγασης και τις παραστάδες στις ακμές των εξωτερικών τοίχων. Εσωτερικά διακρίνεται επίχρισμα στην οροφή του ανατολικού καμαροσκέπαστου χώρου. Στον ίδιο χώρο βρίσκονται λίθινες μαντζαδούρες. Στον δυτικό χώρο βρίσκεται μία λίθινη εστία, μία εσοχή που πρέπει να λειτουργούσε ως φωριαμός και ένας λίθινος νεροχύτης. Οι δύο χώροι στη βόρεια πλευρά τους λόγω εδαφικής κλίσης είχαν ένα χαμηλότερο χώρο σαν ημιυπόγειο. Ο κάθε χώρος έχει μία είσοδο στη νότια βραχεία πλευρά, αν και επικοινωνούσαν και εσωτερικά μεταξύ τους. Τα θυρώματα των εισόδων είναι απλού τύπου με ημικυκλικό τόξο. Στην ανατολική μακρά πλευρά ανοίγονται τρία μεγάλα φωτιστικά ανοίγματα με ορθογώνια παράθυρα πάνω από τα οποία διακρίνονται τα ημικυκλικά ανακουφιστικά τόξα που διαμορφώνουν δύο λίθινες πλάκες. Στη βόρεια πλευρά του ανατολικού χώρου ανοίγεται στον όροφο ένα μεγάλο φωτιστικό άνοιγμα με ορθογωνικό περίθυρο και χαμηλότερα, στο ημιυπόγειο, δύο τυφεκιοθυρίδες. Τα τρία τελευταία ανοίγματα φέρουν τριγωνικά ανακουφιστικά τόξα που αποτελούνται από δύο λίθινες πλάκες σε γωνία. Τα ανακουφιστικά τόξα των τυφεκιοθυρίδων υποδεικνύουν ότι πιθανόν αρχικά αντιστοιχούσαν σε μεγαλύτερα ανοίγματα που μετατράπηκαν αργότερα σε θυρίδες. Στη βόρεια πλευρά του δυτικού χώρου ανοίγεται κυκλικό άνοιγμα. Η αρχική φάση του οικοδομήματος που μπορεί με βάση τα οικοδομικά χαρακτηριστικά να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή τον 17^ο αιώνα, επρόκειτο ίσως για κάποιο μετόχι ή χάνι καθώς βρίσκεται πάνω στο οδικό δίκτυο που συνέδεε το Χρωμοναστήρι με τις Πρασσές, αν και οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι μικρές για να δικαιολογήσουν την ύπαρξη του τελευταίου. Η ονομασία του χώρου ως κούλες και οι τυφεκιοθυρίδες που επιτηρούν τον οδικό άξονα σχετίζονται με τα έργα των Οθωμανών μετά την επανάσταση του 1866, οπότε πιθανότατα μετασκευάστηκε ο χώρος για στρατιωτική χρήση σε συνδυασμό με τον υπερκείμενο Πάνω κούλε (**α.α. 82**).

α.α. 84: Καμάρα (στου) Σήμα, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548364,66678 / y: 3906530,25941. Νότια - νοτιοδυτικά του λόφου Καστρί (**α.α. 80**), σε μικρό αλλά απόκρημνο φαράγγι. Γέφυρα τρίτοξη, μεγάλου μεγέθους. Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση και χρησιμοποιείται ακόμη από τον αμαριώτικο δρόμο. Λιθόκτιστη, εντάσσεται στην οδική χάραξη που κατασκευάστηκε επί Κρητικής Πολιτείας προς το Αμάρι.¹⁵⁷ Από τα μεγαλοπρεπέστερα δημόσια έργα της εποχής. Χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα.¹⁵⁸

α.α. 85: Άγιος Ιωάννης ο Ριγολόγος, περιοχή Δαφνές ή Σήμα, Πρασσές [**Εικ. 25**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548744,995941 / y: 3906499,25593. Νότια του λόφου Καστρί (**α.α. 80**), στη νοτιοδυτική πλευρά του μικρού λεκανοπεδίου νότια - νοτιοδυτικά του στομίου του Πρασσανού Φαραγγιού, σε μικρό επίμηκες εδαφικό έξαρμα ανάμεσα σε δύο μικρά ρέματα. Πρόκειται για περιοχή με σχετικά μικρή εδαφική κλίση, εύφορα εδάφη και αρκετές πηγές νερού. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Οι εργασίες επισκευής και πρόσθεσης τιμμεντένιου κωδωνοστασίου (1975) έχουν αλλοιώσει την εξωτερική εικόνα του ναού. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλίβαντες διακοσμημένους με μικρά κοιλόκυρτα κυμάτια. Στην κόγχη του Ιερού βρίσκεται λίθινος κοσμήτης και στη βόρεια πλευρά φωτιστικό άνοιγμα με ορθογώνιο πλαίσιο. Η είσοδος στη δυτική πλευρά έχει ορθογώνιο θύρωμα με υπέρθυρο ισοσκελούς οξυκόρυφου τόξου (arco acuto equilatero). Αν και οι επεμβάσεις στην είσοδο έχουν αποκρύψει τη διακόσμηση του θυρώματος, στο υπέρθυρο και το κάτω από το

¹⁵⁷ Διάταγμα αρ. 593 / 13 όπου μεταξύ άλλων δημοσίων έργων αναφέρεται η σκιρόστρωση της οδού Ρεθύμνου -Αμαριού, η κατασκευή γέφυρας στη θέση Σήμα, όπως και η κατασκευή οδού Ρεθύμνου - Αγ. Βασιλείου, *παράρτημα ΦΕΚ Κρήτης*, φ. 93, 3.9.1913, σ. 263· επίσης, διάταγμα αρ. 12 / 14, ανάλογα με το παραπάνω διάταγμα 593 / 13, *παράρτημα ΦΕΚ Κρήτης*, φ. 4, 4.1.1914, σ. 11-12.

¹⁵⁸ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΑΡ. 2003, 66-69· ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ ΧΡ. 2005, 143.

ορθογώνιο ανώφλι διακρίνεται βεργίο και αυλακωτή ταινία με κοίλη τομή (guscio - scanalatura incava). Άνωθέν του βρίσκεται κυκλικός φεγγίτης έκκεντρα τοποθετημένος και πέντε σκυφία, τα οποία έχουν επικαλυφθεί με γαλάκτωμα ασβέστη. Είναι πιθανή η κατοίκηση περιοχής, σε κοντινή απόσταση ανοικοδομήθηκε και δεύτερος ναός (Αστράτης, **α.α. 86**) και νοτιοδυτικά, πάνω από τη σημερινή οδό προς Αμάρι, εντοπίζονται ερείπια κατοικίας (καμαρόσπιτου) μικρού μεγέθους, όπου διασώζεται το μεγαλύτερο τμήμα των εξωτερικών τοίχων και η εσωτερική καμάρα. Το καμαρόσπιτο σχετίζεται με τον οικισμό Δαφνές που αναφέρει ο ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ το 1890.¹⁵⁹ Ο Άγιος Ιωάννης με βάση τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 86: Αστράτης, περιοχή Δαφνές ή Σήμα, Πρασές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548910,742501 / y: 3906778,87925. Περί τα 300 μ. βόρεια - βορειοανατολικά του Αγίου Ιωάννη (**α.α. 85**), στο ίδιο χαμηλό εδαφικό έδαφος. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο ναός έχει εγκαταλειφθεί και έχει καταρρεύσει η κόγχη του Ιερού. Στη θέση σημειώνεται ύπαρξη προσχώσεων, οι οποίες έχουν επικαλύψει τμήμα του ναού. Στην ανατολική πλευρά της κάλυψης του ναού διακρίνεται προσεγγισμένη λιθοδομή της απόληξης δυτικότερα από την υπάρχουσα υποδεικνύοντας μια μικρή προσθήκη σε πιθανή δεύτερη οικοδομική φάση. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο, με κιλλίβαντες διακοσμημένους με κοιλόκυρτο κυμάτιο (βλ. τους κοντινούς ναούς Άγιο Στέφανο, **α.α. 71** και Μεταμόρφωση του Σωτήρα, **α.α. 76**). Στο κατώτερο τμήμα του σφενδονίου, πάνω από τους κιλλίβαντες, διακρίνονται λατινικά μονογράμματα (πιο καθαρά διακρίνονται τα γράμματα P RL και άνωθεν των δύο τελευταίων σταυρός). Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα που φέρει ημικυκλικό υπέρθυρο, από λαξευτούς ορθογωνισμένους μεγάλους λίθους, χωρίς διακοσμητικά στοιχεία. Άνωθέν του ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης έκκεντρα τοποθετημένος, με εξωτερική περιμετρική νεύρωση. Στον βόρειο τοίχο βρίσκεται ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα, ενώ χαμηλά στην εξωτερική πλευρά διακρίνεται σκάρπα. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.

α.α. 87: Γέφυρα Πλατανέ, «Μαρουλιανή γέφυρα», Γιαννούδι (κήρυξη μνημείου, ΦΕΚ 282/Β/26.4.1969). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547689,841499 / y: 3912335,31071. Χαμηλά στον ποταμό Πλατανέ, βόρεια από την έξοδο του Πρασσανού Φαραγγιού και βόρεια του οικισμού Γιαννούδι (**α.α. 88**). Γέφυρα, δίτοξη, μεσαίου μεγέθους. Λιθόκτιστη, έχει δύο οικοδομικές φάσεις, στην αρχική κατασκευάστηκε το κύριο τμήμα της με το κεντρικό, μεγάλο τόξο και σε επόμενη φάση επισκευάστηκε η δυτική της πλευρά και προστέθηκε ένα μικρότερο τόξο καθώς και ανάμεσά τους ένα ακόμη πιο μικρό ανακουφιστικό. Στην κορυφή του κυρίως τόξου, στη βόρεια πλευρά του, διασώζονται δύο οικόσημα και μία ενεπίγραφη πλάκα, σε άσχημη κατάσταση διατήρησης. Τα δύο οικόσημα βρίσκονται λαξευμένα σε ισάριθμες λίθινες πλάκες. Οι πλάκες έχουν διαστάσεις 0,30 x 0,40 μ., πάνω στις οποίες τα οικόσημα είναι έξεργα. Το πεδίο του θυρεού του ανατολικού οικόσηματος ορίζεται από μία πλατιά έκτυπη ζώνη που διαμορφώνεται από δύο οριζόντιες γραμμές και εγγράφεται σε αμυγδαλόσχημη ασπίδα. Άνωθεν της ζώνης βρίσκεται η κεφαλή με ημικυκλική απόληξη, ενώ κάτωθεν της η πεδιάδα διαμορφώνεται σε ισοσκελές τρίγωνο. Ο θυρεός επιστέφεται από δύο εκατέρωθεν δέλτους με έξω νεύουσες ελικοειδείς απολήξεις, ενώ ανάμεσά τους βρίσκεται πιθανώς έξεργο κρινάνθεμο. Ο θυρεός του δυτικού οικόσημου έχει πτερυγωτό θέμα, μία οκτάκτινη ανέμη εγγεγραμμένη εντός κύκλου, με εναλλάξ έκτυπες ακτίνες (οκταπτέρυγος θυρεός). Ο κύκλος στην κάτω πλευρά του καταλήγει σε μικρή τριγωνική απόληξη. Κατά τόπους διακρίνεται το αποτμημένο πλαίσιο του θυρεού. Σε αυτό το οικόσημο επίσης, ο θυρεός επιστέφεται από δύο εκατέρωθεν δέλτους με έξω νεύουσες ελικοειδείς απολήξεις, ενώ ανάμεσά τους βρίσκεται πιθανώς έξεργο κρινάνθεμο.¹⁶⁰ Η

¹⁵⁹ ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ. 1890, 84.

¹⁶⁰ Για την ορολογία και μέθοδο περιγραφής οικόσημων, βλ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΕΥ.Ρ. – ΤΣΙΑΛΔΟΣ Γ.Ε. 1926, 9-12, 15-16, 18, 42-43· τα οικόσημα έχουν καταγραφεί και αποδοθεί σχεδιαστικά (με κάποιες μικρές ανακρίβειες): GEROLA IV, 244-245.

λίθινη κεφαλαιογράμματη επιγραφή βρίσκεται λίγα εκατοστά δυτικά από το τελευταίο οικόσημο, εντός κυματιόσχημου (στις τρεις πλευρές) πλαισίου διαστάσεων 0,34 x 0,36 μ. Η ανατολική πλευρά του πλαισίου της επιγραφής έχει αποτμηθεί κατά τις μετασκευές της δεύτερης φάσης. Σύμφωνα με τον GEROLA, το δυσανάγνωστο πια κείμενό της καλύπτει επιφάνεια 0,26 x 0,30 μ. Η επιγραφική τεκμηρίωση τοποθετεί την ανέγερση της γέφυρας στην χρονολογία 1582: ΑΦΠΒ' | ΜΙΝ[Ι] [ΑΥ]ΓΟΥ[CT]ΟΥ | ΚΗ' [Δ]ΙΑ ΚΟΠΟΥ | ΚΑΙ [...] ΚΥ | ΡΟΥ [...] ΙΕΡΟ | ΜΟ[ΝΑΧΟΥ] | [...] Υ [...] CΥΝ | ΟΔΙΑC ΑΥΤΟΥ | ΕΚΤΙCΘΙ Υ ΠΑΡΟΥ | ΣΑ ΓΕΟΦΥΡΟC.¹⁶¹ Η γέφυρα σημειώνεται σε βενετικούς χάρτες του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα, όπως του Fr. Basilicata και του M. Boscini. Οι προσθήκες μπορούν να χρονολογηθούν επί Κρητικής Πολιτείας, από το 1908 και έπειτα. Στον προϋπολογισμό δαπάνης επισκευής της γέφυρας αναφέρονται εργασίες που αφορούν επιχώσεις γύρω από την υπάρχουσα γέφυρα για την υποστήριξή της (και κυρίως του ψηλότερου της βάθρου) καθώς και την επισκευή του καταστρώματος και του στηθαίου της.¹⁶² Εντάσσονται στα εκτεταμένα δημόσια έργα οδοποιίας που έλαβαν χώρα τότε. Όταν την επισκέφτηκε ο GEROLA δεν είχε ακόμη μετασκευαστεί.¹⁶³

- α.α. 88: Γιαννούδι [Εικ. 26]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548000,168637 / y: 3911570,48593. Σε σχετικά επίπεδο σημείο στη δυτική πλευρά των απόκρημνων κλιτύων του Πλατανέ Ποταμού, στην έξοδο του Πρασσανού φαραγγιού. Σε κοντινή απόσταση δυτικά βρίσκονται πηγές νερού. Οικισμός πιθανώς περικεντρός σε μικρό εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Στον οικιστικό πυρήνα του παραδοσιακού οικισμού (ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) βρίσκονται οικοδομήματα με χαρακτηριστικά βενετικής (πυραμιδοειδείς καμινάδες, αναγλυφάδες) και οθωμανικής εποχής. Επίσης στο βορειοδυτικό τμήμα του υψώνεται ορθογώνιος πύργος (α.α. 89). Νότια και δυτικά του πύργου διακρίνονται καμαροσκέπαστοι ισόγειοι χώροι. Στον ένα διακρίνεται ληνός, ή τμήμα ελαιοτριβείου. Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583) και Basilicata (1630).¹⁶⁴ Ο οικισμός μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο – 16^ο αιώνα.
- α.α. 89: Πύργος Γιαννουδίου (κήρυξη μνημείου ΦΕΚ 363/Β/22.3.2000). Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547984,337619 / y: 3911581,23785. Εντός του οικισμού Γιαννούδι (α.α. 88), στη βορειοδυτική πλευρά του. Οικοδόμημα, πύργος, μικρού μεγέθους. Τριώροφο οικοδόμημα, χρησιμοποιήθηκε πιθανόν ως οχυρωμένη κατοικία. Σώζεται σε μέτρια κατάσταση, οι τοίχοι του πύργου διασώζονται σε πολύ μεγάλο ύψος, το ξύλινο μεσοπάτωμα έχει καταρρεύσει και είναι εμφανείς προσθήκες σκυροδέματος από την τελευταία περίοδο κατοίκησης του οικοδομήματος. Στις γωνιακές απολήξεις με επιμελημένη λιθοδομή οι εξωτερικοί τοίχοι διαμορφώνονται σε σκάρπα με πολυγωνικό κορδόνι. Ο ισόγειος χώρος έχει είσοδο από βόρεια, σε επικοινωνία με νεωτερικό οίκημα. Η είσοδος για τον πρώτο όροφο, με ημικυκλικό απλό θύρωμα, είναι υπερυψωμένη, στον δυτικό τοίχο. Άνωθεν της βρίσκεται, στηριζόμενη σε λίθινα φουρούσια, εξέχουσα ημικυκλική καμινάδα και πιθανώς καταχύστρα. Στον ίδιο όροφο, στη νότια πλευρά μεγάλο άνοιγμα υποδεικνύει την ύπαρξη δεύτερης θύρας. Μεγάλα ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα βρίσκονται στον τρίτο όροφο, στον βόρειο και νότιο και δυτικό τοίχο, ενώ φωτιστικές θυρίδες - τυφεκιοθυρίδες στον ανατολικό τοίχο. Ψηλά στην βορειοανατολική και βορειοδυτική απόληξη του οικοδομήματος διακρίνονται πρόβολοι που αντιστοιχούσαν σε εξέχουσες κυλινδρικές κλωβόσχημες σκοπιές - πυργίσκους. Διακρίνεται εφαπτόμενος καμαροσκέπαστος χώρος στη νότια πλευρά του πύργου, που έχει καταστραφεί πια, καθώς βρισκόταν στη θέση του σημερινού δρόμου. Καμαροσκέπαστοι χώροι σώζονται ακόμη νότια και ανατολικά του πύργου, υποδηλώνοντας ότι ο πύργος ήταν ενταγμένος σε οικιστικό συγκρότημα. Η χρήση τους ήταν πιθανότατα εργαστηριακή (στον νότιο καμαροσκέπαστο χώρο διακρίνεται ληνός ή τμήμα ελαιοτριβείου). Όσον αφορά την χρονολόγηση του

¹⁶¹ Κατά την ανάγνωση του GEROLA, *ο.π.*, 477.

¹⁶² *EEKII*, φ. 40, 14.8.1908, σ. 167.

¹⁶³ GEROLA IV, 80 (εικ. 57), 244-245, 477· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΑΡ. 2003, 29-33.

¹⁶⁴ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 228· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 227· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 40.

μνημείου, οι προτάσεις ποικίλουν. Σύμφωνα με τη ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, το οικοδόμημα ανάγεται στον 15^ο αιώνα ή και πρωιμότερα.¹⁶⁵ Πιο πρόσφατα, ο ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ το χρονολόγησε στον 17^ο αιώνα (είτε στα τέλη της βενετικής, είτε στις αρχές της οθωμανικής εποχής),¹⁶⁶ ενώ ο GEROLA τον θεωρούσε οθωμανικό.¹⁶⁷ Είναι αναμφίβολο ότι η σχεδίαση του πύργου παραπέμπει περισσότερο στα μορφολογικά και επιχειρησιακά χαρακτηριστικά του μεσαίωνα. Οι ομοιότητες ωστόσο με το Ιρφάν μετόχι (α.α. 4) και τον περίβολο της μονής Χαλεβή (α.α. 33) αποτελούν ενδείξεις χρονολόγησης στην ύστερη βενετική περίοδο.

α.α. 90: Αρχάγγελοι, Γιαννούδι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548010,975459 / y: 3911573,09851. Στο κέντρο του οικισμού Γιαννούδι (α.α. 88). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Νεωτερικός, σύμφωνα με μαρτυρίες στη θέση παλαιότερου. Χρονολόγηση στον 20^ο αιώνα.

α.α. 91: Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Γιαννούδι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547896,284759 / y: 3911697,40843. Συγκρότημα σε θέση, ναού με μοναστηριακή εγκατάσταση. Στην πλαγιά, περί τα 200 μ. βορειοδυτικά του οικισμού Γιαννούδι (α.α. 88). Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Η μοναστηριακή εγκατάσταση, μετόχι, είναι μεσαίου μεγέθους και διασώζει ισόγεια και διώροφα οικοδομήματα σε δομημένα διαδοχικές φάσεις. Ο ναός μοιάζει νεωτερικός, του 20^{ου} αιώνα που οικοδομήθηκε πιθανόν στη θέση παλαιότερου, ή υπέστη ριζική ανακαίνιση. Τα οικοδομήματα του μετοχίου είναι ανακαινισμένα ή τελούν υπό ανακαίνιση. Από την πιθανή αρχική φάση διασώζεται διώροφο πυργόμορφο οικοδόμημα (πρβλ. με Ρισβάν μετόχι, α.α. 8). Η βόρεια εξωτερική πλευρά διαμορφώνεται χαμηλά σε σκάρπα, ενώ στις απολήξεις υπάρχει δόμηση με ορθογώνιους λίθους. Στο συγκρότημα διακρίνεται και πυραμιδοειδής καμινάδα. Τα οικοδομήματα έχουν ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα. Η αρχική φάση μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 16^{ου} ή το πρώτο μισό του 17^{ου} με προσθήκες στην οθωμανική εποχή.

α.α. 92: Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, περιοχή Αγίου Κωνσταντίνου / λιόφυτα, Πρασσές [Εικ. 27]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548318,864494 / y: 3910295,36722. Στις ομαλές πλαγιές νότια του οικισμού Γιαννούδι (α.α. 88) και βορειοανατολικά από τον οικισμό Πρασσές (α.α. 74). Στην περιοχή άνθηρα καλλιέργειας με παλαιά λιόφυτα, ενώ δυτικά στη θέση "πήγαδος", πηγάδι – υπόγεια κιστέρνα στεγασμένη με μικρό θολοσκέπαστο χώρο και με άνοιγμα με ημικυκλικό θύρωμα. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Βρίσκεται υπό κατάρρευση, σώζεται ο νότιος τοίχος μέχρι το ύψος της γένεσης της καμάρας και το μεγαλύτερο τμήμα της κόγχης του Ιερού. Διακρίνεται επίσης στον νότιο τοίχο το «αποτύπωμα» του ενισχυτικού σφενδονίου που στηριζόταν σε παραστάδα. Στον ίδιο τοίχο διασώζεται ένα αντηχείο, ενώ στο λιθωσώρο του βόρειου τοίχου διακρίνεται σχεδόν ακέραιο ένα αντίστοιχο. Στην κόγχη του Ιερού διασώζεται λίθινος κοσμήτης. Στον χώρο του Ιερού Βήματος εντοπίστηκε τμήμα κολουροκωνικής μονολιθικής βάσης Αγίας Τράπεζας με αποτμημένο μέρος της τράπεζας, ίσως σε δεύτερη χρήση. Στην περιοχή του ναού εντοπίστηκαν όστρακα χρηστικής κεραμικής. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο αιώνα.

α.α. 93: Άγιος Αντώνιος, Πρασσανό φαράγγι, Πρασσές. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548227,851874 / y: 3909088,96904. Στην απότομη δυτική πλαγιά του Πρασσανού φαραγγιού, βορειοανατολικά από τον οικισμό Πρασσές (α.α. 74) και βόρεια του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στα λιόφυτα (α.α. 92). Η θέση βρίσκεται κοντά σε κοντά σε πηγή νερού και σπήλαιο, χαμηλότερα και δυτικά από την κορυφή του λόφου "Άγιος Κοσμάς".¹⁶⁸ Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους.

¹⁶⁵ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. 2003, 441-446.

¹⁶⁶ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ Κ. 2008.

¹⁶⁷ GEROLA III, 278.

¹⁶⁸ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2003, 259.

Έχει αναφερθεί λανθασμένα ως σπηλαιώδης.¹⁶⁹ Ο ναός έχει ξανακτιστεί πρόσφατα, αλλά σύμφωνα με μαρτυρίες εντόπιων στη θέση παλαιότερου (και με οικοδομικά υλικά του). Στην σχεδόν κωνική κορυφή Άγιος Κοσμάς, στα δυτικά άνωθεν του ναού, εντοπίστηκε υστερομινωική και ρωμαϊκή κεραμική.¹⁷⁰

α.α. 94: Αγία Ζώνη, Ποταμοί [Εικ. 28]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 549728,894161 / y: 3906310,64232. Στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας των Ποταμών, σε πεδινό χώρο κοντά στη δυτική κοίτη του ποταμού Πλατανέ. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Πρόσφατα ανακαινίστηκε, εσωτερικά, στην οροφή, φαίνονται ακόμη ίχνη πυρκαγιάς. Φέρει οξυκόρυφη κάλυψη με ένα ενισχυτικό σφενδόνιο και απλούς κιλλίβαντες. Διακρίνονται αντηχία στην καμάρα. Διασώζεται λίθινος κοσμήτης στην κόγχη του Ιερού στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου. Στη δυτική πλευρά ορθογώνιο θύρωμα με υπέρθυρο τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου τόξου (arco acuto equilatero) με βεργίο και στενή αυλακωτή ταινία. Στο ανώφλι έχουν λαξευτεί δύο εξάκτινοι ρόδακες εντός κύκλου, πιθανόν εκατέρωθεν παράστασης που έχει πια καταστραφεί. Στο νότιο τοίχο βρίσκεται φωτιστικό άνοιγμα με κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό περίθυρο, το οποίο πιθανότατα είχε κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (arco a nasi). Αυτά τα στοιχεία οδηγούν στη χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 95: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Ποταμοί [Εικ. 29-30]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 549264,21184 / y: 3906004,89912. Στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας των Ποταμών, σε πλαγιά δυτικά της Αγίας Ζώνης (α.α. 94). Σε κοντινή απόσταση προς τα νοτιοδυτικά πηγή νερού. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Πρόσφατα ανακαινίστηκε (2009) και προστέθηκε στη βάση του βόρειου τοίχου σκυρόδεμα. Εσωτερικά έχει οξυκόρυφη κάλυψη, με δύο ενισχυτικά σφενδόνια που έχουν στήριξη σε απλούς κιλλίβαντες. Λίθινος κοσμήτης στο Ιερό χωρίζει τις κάθετες από τις καμπύλες επιφάνειες. Στη είσοδο δυτικά, σώζονται τμήματα του θυρώματος και το οξυκόρυφο υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου τόξου (arco acuto compresso), με βεργίο και παράλληλη εγχάραξη. Άνωθεν του βρίσκονταν πέντε σκυφία σε σχήμα σταυρού. Διασώζονται τρία, ενώ διακρίνεται αρκετά καλά τμήμα του ανώτερου σκυφίου. Το σκυφίο ανήκει στον τύπο "RMR" (Ramino Manganeso Rosso), που είναι εισαγόμενος στην Κρήτη και χρονολογείται από τα μέσα 13^{ου} μέχρι και τον 15^ο αιώνα.¹⁷¹ Στη βόρεια πλευρά βρίσκεται φωτιστικό άνοιγμα με περίθυρο του τύπου με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (arco a nasi). Ο κύκλος στην κορυφή του περιθύρου είναι πολύ μικρός. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα. Στην περιοχή, του ναού πιθανόν υπήρξε κατοίκηση, αν και διασώζονται εμφανώς μόνο δύο νερόμυλοι.¹⁷²

α.α. 96: Θέση Αγίου Ιωάννη, Ποταμοί. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 549435,87792 / y: 3906290,66394. Στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας των Ποταμών, ανάμεσα από τους ναούς Άγιος Ιωάννης (α.α. 95) και Αγία Ζώνη (α.α. 94). Δύο νερόμυλοι τύπου οριζόντιου υδρόμυλου ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Εντοπίζονται ανάμεσα στη βλάστηση, έχουν εγκαταλειφθεί, διακρίνεται ο υδατόπυργος και η υδατογέφυρα σε κατάρρευση. Παρόμοιου τύπου νερόμυλοι χρονολογούνται κατά την ύστερη βενετική ή την οθωμανική περίοδο. Με δεδομένο την πιθανή ύπαρξη οικισμού στην περιοχή (Γρα Μπαμπακιά, α.α. 97), η θέση μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα. Οι δύο παρακείμενοι ναοί (α.α. 94 και α.α. 95) ωστόσο υποδεικνύουν ότι πιθανόν η θέση είχε πρωιμότερη, σύγχρονη τους, χρονολόγηση.

¹⁶⁹ Πρβλ. ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975, 91· FAURE P. 1979, 70.

¹⁷⁰ HOOD S. *et.al.* 1962, 69.

¹⁷¹ Προσωπική συνομιλία με την κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΙΑΓΚΑΚΗ για την ταύτιση και τις πληροφορίες για τον συγκεκριμένο τύπο αγγείου, Μάιος 2008· γενικά για κεραμική τύπου RMR, βλ. ενδεικτικά: VROOM J. 2005, 128-129.

¹⁷² Ίσως πρόκειται για τον αταύτιστο οικισμό Γρά Μπαμπακιά· προσωπική συνομιλία με τον κ. ΜΙΧΑΛΗ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗ, Μάιος 2008.

- α.α. 97: Γρα Μπαμπακιά. Αταύτιστος οικισμός που έχει εγκαταλειφθεί, πιθανότατα μικρού μεγέθους. Ο ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ τοποθετεί τον οικισμό είτε στη θέση Γρε-Μπαμπακιά, περί τα 500 μ. νότια του οικισμού Μύρθιος (α.α. 98), είτε στα ανατολικά του, προς τη θέση του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (α.α. 96).¹⁷³ Από τον ΣΠΑΝΑΚΗ και τον ΕΚΚΕΚΑΚΗ τοποθετείται στην πρώην επαρχία Αμαρίου. Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583) και Basilicata (1630), Coronelli (1686).¹⁷⁴ Μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα τουλάχιστον.
- α.α. 98: Μύρθιος [Εικ. 31]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548335,308159 / y: 3905705,89109. Σε γλώσσα γης στις βόρειες παρειές του υψώματος Κοπανάς, νοτιοανατολικά του Βρύσινα. Σε κοντινή απόσταση πηγές νερού. Οικισμός, περίκεντρος σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Στον οικιστικός πυρήνα διακρίνονται οικήματα με χαρακτηριστικά βενετικής και οθωμανικής περιόδου. Αναφέρεται στους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα του 1658 και 1659, καθώς και τον Coronelli (1686).¹⁷⁵ Μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα τουλάχιστον, αν και ύπαρξη του ναού του Αγίου Γεωργίου (α.α. 99) εντός του οικισμού οδηγεί σε μία πιο πρώιμη χρονολόγηση, πιθανόν στον 14^ο αιώνα.
- α.α. 99: Άγιος Γεώργιος, Μύρθιος [Εικ. 32]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548327,447798 / y: 3905723,8699. Στο βόρειο τμήμα του οικισμού Μύρθιος (α.α. 98). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Ο ναός είναι πρόσφατα ανακαινισμένος (1998). Έχει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις, το δυτικό τμήμα του ναού είναι πιθανότατα το αρχικό και προστέθηκε αργότερα το ανατολικό. Το ανατολικό τμήμα έχει οξυκόρυφη κάλυψη και το δυτικό λιγότερο οξυκόρυφη, σχεδόν ημικυκλική. Στο δυτικό τμήμα εσωτερικά, στον βόρειο και το νότιο τοίχο, ανοίγονται από δύο τυφλά αψιδώματα στις παραστάδες των οποίων κοσμήτης ορίζει τη γένεση της καμάρας. Στο Ιερό Βήμα επίσης βρίσκεται κοσμήτης. Εξωτερικά, στον βόρειο και το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου διαμορφώνεται το κατώτερο τμήμα σε σκάρπα. Αν η σκάρπα δεν προστέθηκε σε κάποια επισκευαστική φάση κατά το τέλος του 19^{ου} ή τον 20^ο αιώνα, παρέχει την ένδειξη μίας οικοδομικής φάσης κατά τον 16^ο (ή και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα). Δεν είναι γνωστό εάν τα τυφλά αψιδώματα αποτέλεσαν αρκοσόλια. Αν και οι επισκευαστικές εργασίες δεν επιτρέπουν εκτενέστερες παρατηρήσεις ώστε να διασαφηνιστεί η οικοδομική ιστορία και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού, η αρχική του φάση μπορεί να τοποθετηθεί στον 14^ο με μία δεύτερη φάση στον 16^ο αιώνα.
- α.α. 100: Άγιοι Θεόδωροι, Μύρθιος. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548072,168497 / y: 3905625,45788. Δυτικά του οικισμού Μύρθιος (α.α. 98), σε επίμηκες επίσης εδαφικό έξαρμα, όπου τα σημερινά κοιμητήρια. Από τη θέση διέρχεται ο δρόμος προς τον οικισμό Σελλί. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο ναός έχει χαρακτηριστικά νεωτερικά, μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Πιθανώς όμως να υπήρξε ανακατασκευή ναού που προϋπήρχε στην περιοχή και μπορεί να συσχετιστεί με την κατοίκησή της. Στη θέση του ναού έχουν εντοπιστεί όστρακα κεραμικής που μπορούν να χρονολογηθούν στον μεσαίωνα ή τις επόμενες περιόδους, μαζί με ελάχιστα δείγματα μινωικής και ρωμαϊκής εποχής. Στην πλαγιά νοτιοδυτικά των Αγίων Θεοδώρων, στο λόφο Πετρές, εντοπίστηκε πιθανή μινωική θέση.¹⁷⁶
- α.α. 101: Άγιος Τίτος, Ποταμοί [Εικ. 33]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 550817,419897 / y: 3905253,34206. Σε πεδινό τμήμα στη δυτική κοίτη του ποταμού Πλατανέ, βόρεια από την Αγία Ζώνη (α.α. 94). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους.

¹⁷³ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 57· προσωπική συζήτηση, Μάιος 2008.

¹⁷⁴ BAROZZI, 282, 338· FAURE P. 1981, 232· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 243· ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ. 1994, 251· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 57.

¹⁷⁵ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 229· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 573· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 47.

¹⁷⁶ HOOD S. *et.al.* 1964, 70.

Σε καλή κατάσταση διατήρησης, επισκευάστηκε η οροφή του ναού με χρήση σκυροδέματος κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Έχει οξυκόρυφη στέγαση και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Στο Ιερό Βήμα βρίσκεται λίθινος κοσμήτης, στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης. Στο Ιερό κτιστή Αγία Τράπεζα, στη βόρεια πλευρά τεταρτοκυκλική κτιστή πρόθεση εφάπτεται με τον τοίχο και στενή ορθογωνική θυρίδα στον ημικύλινδρο. Εσωτερικά επίσης στην χαμηλά καμάρα της στέγασης βρίσκονται αντηχεία. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου (*arco acuto compresso*) με διακόσμηση από βεργίο και αυλακωτή ταινία με κοίλη τομή (*guscio - scanalatura incava*). Στο ανώφλι διακρίνεται εγχάρακτος ελληνικός σταυρός. Στο εσωτερικό του υπέρθυρου διακρίνονται ίχνη από πιθανή τοιχογράφηση. Άνωθεν του βρίσκονται πέντε σκυφία σε σχήμα σταυρού. Καθώς το ανώτατο τμήμα της αετωματικής διάταξης της δυτικής πλευράς του ναού έχει επισκευαστεί κατά την τελευταία επισκευή, έχει καταστραφεί το σκυφίο που βρίσκονταν ψηλότερα. Όσα σώζονται είναι πινάκια οθωμανικής περιόδου, κάτι που υποδηλώνει ότι αντικαταστάθηκαν.¹⁷⁷ Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 102: Θέση Αγίου Τίτου, Ποταμοί. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 550829,998877 / y: 3905282,93966. Παρακείμενη του ναού του Αγίου Τίτου (**α.α. 101**), σε κοντινή απόσταση προς βορειοανατολικά. Νερόμυλος, τύπου οριζόντιου υδρόμυλου ή κατακόρυφου άξονα ("vertical axle"). Έχει μετασκευαστεί. Ο χώρος άλεσης χρησιμοποιείται σήμερα ως αποθήκη. Υδατόπυργος ημικυκλικής όψης. Παρόμοιου τύπου νερόμυλοι χρονολογούνται κατά την ύστερη βενετική ή την οθωμανική περίοδο. Ο νερόμυλος όμως, όπως εύλογα υποθέτουμε, σχετίζεται με τον ναό του Αγίου Τίτου (**α.α. 101**), υποδεικνύοντας πιθανόν πρωιμότερη, σύγχρονη του ναού, χρονολόγηση.

α.α. 103: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Δυό Κλησές, Μύλου Αρμοί, Ποταμοί [**Εικ. 34**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 549572,100874 / y: 3903888,67071. Περί τα 2.500 μ. δυτικά - νοτιοδυτικά του Αγ. Τίτου (**α.α. 101**) και της κοιλάδας των Ποταμών, στην βόρεια κοίτη της *Ποταμίδας* ή Γενιανού ποταμού. Ανατολικά από το σημείο του ναού υπάρχει ρέμα που ονομάζεται *Χριστού το ρυάκι* και ανηφορίζει προς τα βορειοδυτικά – την ίδια πορεία πρέπει να ακολουθούσε μονοπάτι που οδηγούσε στον οικισμό Αγραμούλοι και έπειτα στους οικισμούς Σελλί ή Μύρθιο (**α.α. 98**). Βαθύτερα στην ίδια κοιλάδα (του Γενιανού ποταμού), όπου βρίσκεται το μνημείο, θα υπήρχαν διαδρομές που οδηγούσε στους οικισμούς Γενή (**α.α. 120**) και Καρίνες. Ναός δίχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο ναός βρίσκεται σε καλή διατήρηση, αν και εγκαταλειμμένος. Θα υπάρξει κίνδυνος όμως εάν δεν ληφθεί άμεσα αναστηλωτική μέριμνα. Έχει δύο οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική φάση ανήκει ο βόρειος και προστέθηκε στην επόμενη φάση ο νότιος ναός. Η κόγχη του βόρειου ναού, χαμηλότερα από το ύψος του αγιοθύριδου, έχει διαμόρφωση που προσδιάζει σε σκάρπα. Οι δύο ναοί έχουν οξυκόρυφη κάλυψη και επικοινωνούν εσωτερικά με ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα. Στους τοίχους διακρίνεται επίχρισμα. Στην κόγχη του Ιερού του νότιου ναού βρίσκεται μεγάλος λίθινος κοσμήτης σύνθετης διατομής. Στην κόγχη του Ιερού του βόρειου ναού ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο με οκτάκτινο εγγεγραμμένο κόσμημα, ορθογώνιο φεγγίτη στα δυτικά με εγγεγραμμένο σταυρό και ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα στη βόρεια πλευρά. Στον νότιο ναό ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης στον ανατολικό τοίχο πάνω από την κόγχη του Ιερού και κυκλικός φεγγίτης (*occhio*) στο δυτικό τοίχο με εγγεγραμμένη περίτεχνη διακόσμηση επτάκτινης γιρλάντας. Στη νότια πλευρά βρίσκεται η είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα με σύνθετη διακόσμηση στις παραστάδες. Αποτελείται από βεργίο στο άνω τμήμα σε μορφή ημικίονα πάνω σε ανθεμωτή βάση και ορθογωνική παραστάδα στο κάτω που φέρει εσοχή ορθογωνικής διατομής (πρβλ. Αγία Ειρήνη, **α.α. 17**). Το θύρωμα απολήγει σε έξεργο αετωματικό υπέρθυρο διακοσμημένο με βαθμιδωτές ταινίες. Στη ίδια πλευρά πιο ανατολικά βρίσκεται μεγάλο φωτιστικό άνοιγμα με περίθυρο με διακόσμηση από βεργίο σε βαθμιδωτή εσοχή, με βάση και υπέρθετο γείσο με βαθμιδωτές ταινίες / σύνθετης διατομής (πρβλ. Αγίο Ηλία, **α.α. 2** και Αγία Ειρήνη, **α.α. 17**). Το μνημείο παρουσιάζει

¹⁷⁷ Προσωπική συνομιλία με την κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Μάιος 2008.

προβλήματα χρονολόγησης παρά τα διακριτά μορφολογικά στοιχεία. Η πρώτη φάση μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα και η δεύτερη στα τέλη του 16^{ου} ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Η αετωματική διαμόρφωση του θυρώματος και του περιθύρου αποτελεί βασικό στοιχείο χρονολόγησης της δεύτερης φάσης.¹⁷⁸ Νότια από το ναό σε μικρή απόσταση βρίσκεται θεμελίωση από αργολιθοδομή πάνω στην οποία έχει οικοδομηθεί με τσιμεντόλιθους κατά τις τελευταίες δεκαετίες χώρος για κτηνοτροφική – αποθηκευτική χρήση. Στο παλαιότερο κτίσμα θα κατοικούσε ο καλόγερος που αναφέρεται ότι έζησε εκεί στις αρχές του αιώνα. Ανατολικά από τον ναό, στο μικρό ρέμα που προαναφέρθηκε, τουλάχιστον σε νεώτερα χρόνια ήταν τα δυτικά σύνορα με ιδιοκτησία της Μονής Αρκαδίου στους Ποταμούς, στην περιοχή Μύλου Αρμοί.¹⁷⁹

- α.α. 104: Δυό Κλησές, Μύλου Αρμοί, Ποταμοί. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 549563,880854 / y: 3903865,59443. Παρακείμενη θέση στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (**α.α. 103**). Πιθανός οικισμός, μικρού μεγέθους. Υπό εγκατάλειψη, έχει καταστραφεί. Στην περιοχή του μνημείου υποθέτει ο ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ότι πρέπει να υπήρχε οικισμός λόγω των ερείπιων κτισμάτων και των ταφών που έχει εντοπίσει ανατολικά του ναού, στη βόρεια όχθη του Γεννιανού ποταμού. Υποστηρίζεται επίσης ότι πιθανώς πρόκειται για τον μη ταυτισμένο οικισμό Κιτούρια που αναφέρεται από τους Barozzi (1577) και Gualdo (1630).¹⁸⁰ Η κατοίκηση θα μπορούσε να θεωρηθεί σύγχρονη του ναού, κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα.
- α.α. 105: Στου Πρωτόπαπα, Ποταμίδα, Ποταμοί. Στο φαράγγι του Γεννιανού Ποταμού, στην περιοχή Ποταμίδα, περί τα 500 μ. δυτικά – νοτιοδυτικά της θέσης Δυό Κλησές (**α.α. 104**). Νερόμυλος. Έχει καταστραφεί.¹⁸¹
- α.α. 106: Αστράτηγος, Σελλί [**Εικ. 35**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547802,904331 / y: 3905527,93379. Βορειοανατολικά του οικισμού Σελλί (**α.α. 107**), στην ανατολική πλευρά ρέματος που απορρέει προς Βορράν από το διάσελο του Σελλίου, στο σταυροδρόμι των οδικών χαράξεων που οδηγούν προς Μύρθιο (**α.α. 98**) και την περιοχή του Αγίου Κυρίλλου (**α.α. 81**). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ανακαινίστηκε κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα με εκτεταμένη χρήση σκυροδέματος. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με απλούς κιλλίβαντες. Στο Ιερό Βήμα βρίσκεται κοσμήτης στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης. Στη δυτική είσοδο διακρίνεται ορθογώνιο θύρωμα με υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου (arco acuto compresso) κάτω από τα πρόσφατα κονιάματα. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται τετραγωνικό αγιοθύριδο με εγγεγραμμένο σταυρό. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο αιώνα.
- α.α. 107: Σελλί [**Εικ. 36**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547140,006651 / y: 3905020,68661. Σε διάσελο (όπως το μαρτυρεί και η ετυμολογία του ονόματός) στη νοτιοανατολική πλαγιά του Βρύσινα. Οικισμός γραμμικός σε διάσελο – πέρασμα, μεσαίου μεγέθους. Στον οικιστικό πυρήνα βρίσκονται οικοδομήματα με χαρακτηριστικά βενετικής και οθωμανικής περιόδου. Ο οικισμός αναφέρεται στους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα του 1657, 1658 και 1659, καθώς και τον Coronelli (1686).¹⁸² Με δεδομένη την ύπαρξη του ναού του Αγίου Ιωάννη (**α.α. 108**) και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (**α.α. 109**), ο οικισμός πρέπει να προϋπήρχε του 16^{ου} αιώνα και πιθανώς να χρονολογείται στον 14^ο ή και πρωιμότερα.
- α.α. 108: Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Σελλί [**Εικ. 37**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547072,361567 / y: 3904848,74286. Στο νότιο - νοτιοδυτικό όριο του οικισμού Σελλί (**α.α. 107**), σε κεντρικό σημείο και έξαρμα που δεσπόζει στο διάσελο και τον οικισμό.

¹⁷⁸ Για παράλληλα βλ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1985, 33-36 (πρβλ. με ναό Προφήτη Ηλία, **α.α. 2**).

¹⁷⁹ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000, 35.

¹⁸⁰ BAROZZI, 281, 337· FAURE P. 1981, 228· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000, 35.

¹⁸¹ *ο.π.*, 34.

¹⁸² BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 230· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 699-700· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 69-70.

Η θέση βρίσκεται επίσης σε σταυροδρόμι όπου συγκλίνουν οι δρόμοι από βορειοανατολικά, δυτικά και νότια. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, αν και οι επισκευές και η προσθήκη λιθόκτιστου κωδωνοστασίου στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα έχουν αλλοιώσει την εικόνα του μνημείου. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη, με δύο ενισχυτικά σφενδόνια, που στηρίζονται σε κιλλίβαντες απλού τύπου και παραστάδες. Στο Ιερό Βήμα βρίσκεται λίθινος κοσμήτης στο ύψος της απόληξη του ημικυλίνδρου της κόγχης. Στη δυτική είσοδο, το ορθογωνικό θύρωμα έχει υπέρθυρο τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου (*arco acuto equilatero*), με αποτμημένες τις εξωτερικές ακμές των λαξευτών λίθων. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται ορθογωνικό αγιοθύριδο με εγγεγραμμένο σταυρό και άνωθεν του εξωτερικά σταυρόσχημο κόσμημα. Στη βόρεια πλευρά βρίσκεται ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα. Το γαλάκτωμα ασβέστου στο εσωτερικό γύρω του δεν επιτρέπει την ασφαλή διεξαγωγή συμπερασμάτων, αν και σύμφωνα με μαρτυρίες διανοίχθηκε σε δεύτερη οικοδομική φάση (πρώτο μισό 20^{ου} αι.)¹⁸³ και κατέστρεψε τμήμα της τοιχογραφημένης επιφάνειας. Ο ναός είναι κατάγραφος. Στην κόγχη του Ιερού βρίσκεται ο Παντοκράτορας, στο θριαμβικό τόξο η Φιλοξενία του Αβραάμ και ο Ευαγγελισμός, ενώ στον ημικύλινδρο οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Στο Ιερό Βήμα απεικονίζονται Επίσκοποι. Η καμάρα του ναού καλύπτεται από σκηνές από τον Χριστολογικό κύκλο. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου απεικονίζονται σκηνές από τον βίο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Στα χαμηλότερα τμήματα των τοίχων και τα ενισχυτικά σφενδόνια βρίσκονται μορφές αγίων και προφητών. Στον δυτικό τοίχο υψηλά απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και χαμηλότερα εκατέρωθεν της εισόδου ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και σκηνές κολασμένων. Επιγραφική τεκμηρίωση: στον βόρειο τοίχο του Ιερού Βήματος βρίσκεται η κεφαλαιογράμμη γραπτή επιγραφή ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ Κ(ΑΙ) ΗΚΟΝΟΓΡΑΦΙ[ΘΗ] Ο ΘΙΟΣ | Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ Α[ΓΓ]ΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΝΔΟ[ΞΟΥ ΚΑΙ] ΠΑΝ | ΦΙΜΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΒΑΓΓΕΛΙΣΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ ΘΕ | ΟΛΟΓΟΥ. ΔΙΑ ΣΙΝΕΡΓΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΠΑΝΚΡΑΤΙΟΥ ΤΟΥ Μ[ΟΝΑ]Χ[ΟΥ] | Κ(ΑΙ) ΚΟΝΤΟΒΑΥΔΕΛΩΝ Κ(ΑΙ) ΜΙΧ[ΑΗΛ] ΥΠΕΡΩΣ ΤΟΥ ΚΑΡΟΦ[Ι] | ΛΑΤΟ Μ(ΗΝΙ) ΟΚΤΩΒΡΙΟ Η' ΕΤΟΥΣ Κ' ΙΝΔ. Ε'. Ο ναός μπορεί εύλογα να θεωρηθεί σύγχρονος των τοιχογραφιών που χρονολογούνται το 1411.¹⁸⁴

α.α. 109: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Σελλί [Εικ. 38]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547067,181987 / y: 3904939,75548. Στο δυτικό τμήμα του οικισμού Σελλί (α.α. 107). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Πρόσφατα ανακαινισμένος. Το οικοδόμημα έχει δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, η αρχική αντιστοιχεί στο δυτικό χαμηλότερο τμήμα του ναού, ενώ το υψηλότερο ανατολικό αποτελεί προσθήκη. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη, στο ανατολικό τμήμα υπάρχουν τρία ενισχυτικά σφενδόνια και λίθινος κοσμήτης περιτρέχει τις πλευρές στο ύψος των κιλλιβάντων τους (απλού τύπου). Ο κοσμήτης συνεχίζει στο Ιερό Βήμα στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης, ενώ ένα λιθόκτιστο τόξο, ως τέταρτο ενισχυτικό σφενδόνιο ορίζει την επαφή των δύο οικοδομικών φάσεων. Ο ναός έχει εισόδους στη δυτική πλευρά του αρχικού τμήματος και τη νότια πλευρά της ανατολικής προσθήκης. Στις πλευρές βρίσκονται τέσσερα ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα, ένα κυκλικό αγιοθύριδο στην κόγχη του Ιερού με εγγεγραμμένο σταυρόσχημο κόσμημα και δύο κυκλικά επιπρόσθετα φωτιστικά ανοίγματα υψηλά στην ανατολική και δυτική πλευρά του ανατολικού τμήματος. Διακρίνονται επισκευές και προσθήκες που έγιναν κατά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα (διάνοιξη μεγάλου φωτιστικού ανοίγματος στο βόρειο τοίχο του δυτικού τμήματος και προσθήκη μωσαϊκού δαπέδου). Σε επόμενες επισκευαστικές και εξωραϊστικές εργασίες πρέπει να προστέθηκε η στέγη και το κωδωνοστάσιο από σκυρόδεμα και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Η αρχική φάση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο και η δεύτερη στον 16^ο αιώνα.

α.α. 110: Άγιος Μάμας, θέση Καταλήμματα, Σελλί [Εικ. 39]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546793,108211 / y: 3904899,05878. Περί τα 300 μ. δυτικά του οικισμού Σελλί (α.α.

¹⁸³ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ Γ. 1983, 62.

¹⁸⁴ GEROLA II, 343· GEROLA IV, 477· BK, 270-271· περισσότερα στοιχεία για το εικονογραφικό πρόγραμμα και τεχντροπικά στοιχεία, ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ Γ. 1983, 61-75· SPATHARAKIS I. 1999, 235-262.

107). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Πρόσφατα ανακαινισμένος, έχουν γίνει επισκευές στους τοίχους και τη στέγαση με χρήση σκυροδέματος. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Λίθινος κοσμητής βρίσκεται στην ανατολική πλευρά στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης του Ιερού ο οποίος συνεχίζει στις μακρές πλευρές στο ύψος των κιλλιβάντων. Η είσοδος στη δυτική πλευρά βρίσκεται έκκεντρα, έχει θύρωμα με ορθογώνιο λίθινο ανώφλι και υπέρθυρο τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου (*arco acuto equilatero*). Έχουν ενιαία διακόσμηση με βεργίο και μία αυλακωτή ταινία κοίλης τομής (*fascia incavata*) με οξείες απολήξεις. Άνωθεν τους ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης. Στην κόγχη του Ιερού βρίσκεται ορθογωνικό αγιοθύριδο. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα.

α.α. 111: Θέση Καταλήμματα, Σελλί. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546758,842649 / y: 3904905,10391. Περί τα 300 μ. δυτικά του οικισμού Σελλί (**α.α. 107**), στο χώρο δυτικά του ναού του Αγίου Μάμα (**α.α. 110**). Από τη θέση διέρχεται το οδικό δίκτυο προς τα δυτικά. Πιθανός οικισμός μικρού μεγέθους. Σε εγκατάλειψη, πρόσφατες εργασίες οδοποιίας και ανοικοδόμησης αποθηκευτικών χώρων κατέστρεψαν τμήματα του ερειπιώνα. Ταυτίζεται με σχετική ασφάλεια με τον γειτονικό του Σελλίου οικισμό Αχεριώνες (βλ. την καταγραφή του Barozzi, *Seli et Agheriones*). Αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), Gualdo (1633) και Coronelli (1686).¹⁸⁵ Ο οικισμός, εκτός από τα δεδομένα από τις γραπτές πηγές, με βάση τη χρονολόγηση του κοντινού ναού του Αγίου Μάμα αλλά και τη γειτνίαση με τον οικισμό Σελλί, μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστον στον 15^ο αιώνα.

α.α. 112: Άγιος Νικόλαος, Βατέ, Σελλί [**Εικ. 40**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546281,365706 / y: 3905087,00354. Περί τα 1500 μ. δυτικά του οικισμού Σελλί (**α.α. 107**). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο ναός έχει διεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Πρόσφατα ριζικά ανακαινισμένος (1998), ήταν ατυχής η επιλογή της τοποθέτησης δίριχτης στέγασης από σκυρόδεμα, κάτι που αλλοίωσε σημαντικά την εικόνα του. Έχει δύο ενισχυτικά σφενδόνια, αποτμημένα στο ανώτερο τμήμα τους, με κιλλίβαντες απλού τύπου. Λίθινος κοσμητής βρίσκεται στην κόγχη του Ιερού, στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου. Άνωθεν της κόγχης ανοίγεται φωτιστική θυρίδα με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (*arco a nasi*). Η είσοδος στη δυτική πλευρά έχει ορθογωνικό θύρωμα με υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου (*arco acuto compresso*). Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 113: Βατέ, Σελλί. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546291,25281 / y: 3905102,57593. Περί τα 1.500 μ. δυτικά του οικισμού Σελλί (**α.α. 107**). Στην περιοχή του ναού του Αγίου Νικολάου (**α.α. 112**). Παλαιά πηγάδια και λατομείο στην περιοχή. Από τη θέση διέρχονταν το οδικό δίκτυο που οδηγούσε προς τον οικισμό Σελλί στα ανατολικά και τον οικισμό Όρος στα δυτικά (**α.α. 132**). Πιθανός οικισμός μικρού μεγέθους. Σε εγκατάλειψη, εκτός από λιθωσώρους δεν διακρίνονται ερείπια σε μεγάλο ύψος. Αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), Gualdo (1633), και Coronelli (1686).¹⁸⁶ Ο οικισμός πιθανότατα ήταν σύγχρονος με τον ναό του Αγίου Νικολάου, στα τέλη του 14^{ου} ή τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 114: Αγία Βαρβάρα, θέση Ντίλος. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547662,309527 / y: 3903281,47595. Νότια του οικισμού Σελλί (**α.α. 107**), ανατολικά του οικισμού Γεννή (**α.α. 120**), σε μικρή απόσταση δυτικά της θέσης Ντίλος (**α.α. 116**), σε πλαγιά με εδαφική κλίση και νότιο προσανατολισμό. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Σε εγκατάλειψη, αλλά καλή κατάσταση. Ο νότιος τοίχος διαμορφώνεται σε σκάρπα. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και το Ιερό του έχει λαξευτεί στο βράχο. Εσωτερικά και εξωτερικά διακρίνεται επίχρισμα κατά τόπους. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται η είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο, που

¹⁸⁵ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 227· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 168· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000, 35-36.

¹⁸⁶ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 230· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000, 35.

προσιδιάζει στον τύπο χαμηλωμένου οξυκόρυφου τόξου (*arco acuto compresso*), από λαξευτούς μεγάλους λίθους χωρίς διακόσμηση. Ένας μικρός φεγγίτης έχει άτεχνα διανοιχθεί στον βόρειο τοίχο, πιθανότατα μετά την ανέγερση του ναού. Σε επαφή με τον δυτικό τοίχο βρίσκονται ερείπια προσκτίσματος (ανοικτού ή στεγασμένου). Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα.

α.α. 115: Άγιος Νείλος, θέση Ντίλος [Εικ. 41]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547835,79973 / y: 3903481,48173. Περί τα 300 μ. ανατολικά της Αγίας Βαρβάρας (α.α. 114), σε μικρό επίμηκες εδαφικό έξαρμα στην ίδια πλαγιά. Ναός δίχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ανακαινίστηκε το 1967, με εκτεταμένες επισκευές και οικοδομικές εργασίες, που δεν επιτρέπουν την παρατήρηση της οικοδομικής ιστορίας και την αποσαφήνιση των μορφολογικών χαρακτηριστικών του οικοδομήματος. Το υπάρχον κτίσμα εδράζεται σε θεμέλια παλαιότερου καθώς είναι εμφανή ίχνη παλαιού τοίχου από αργολιθοδομή με σειρά πλίνθων εξωτερικά από τη νότια πλευρά του ναού. Στην ίδια πλευρά διακρίνεται στην τοιχοδομία του ναού διαδοχή δόμησης, παρά την ύπαρξη επίστρωσης γαλακτώματος ασβέστου. Ο βόρειος ναός είναι ψηλότερος από τον νότιο, που υποδεικνύει ότι πιθανόν κτίστηκαν σε δύο οικοδομικές φάσεις. Οι δύο ναοί έχουν οξυκόρυφη κάλυψη και επικοινωνούν εσωτερικά με τοξωτό άνοιγμα. Ο βόρειος ναός έχει ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με κιλλίβαντες απλού τύπου. Η οροφή του έχει εμφανή σημάδια επισκευής. Στη δυτική πλευρά του βόρειου ναού ανοίγεται η είσοδος με υπέρθυρο που προσιδιάζει σε χαμηλωμένο οξυκόρυφο (*arco acuto compresso*) και άνωθεν του κυκλικός φεγγίτης. Στην κορυφή της στέγασης βρίσκεται λίθινη πλάκα, με δύο εξάκτινους ρόδακες στα τεταρτημόρια των άνω κεραιών σταυρού. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται ορθογωνικό αγιοθύριδο. Στην απόληξη του ημικυλίνδρου της κόγχης του νότιου ναού βρίσκεται λίθινος κοσμήτης, στον νότιο τοίχο μικρό ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα και στον δυτικό μεγάλο ορθογωνικό, πιθανώς είσοδος που κλείστηκε. Σε κοντινή απόσταση εντοπίστηκε ένα αρχιτεκτονικό μέλος που προέρχεται λογικά από το θύρωμα του ναού και πιθανότατα πρόκειται για τον ένα διακοσμητικό κιλλίβαντα του θυρώματος, με διπλά βεργία και ενδιάμεση αυλακωτή ταινία με κοίλη τομή (*guscio - scapalatura incava*), τρεις οξύληκτες νευρώσεις και σειρά οδοντωτής διακόσμησης δίπλα στο εξωτερικό βεργίο. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο ή τον 15^ο αιώνα.

α.α. 116: Θέση Ντίλος [Εικ. 42]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547828,525159 / y: 3903516,97115. Περί τα 300 μ. ανατολικά της Αγίας Βαρβάρας (α.α. 114), σε μικρό επίμηκες εδαφικό έξαρμα στην ίδια πλαγιά, στην περιοχή του ναού του Αγίου Νείλου (α.α. 115). Πιθανός οικισμός σε μικρό επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Διακρίνονται λιθωσσοροί και ερείπια τοίχων, ενώ εντοπίστηκε και το αρχιτεκτονικό μέλος που προέρχεται πιθανότατα από το θύρωμα του ναού του Αγίου Νείλου. Η έντονη διάβρωση προς ανατολικά και η κατασκευή πρόσφατης κτηνοτροφικής μονάδας ίσως έχει καταστρέψει τμήμα του οικισμού. Η συγκεκριμένη ονομασία της θέσης δεν αναφέρεται σε κάποια πηγή της ύστερης βενετικής περιόδου ή της πρώιμης οθωμανικής.¹⁸⁷ Ίσως επρόκειτο για μετόχι. Η κατοίκηση λογικά ήταν ταυτόχρονη με τον ναό του Αγίου Νείλου.

α.α. 117: Αγρομούλοι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548295,565585 / y: 3904275,28223. Περί τα 800 μ. ανατολικά της θέσης Ντίλος (α.α. 116), σε μικρό εδαφικό έξαρμα ανάμεσα σε δύο ρέματα, στην ίδια πλαγιά. Στην περιοχή πηγή νερού. Πιθανός οικισμός σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Εγκαταλειμμένος, εντοπίζεται εφυσωμένη και χονδροειδής κεραμική στη θέση. Κατά τον Αντωνογιαννάκη η θέση ταυτίζεται με τον οικισμό που αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), Gualdo (1633) και Coronelli (1686).¹⁸⁸ Ο PENDLEBURY είχε εντοπίσει "εκτενείς ελληνιστικούς τοίχους" στην

¹⁸⁷ ο.π., 36.

¹⁸⁸ BAROZZI, 282, 338· FAURE P. 1981, 231· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 83· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000, 33-34.

περιοχή.¹⁸⁹ Η θέση κατοικούνταν πιθανώς μέχρι τον 19^ο αιώνα, καθώς αναφέρεται από τον ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗ το 1890.¹⁹⁰ Ο ναός του Αγίου Γεωργίου (**α.α. 118**) στην περιοχή του οικισμού μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο αιώνα, προσδίδοντας ένα χρονολογικό ορίζοντα για την κατοίκηση στην περιοχή.

α.α. 118: Άγιος Γεώργιος, Αγρομούλοι [**Εικ. 43-44**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548364,272669 / y: 3904228,59915. Στο νοτιοανατολικό χώρο της θέσης του πιθανού οικισμού Αγρομούλοι (**α.α. 117**). Δίπλα από το ναό πρέπει να διέρχονταν οδός που οδηγούσε προς τη θέση Δυό Κλησές (**α.α. 104**) που βρίσκεται χαμηλότερα, νοτιοανατολικά στην ίδια πλαγιά. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Βρίσκεται σε κακή κατάσταση διατήρησης, υπό κατάρρευση. Διασώζεται ο βόρειος τοίχος και η βόρεια πλευρά του δυτικού τοίχου, πάνω στους οποίους στηρίζεται ακόμη ένα τμήμα της καμαροσκέπαστης (και πιθανότατα οξυκόρυφης) στέγασης. Η κόγχη του Ιερού και ο νότιος τοίχος έχουν κατακρημνιστεί σε χαμηλότερο του ναού εδαφικό επίπεδο. Στο εσωτερικό του ναού διασώζεται το χαμηλότερο τμήμα ενός ενισχυτικού σφενδονίου με κιλλίβαντα που φέρει διακόσμηση με δύο ξέσυχες λαξευτές πεπονόσχημες σταγόνες. Οι πεπονόσχημες σταγόνες έχουν ατρακτοειδή μορφή και τρεις παράλληλες αυλακώσεις. Ανατολικότερα βρίσκεται ένας δεύτερος κιλλίβαντας από κατακρημνισμένο ενισχυτικό σφενδόνιο, με διακόσμηση από δύο κυλινδρικής διατομής κυμάτια και μεταξύ τους δύο αυλακωτές ταινίες (guscio - scanalatura incava) με οξεία απόληξη και μία τρίτη παρόμοια ταινία στο ανώτερο τμήμα του κιλλίβαντα. Οι αντίστοιχοι κιλλίβαντες του νότιου τοίχου, διασώζονται κατακρημνισμένοι. Από την είσοδο στη δυτική πλευρά διακρίνεται τμήμα του θυρώματος με διακόσμηση που αποτελείται πιθανώς από βεργίο και διπλή αυλάκωση. Στο γκρεμισμένο τμήμα του δυτικού τοίχου διακρίνεται τμήμα σκυφίου. Στο χώρο δυτικά του ναού βρίσκονται ταφές. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 119: Θέση Αγρομούλοι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 548271,780169 / y: 3904312,95231. Στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου, σε εδαφικό έξαρμα, δεσπόζει του πιθανού οικισμού Αγρομούλοι (**α.α. 117**). Οικοδόμημα, αγρεύπαλη, μεσαίου μεγέθους. Κατοικείται κατά την οθωμανική εποχή, μέχρι τον 19^ο αιώνα, ως μετόχι.¹⁹¹ Το οικοδόμημα έχει ορθογώνια κάτοψη και επιμελημένη λιθοδομή στις προσόψεις που διαμορφώνονται χαμηλά σε σκάρπα. Είχε πιθανότατα και δεύτερο όροφο ή δώμα. Εσωτερικά διακρίνεται καμάρα που αντιστοιχεί στον οικιστικό τύπο του καμαρόσπιτου, σε μία εκτεταμένη παραλλαγή του καθώς το οικοδόμημα επεκτείνεται προς ανατολικά και δυτικά. Στην ανατολική πλευρά εξέχει από την ορθογώνια κάτοψη μεγάλη ορθογωνική εστία με πυραμιδοειδή καμινάδα. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται διακριτός ορθογώνιος χώρος που αρχικά ήταν ανοικτός δυτικά και σε επόμενη οικοδομική φάση κτίστηκε. Χρησιμοποιούνταν για τα υποζύγια καθώς διασώζονται «μαντζαδούρες». Στη νότια πλευρά ανοίγεται η είσοδος του οικοδομήματος με θύρωμα απλού τύπου και εκατέρωθεν της δύο μεγάλα ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα. Η αρχική φάση του οικοδομήματος μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, με επόμενη οικοδομική φάση κατά την οθωμανική εποχή.

α.α. 120: Γεννή [**Εικ. 45**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546905,677366 / y: 3902769,33824. Νότια του οροπεδίου Ονυθέ, κάτω από την απόκρημνη πλαγιά που το περιβάλλει, στη λεκάνη απορροής προς τον Γεννιανό ποταμό, σε περιοχή με υδροφόρο ορίζοντα. Οικισμός, μικρού μεγέθους. Στον οικιστικό πυρήνα του οικισμού δεν διακρίνονται ιδιαίτερα στοιχεία βενετικής περιόδου. Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583) και Basilicata (1630).¹⁹² Η συγκέντρωση ναών (Κοίμηση της Θεοτόκου, **α.α. 121**, Μεταμόρφωση του Σωτήρα **α.α. 122**, Άγιος

¹⁸⁹ PENDLEBURY J.D.S. 1939, 371.

¹⁹⁰ ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ. 1890, 84.

¹⁹¹ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 56.

¹⁹² BAROZZI, 282, 338· FAURE P. 1981, 232· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 219· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 39-40.

Γεώργιος **α.α. 123**) στην περιοχή που χρονολογούνται στον 14^ο – 15^ο αιώνα θα οδηγούσαν στην υπόθεση ότι η θέση πιθανότατα κατοικούνταν κατά το ίδιο διάστημα.

α.α. 121: Κοίμηση της Θεοτόκου, Γεννή [**Εικ. 46**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 547018,895946 / y: 3902763,54128. Η θέση βρίσκεται σε εδαφικό έξαρμα ανατολικά του οικισμού Γεννή (**α.α. 120**), όπου τα σημερινά κοιμητήρια. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Είναι πρόσφατα επισκευασμένος, σε παλαιότερες εργασίες προστέθηκε στη νότια πλευρά του δυτικού τοίχου λίθινο κωδωνοστάσιο. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Λίθινος κοσμήτης διατρέχει το Ιερό στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης. Στο εσωτερικό διακρίνονται αντηχία στην καμάρα. Στο δυτικό τοίχο βρίσκεται η είσοδος με ορθογωνικό θύρωμα και από το επιστύλιό του υπέρθυρο με ισοσκελές οξυκόρυφο τόξο (*arco acuto equilatero*). Έχουν διακόσμηση από συνεχές βεργίο. Άνωθέν του υπέρθυρου είναι τοποθετημένα τέσσερα σκυφία (και πιθανώς πέμπτο) στο κέντρο όπου βρίσκεται το σταυρόσχημο φωτιστικό άνοιγμα. Στον βόρειο τοίχο βρίσκεται ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα. Στον ανατολικό τοίχο ανοίγεται θυρίδα με συνεπτυγμένο με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (*arco a nasi*) στην κόγχη του Ιερού και στον τοίχο άνωθέν της είναι τοποθετημένα πέντε σκυφία. Λόγω των επισκευαστικών εργασιών και του παλαιότερου επιχρωματισμού τους, δεν γίνεται διακριτό το εσωτερικό των σκυφίων και στις δύο πλευρές. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 122: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Γεννή [**Εικ. 47**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546929,599074 / y: 3902794,2089. Στο βόρειο τμήμα του οικισμού Γεννή (**α.α. 120**), δίπλα σε ρέμα. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Οι επισκευές των προηγούμενων δεκαετιών έχουν αλλοιώσει σημαντικά την εικόνα του μνημείου. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και τρία ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Ένας κοσμήτης περιτρέχει τις μακρές πλευρές του ναού στο ύψος των κιλλιβάντων των ενισχυτικών σφενδονίων και την ανατολική. Στον βόρειο τοίχο βρίσκεται τετραγωνική κόγχη. Στη νότια πλευρά ανοίγεται η είσοδος με ορθογωνικό θύρωμα και υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου (*arco acuto compresso*) που φέρει διακόσμηση από βεργίο, αυλακωτή ταινία (*guscio - scanalatura incava*) με οξείες απόληξεις και στο εξωρράχιο οδοντωτή ταινία (*dente di cane*). Η οδοντωτή ταινία στο αριστερό τεταρτοσφαίριο έχει σχήμα τριγωνικών αιχμών, ενώ στο δεξιό ορθογώνιου «ζατρικίου». Η ταινία στον αριστερό κύκλο απολήγει σε μορφή πλεκτού κορδονιού. Στο εσωτερικό αυτού του κύκλου φέρει σπείρα, ενώ στο εσωτερικό του απέναντί του δεξιού κύκλου οκτάκτινο αστέρι με ίχνος κεντρικής οπής εγγεγραμμένο σε δεύτερο, μικρότερο, κύκλο. Πάνω από τους δύο κύκλους των απολήξεων βρίσκονται ζωικές απεικονίσεις. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο με δεκάκτινο αστέρι που εγγράφεται στον κύκλο. Στον δυτικό τοίχο βρίσκεται κυκλικό φωτιστικό άνοιγμα στο οποίο εντός οδοντωτού κύκλου εγγράφεται εξάκτινος ρόδακας. Πάνω από τον κύκλο βρίσκεται μικρό τρίγωνο στο οποίο εγγράφεται ένα ίδιο μικρότερο και εκατέρωθέν του βρίσκονται δύο κύκλοι, στον αριστερό εγγράφεται κυκλική σπείρα και στον δεξιό πολυγωνική σπείρα. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα.

α.α. 123: Άγιος Γεώργιος, Γεννή [**Εικ. 48**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546553,469828 / y: 3902471,29698. Περί τα 500 μ. ανατολικά του οικισμού Γεννή (**α.α. 120**), σε σημείο όπου διασταυρώνεται ο δρόμος που οδηγεί προς Λογαρέ και τις περιοχές βορειοδυτικά του οικισμού. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Μέτρια κατάσταση διατήρησης, κινδυνεύει όμως άμεσα με κατάρρευση τμημάτων της στέγασης και της νοτιοδυτικής απόληξής του. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη, ένα ενισχυτικό σφενδόνιο (έχει καταπέσει το κλειδί του) με κιλλίβαντες απλού τύπου. Λίθινος κοσμήτης περιτρέχει το Ιερό στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης. Διακρίνονται αντηχία στην καμάρα. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται η είσοδος η οποία έχει υποστεί αρκετές φθορές και διασώζεται μόνο το κάτω τμήμα του θυρώματος. Άνωθέν του βρίσκεται ορθογώνια εσοχή για κάποιο οικόσημο ή επιγραφή που πρέπει να αποκολλήθηκε σχετικά πρόσφατα και πιο ψηλά ίχνη ύπαρξης σκυφίων. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται ορθογωνικό αγιοθύριδο. Στις

επιχώσεις του χώρου γύρω από τον ναό εντοπίζονται θραύσματα κεραμικής και *in situ* ένας αποθηκευτικός πίθος. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο αιώνα.

- α.α. 124: Ζωοδόχος Πηγή, Κερά Ονουθέ, οροπέδιο Ονουθέ [Εικ. 49]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546408,907222 / y: 3903695,42673. Βορειοανατολικά του οροπεδίου Ονουθέ, περί τα 500 μ. βόρεια - βορειοανατολικά της βασιλικής Ονουθέ (α.α. 126), στη δυτική κοίτη του ρέματος που ξεκινά από την περιοχή της βασιλικής. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ανακαινίστηκε πρόσφατα, επισκευάστηκε η στέγαση και προστέθηκαν επιχρίσματα από τσιμέντο. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με απλούς κιλλίβαντες. Ένας λίθινος κοσμήτης διατρέχει το Ιερό στο ύψος της απόληξης του ημικύλινδρου της κόγχης. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται η είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο μικρότερου πλάτους, τύπου οξυκόρυφου ισοσκελούς τόξου (*arco acuto equilatero*). Φέρουν διακοσμητικό βεργίο. Άνωθέν του βρίσκεται φωτιστικό άνοιγμα σε σχήμα σταυρού. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται αγιοθύριδο συνεπτυγμένο με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (*arco a nasi*), σε συνδυασμό με κυκλικό πλαίσιο που εγγράφει πεντάκτινο αστέρι με κυκλική οπή στο κέντρο του. Στις μακρές πλευρές βρίσκονται δύο φωτιστικά ανοίγματα με ημικυκλικό τόξο. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.
- α.α. 125: Θέση Κερά Ονουθέ, οροπέδιο Ονουθέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546439,244762 / y: 3903542,99909. Περί τα 100 μ. ανατολικά της βασιλικής Ονουθέ (α.α. 126), κοντά σε πηγή. Οικοδόμημα, καμαροσκέπαστος χώρος, μικρού μεγέθους. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη, στο εσωτερικό διακρίνεται επίχρισμα. Ο εξωτερικός τοίχος στην ανατολική πλευρά διαμορφώνεται σε σκάρπα. Η είσοδος και ένα ακόμη άνοιγμα βρίσκονται στην ίδια πλευρά. Γύρω από τη θέση έχει εντοπιστεί χρηστική κεραμική και ένα αλώνι σε κοντινή απόσταση στα δυτικά. Μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα. Αναφέρεται ως οθωμανικό μετόχι.¹⁹³
- α.α. 126: Βασιλική Ονουθέ, Κερά Ονουθέ, οροπέδιο Ονουθέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 546331,953461 / y: 3903511,18167. Στην πλαγιά όπου βρίσκεται η βορειοανατολική απόληξη του οροπεδίου Ονουθέ. Ναός, τρίκλιτη βασιλική, μεγάλου μεγέθους. Σώζονται οι τοίχοι του οικοδομήματος σε χαμηλό ύψος, η θέση έχει ανασκαφεί σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Νικόλαο Πλάτωνα, στο χώρο του Ιερού Βήματος είχε ανεγερθεί σε επόμενη φάση μικρός μεσαιωνικός ναός. Η κόγχη του Ιερού της βασιλικής είχε σύνθρονο. Στον νάρθηκα διασώζεται ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρική διακόσμηση. Στη βόρεια πλευρά ανασκάφηκαν προσκτίσματα. Η βασιλική χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική εποχή, κατά τον 6^ο αιώνα.¹⁹⁴
- α.α. 127: Θέση Ονουθέ, οροπέδιο Ονουθέ, (στου) Τσίγκουνα. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545622,393614 / y: 3903491,20697. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οροπεδίου, κοντά σε πηγές νερού και σε περιοχή με υδροφόρο ορίζοντα. Πιθανός οικισμός μικρού μεγέθους. Διασώζονται ερείπια κατοικιών με χαρακτηριστικά βενετικής και οθωμανικής περιόδου. Ορισμένες έχουν επισκευαστεί κατά τον 20^ο αιώνα και χρησιμοποιούνται ακόμη για αποθηκευτική χρήση. Μία ορθογώνιας κάτοψης, σε εγκατάλειψη, οικία με υπερυψωμένη είσοδο στον πρώτο όροφο, φέρει οικοδομικά χαρακτηριστικά πολυτελούς δόμησης και οι τοίχοι της διατηρούνται στο ύψος του πρώτου ορόφου. Διακρίνεται ορθογωνικό θύρωμα πόρτας στον όροφο που οδηγούσε σε εξώστη. Στο εσωτερικό διασώζονται οι λίθινοι κιλλίβαντες στήριξης ξύλινων δοκών, ορισμένες από τις οποίες βρίσκονται στη θέση τους. Αλώνια και πατητήρια εντοπίζονται κοντά στις οικίες. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της θέσης βρίσκεται μεγάλη πηγή νερού που χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή (και μετασκευάστηκε το 1938), ενώ νοτιότερα ανασκάφηκαν οικίες αρχαϊκής εποχής και εντοπίστηκε η ελληνιστική ακρόπολη της αρχαίας πόλης (κήρυξη μνημείου, ΦΕΚ

¹⁹³ ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1954, 382· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000, 37.

¹⁹⁴ ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1954, 382· *Idem* 1955, 303-305· *Idem* 1956, 229-231· ΒΚ, 271-272.

473/B/17.12.1962).¹⁹⁵ Στο οροπέδιο έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα κατοίκησης ήδη από τη νεολιθική εποχή (θέση Τάμπια) που συνεχίστηκε στη μινωική εποχή.¹⁹⁶ Αταύτιστος οικισμός, ίσως πρόκειται για το τοπωνύμιο (κατά τον Barozzi *Ghristoghor* - *Χριστοχώρι*¹⁹⁷) που σύμφωνα με τον FAURE ήταν κοντά στις Καρές.¹⁹⁸ Πιο πιθανόν ωστόσο το τοπωνύμιο να ήταν *Τσίγκουνας*, το οποίο διατηρείται έως τις μέρες μας για τον χώρο και αναφέρεται στις νοταριακές πηγές των μέσων του 17^{ου} αιώνα.¹⁹⁹ Δεν καταγράφεται ωστόσο σε κανέναν από τους καταλόγους οικισμών του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα. Ο οικιστικός χώρος μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα.

α.α.: 128: Άγιος Αντώνιος, οροπέδιο Ουυθέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545414,945818 / y: 3903278,32256. Δυτικά του οροπεδίου, σε πλαγιά, στην αρχή της κοιλάδας που καταλήγει βορειότερα στον οικισμό Γουλεδιανά. Κοντά στη θέση διέρχονται καλντερίμια, ενώ βρίσκονται πηγές και άνθηρα καλλιέργειας. Ναός σπηλαιώδης, πολύ μικρού μεγέθους. Επισκευές του 20ου αιώνα (λογικά κατά το δεύτερο μισό) από σκυρόδεμα. Η οροφή (ημικυκλική εσωτερικά) έχει ξανακατασκευαστεί και προστέθηκε τσιμεντένιο τέμπλο. Το Ιερό είναι εν μέρει λαξευμένο στο βράχο. Διακρίνονται τμήματα κοσμήτη στην κόγχη του Ιερού Βήματος. Στη δυτική πλευρά ορθογωνισμένοι λίθοι χρησιμοποιήθηκαν στις απολήξεις της και τις παραστάδες της εισόδου. Η αρχική οροφή κατά πάσα πιθανότητα ήταν οξυκόρυφη, όπως φαίνεται και από το "αποτύπωμά" της στον δυτικό τοίχο. Ο ναός δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί καθώς δεν παρέχει ικανοποιητικά στοιχεία χρονολόγησης. Οι λίγες ενδείξεις μπορούν να οδηγήσουν σε μία χρονολόγηση είτε στον ύστερο μεσαίωνα, είτε στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παρόλα αυτά, με δεδομένη την κατασκευή σπηλαιωδών ναών κατά τον ύστερο μεσαίωνα και την κατοίκηση στην περιοχή, μπορεί να προταθεί μία τόσο πρώιμη χρονολόγηση.

α.α. 129: Κοίμηση της Θεοτόκου, Οροπέδιο Ουυθέ [Εικ. 50]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545655,500312 / y: 3903646,66469. Λίγο χαμηλότερα από το οροπέδιο Ουυθέ, στη βορειοδυτική απόληξή του, δίπλα σε πηγή νερού, κοντά στον οικισμένο τμήμα (α.α. 127) του οροπεδίου. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Πρόσφατα ανακαινισμένος, με παλαιότερη φάση επισκευαστικών εργασιών κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου ενώ, στο ύψος τους διατρέχει τις μακρές πλευρές λίθινος κοσμήτης. Στη βόρεια πλευρά ο κοσμήτης διακόπτεται από τη διάνοιξη μεγάλου ορθογώνιου φωτιστικού ανοίγματος σε επόμενη φάση, πιθανώς στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η κόγχη του Ιερού είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται η είσοδος με υπέρθυρο ημικυκλικό που φέρει διακοσμητικό βεργίο και δύο εγχάρακτες ταινίες. Άνωθεν του βρίσκεται ημικυκλικός φεγγίτης. Μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα.

α.α. 130: Γουλεδιανά. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545184,586246 / y: 3904295,63101. Εντός μικρής κοιλάδας βορειοδυτικά του οροπεδίου Ουυθέ. Ύπαρξη τρεχούμενου νερού στη θέση του οικισμού. Οικισμός, εντός κοιλάδας, μικρού μεγέθους. Ορισμένες οικίες και κατά συνέπεια ο οικισμός μπορούν να χρονολογηθούν στην οθωμανική εποχή. Το τοπωνύμιο αναφέρεται στις απογραφές από το 1881 και έπειτα.²⁰⁰

α.α. 131: Αγία Κυριακή, Γουλεδιανά. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545208,428563 / y: 3904868,60161. Περί τα 300 μ. βόρεια του οικισμού Γουλεδιανά (α.α. 130), στην ανατολική πλαγιά της μικρής κοιλάδας που βρίσκεται ο οικισμός. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Η κόγχη του Ιερού Βήματος είναι λαξευμένη

¹⁹⁵ Για τις ανασκαφικές εργασίες κατά τη δεκαετία του 1950, βλ. ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1954, 377-382· *Idem* 1955, 298-303· *Idem* 1956, 226-228· ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Π. 2005, 42-45, 47, 54, 60.

¹⁹⁶ *ο.π.*, 11-12, 26-27.

¹⁹⁷ BAROZZI, 281, 337.

¹⁹⁸ FAURE P. 1981, 228.

¹⁹⁹ Για παράδειγμα από τον νοτάριο Μαρίνο Αρκολέο, ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2003, 45, 93.

²⁰⁰ ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 40-41.

στο φυσικό βράχο. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη, ένας κοσμήτης διατρέχει τις μακρές πλευρές, έχει δύο εισόδους και τρία ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα. Στη νότια πλευρά βρίσκεται λίθινη τριγωνική βάση κωδωνοστασίου με λαξευτά κοσμήματα και επιγραφή όπου διακρίνεται η χρονολογία 189(1).

- α.α. 132: Όρος. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544957,694916 / y: 3905231,93401. Στις νότιες πλαγιές του Βρύσινα. Οικισμός, γραμμικός σε πλαγιά, μεσαίου μεγέθους. Ο οικιστικός χώρος είναι πολυπυρηνικός. Χωρίζεται σε τρεις σχεδόν ξεχωριστές συνοικίες σε ισάριθμα «πλατώματα», σημεία με μικρότερη εδαφική κλίση. Παρά τις οικιστικές παρεμβάσεις των τελευταίων δεκαετιών, έχουν εντοπιστεί οικίες με χαρακτηριστικά βενετικής και κυρίως οθωμανικής περιόδου. Στον αύλειο χώρο μίας οικίας εντοίστηκε στεγασμένο πηγάδι – υπόγεια κινστέρνα με μικρό θολοσκέπαστο κτίσμα, που φέρει άνοιγμα με ημικυκλικό θύρωμα. Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα του 1658 και 1659 και τον Coronelli (1686).²⁰¹ Ελλείπει αρχαιολογικών στοιχείων, με βάση τις γραπτές πηγές μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστον στον 16^ο αιώνα.
- α.α. 133: Αγία Μαρίνα, Όρος. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544996,953711 / y: 3905183,29809. Σε ανάλημμα, ανάμεσα στη δυτική και μεσαία συνοικία του οικισμού Όρος (α.α. 132). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.
- α.α. 134: Άγιος Αντώνιος, Όρος [Εικ. 51]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545243,205743 / y: 3905045,29928. Ανατολικά του οικισμού Όρος (α.α. 132), κοντά σε δύο καλύτερα που οδηγούσαν στους οικισμούς Σελλί (α.α. 107) και Γουλεδιανά (α.α. 130) αντίστοιχα. Σώζεται σε καλή κατάσταση, από ανακαίνιση τις τελευταίες δεκαετίες προστέθηκε τέμπλο από σκυρόδεμα. Κατά το ήμισυ εντός βραχόσκαλης, η δομημένη πλευρά του με νοτιοδυτικό προσανατολισμό είναι καμαροσκέπαστη με οξυκόρυφη κάλυψη. Η κάτοψη του ναού μοιάζει με Γ, ο προσανατολισμός του Ιερού είναι στα ανατολικά. Φέρει στην νοτιοδυτική είσοδο ορθογωνικό θύρωμα με οξυκόρυφο υπέρθυρο ισοσκελούς τύπου (arco acuto equilatero). Επίσης έχει κυκλικό αγιοθύριδο στο οποίο εγγράφεται σταυρός και δυτικά κυκλικό φεγγίτη. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν σε χρονολόγηση στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό 15^{ου} αιώνα.
- α.α. 135: Άγιος Γεώργιος, ο Μεθυστής, Όρος. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544628,46359 / y: 3905394,92093. Δυτικά του οικισμού Όρους (α.α. 132), σε μικρό ρέμα όπου διασταυρώνονταν οδικές χαράξεις προς Καρέ και τις περιοχές δυτικά. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Νεωτερικός, κτισμένος κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, αλλά σύμφωνα με τις μαρτυρίες σε θέση παλαιότερου. Στο χώρο εντοπίστηκαν όστρακα χρηστικής κεραμικής και θραύσμα παλαιάς κεραμίδας, πιθανότατα από τον προηγούμενο ναό.
- α.α. 136: Άγιο Πνεύμα, κορυφή Βρύσινα [Εικ. 52]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545000,727405 / y: 3907416,21503. Σε διαμορφωμένο μικρό πλάτωμα στην κορυφή του όρους Βρύσινας. Τετραγωνικός χαμηλός αναλημματικός τοίχος από ξερολιθιά ορίζει το μεγαλύτερο τμήμα της θέσης. Συγκρότημα ναού και βοηθητικού προσκτίσματος. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Εφάπτεται οικοδόμημα, πρόσκτισμα μικρού μεγέθους. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική πλευρά και άνωθεν της βρίσκεται κυκλικός φεγγίτης. Ένα μεγάλο φωτιστικό άνοιγμα στον νότιο τοίχο διανοίχθηκε πιθανόν σε επόμενη φάση. Το πρόσκτισμα έχει ορθογώνια κάτοψη και επικοινωνεί με το ναό με τοξωτό άνοιγμα. Έχει είσοδο στη δυτική πλευρά και μικρό φεγγίτη στην ανατολική. Περί τα δύο μέτρα δυτικά του συγκροτήματος διακρίνεται θεμελίωση τοίχων, ενώ ανασκάφηκαν κτιστοί χώροι στα ανατολικά. Δίπλα από τη βόρεια πλευρά του

²⁰¹ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 229· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 597· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 48-49.

προσκόσματος διασώζεται καμαροσκέπαστος ημιυπόγειος χώρος με επίχρισμα εσωτερικά, του οποίου το ανώτατο τμήμα της καμάρας έχει καταρρεύσει, πιθανώς κιστέρνα. Διακρίνονται θεμελιώσεις τοίχων και έξω από τον αναλημματικό τοίχο.²⁰² Η θέση χρησιμοποιείται κατά διαστήματα ήδη από την προϊστορική εποχή. Στον ευρύτερο χώρο έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά κατάλοιπα υστερομινωικού ιερού κορυφής. Ο FAURE ανεπιβεβαίωτα θεώρησε πιθανώς τα ερείπια των θεμελιώσεων αυτών ως ελληνιστικές ή ρωμαϊκές οικίες.²⁰³ Στην ύστερη βενετική περίοδο αναφέρεται στο δίκτυο φρουρών της έκθεσης του Gualdo (1633), από όπου συνάγεται ότι υπήρχε ναός στη θέση.²⁰⁴ Ως πύργος (βίγλα) επιτήρησης είχε μεγάλη σημασία για το σύστημα έγκαιρης προειδοποίησης που είχαν οργανώσει οι Βενετοί κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Πέραν από την απεριόριστη θέα για την επιτήρηση των βόρειων παραλίων, λειτουργούσε ως σημείο διαβίβασων των σημάτων από τις φρουρές των νοτίων παραλίων στη διοίκηση του Ρεθύμνου. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο οι εγκαταστάσεις στην κορυφή αξιοποιήθηκαν ως κούλες,²⁰⁵ ώσπου να αποδοθούν εκ νέου στην τοπική εκκλησιαστική κοινότητα για λατρευτική χρήση στα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας.²⁰⁶ Την ύπαρξη πάντως ναού του Αγίου Πνεύματος στην κορυφή αναφέρει ο ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ του 1890.²⁰⁷ Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ξανά για στρατιωτικούς σκοπούς από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής κατά το 1941-1944. Ο ναός είναι δύσκολο να χρονολογηθεί, αν και α μπορούσε να προταθεί μία πρώιμη χρονολόγηση στον 14^ο αιώνα. Το πρόσκισμα ενδεχομένως αποτελεί βοηθητικό πρόσκισμα των αμυντικών εγκαταστάσεων στη θέση και δεν μπορεί να χρονολογηθεί επακριβώς, αν και πιθανώς οικοδομήθηκε κατά τον 20^ο αιώνα.

α.α. 137: Θέση ΒΑ του Βρύσινα. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545257,856555 / y: 3907490,72699. Σε μικρό πλάτωμα, βορειοανατολικά της κορυφής του όρους Βρύσινας. Οικοδόμημα, μικρού μεγέθους, ημιυπόγειος καμαροσκέπαστος χώρος, κιστέρνα. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Χρησιμοποιείται ακόμη και στις μέρες μας.

α.α. 138: Θέση Β της κορυφής Σπαθί. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543812,827727 / y: 3908412,17427. Σε μικρό πλάτωμα, βόρεια της δεύτερης ψηλότερης κορυφής του Βρύσινα, Σπαθί, όπου σήμερα οι πολυάριθμοι αναμεταδότες τηλεοπτικού και τηλεπικοινωνιακού σήματος. Βορειοδυτικά της κορυφής του όρους Βρύσινας. Οικοδόμημα, μικρού μεγέθους, ημιυπόγειος καμαροσκέπαστος χώρος, πιθανόν κιστέρνα. Η καμάρα της στέγασης έχει καταρρεύσει σε ένα τμήμα. Δεν χρησιμοποιείται στις μέρες μας.

α.α. 139: Καρέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544133,570533 / y: 3904725,58501. Σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, απέναντι από τις νότιες πλαγιές του Βρύσινα, βορειοδυτικά του οροπεδίου του Ονυθέ. Στη θέση σημειώνεται η ύπαρξη πολλών πηγαδιών – υπόγειων κιστερνών, οι οποίες στεγάζονται από μικρό θολοσκέπαστο κτίσμα που φέρει άνοιγμα με λίθινο ημικυκλικό θύρωμα. Η θέση βρίσκεται στο πέρασμα προς το εσωτερικό τμήμα της ενδοχώρας του Ρεθύμνου. Οικισμός, περίκεντρος σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μεσαίου μεγέθους. Εντός του κηρυγμένου παραδοσιακού οικισμού (ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) διακρίνονται οικήματα βενετικής και οθωμανικής περιόδου. Ο οικισμός αναφέρεται από τον νοτάριο Pietro Pizolo (1304), σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάνδακα (1381) [πιθανολογούμενη ταύτιση], από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα 1658 και του 1659,

²⁰² Επίσκεψη στον χώρο της ανασκαφής και προσωπική συζήτηση με την ανασκαφέα του χώρου κ. ΤΡΙΔΑ ΤΖΑΧΙΑΗ, Ιούλιος 2007.

²⁰³ SANDERS I. 1982, 163-164.

²⁰⁴ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ. 2003, 273.

²⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά την διακήρυξη δημοπρασίας, *ΕΕΚΠ*, φ. 30.12.1900.

²⁰⁶ *ΕΕΚΠ*, φ. 26, 12.4.1901.

²⁰⁷ ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ. 1890, 84.

καθώς και τον Coronelli (1686). Με βάση τις τόσο πρώιμες αναφορές, θεωρείται ότι ο οικισμός ιδρύθηκε κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο.²⁰⁸

α.α. 140: Έπαυλη, Καρέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544210,449092 / y: 3904726,18081. Στο ανατολικό τμήμα του οικισμού Καρέ (α.α. 139). Οικοδόμημα, πυργόμορφη έπαυλη, μεσαίου μεγέθους. Έχει ανακαινιστεί πρόσφατα. Με διακριτές διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, το νότιο τμήμα της είναι διώροφο πυργόμορφο. Στο κεντρικό τμήμα της επιμήκους πρόσοψης του κτηρίου βρίσκονται δύο αναγλυφάδες, ενώ το χαμηλότερο τμήμα διαμορφώνεται σε σκάρπα. Βόρεια από αυτό το τμήμα προστέθηκε ένα ακόμη διώροφο με μία ισόγεια είσοδο και ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα. Το στενό τμήμα όπου βρίσκεται η τωρινή υπερυψωμένη κύρια είσοδος ενσωματώθηκε σε επόμενη φάση ανάμεσα στο πυργόμορφο οίκημα και το τμήμα με τη σκάρπα και τις αναγλυφάδες. Δίπλα στην κύρια είσοδο διακρίνεται λαξευτό κόσμημα. Στη λαξευτή πλάκα, εντός πλαισίου που το άνω τμήμα του έχει μορφή ημικυκλίου, απεικονίζεται μεγάλος έξεργος ελληνικός σταυρός. Οι κεραίες του καλύπτουν όλο το μήκος και το πλάτος του πλαισίου και είναι διακοσμημένες στο εσωτερικό τους με διαδοχικά τριγωνικά μοτίβα. Οι απολήξεις τους (εκτός από τη βάση του) είναι κρινόσχημες. Στα τεταρτοσφαίρια απεικονίζονται φυτικά μοτίβα σε σχεδόν εραλδική διάταξη. Τα δύο θυρώματα στη δυτική πλευρά του οικοδομήματος είναι απλής μορφής με ημικυκλικό τόξο και ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα. Η αρχική φάση χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 16^{ου} ή τον 17^ο αιώνα με επόμενη ή επόμενες στην οθωμανική περίοδο. Το λαξευτό κόσμημα θα μπορούσε να χρονολογηθεί πιθανότερα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα,²⁰⁹ αν και παρόμοια σταυρόσχημα κοσμήματα (με διακοσμητική, συμβολική και αποτροπαϊκή σημασία) εντοπίζονται στην Κρήτη και κατά τους προηγούμενους αιώνες.²¹⁰

α.α. 141: Άγιος Στέφανος, Καρέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544220,978631 / y: 3904664,0082. Στην νοτιοανατολική πλευρά του οικισμού Καρέ (α.α. 139). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεγάλου μεγέθους. Φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Επιγραφική μαρτυρία: μαρμάρινη επιγραφή δυτικά από τη βόρεια είσοδο πληροφορεί ότι η ανέγερση του ναού ξεκίνησε το 1850 και παραδόθηκε για λατρευτική χρήση το 1915.

α.α. 142: Άγιος Γεώργιος, Καρέ [Εικ. 53]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544044,872911 / y: 3904738,74214. Στη δυτική πλευρά του οικισμού Καρέ (α.α. 139). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ανακαινίστηκε πρόσφατα, όταν προστέθηκε νέα κεραμοσκεπή και επιχρίστηκε ο ναός. Σε προηγούμενη επισκευαστική – οικοδομική φάση πρέπει να προστέθηκε το κωδωνοστάσιο πάνω από το θύρωμα στη νότια πλευρά και το ορθογωνικό θύρωμα και περίθυρο στην ίδια πλευρά. Ο ναός έχει κάλυψη στέγαση και φέρει ένα ενισχυτικό σφεδόνιο με κιλλίβαντες απλού τύπου. Πάνω από το ορθογωνικό θύρωμα (που φέρει επιστήλιο με βαθμιδωτές ταινίες όπως και το περίθυρο) διασώζεται υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου τόξου (arco acuto compresso) με διπλά βεργία και ενδιάμεση αυλακωτή ταινία με κοίλη τομή (guscio - scanalatura incava). Δυτικά του ναού εφάπτεται μικρό οικοδόμημα. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 143: Ύψωση Τιμίου Σταυρού, Καρέ [Εικ. 54]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543618,741464 / y: 3904757,24064. Δυτικά του οικισμού Καρέ (α.α. 139), στο σταυροδρόμι των δρόμων από Ρέθυμνο προς Καρέ και Αμπελάκι (α.α. 144). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Επισκευάστηκε το 1957, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία από μαρμάρινη επιγραφή πάνω από το υπέρθυρο. Ο ναός

²⁰⁸ BAROZZI, 281, 337· SANTSCHI E. 1976, 226· FAURE P. 1981, 227· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 366· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 43-44· ΦΑΝΤΑΚΗΣ Ι. 2001, 82.

²⁰⁹ Πρβλ. ανάλογα κοσμήματα από την ηπειρωτική Ελλάδα που χρονολογούνται στις δεκαετίες του 1860 και 1870: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1977, 273-294.

²¹⁰ Βλ. ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ Μ. 1989, 186-211· ΨΙΛΑΚΗΣ Ν. 1998, 207-228.

έχει οξυκόρυφη κάλυψη, με ένα ενισχυτικό σφενδόνιο και κιλλίβαντες με κυματιόσχημη διακόσμηση. Η είσοδος βρίσκεται στη δυτική πλευρά με θύρωμα που συνεχίζει χωρίς ανώφλι στο υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου τόξου (*arco acuto compresso*) με ενιαία διακόσμηση από διπλά βεργία και ενδιάμεση αυλακωτή ταινία με κοίλη τομή (*guscio - scanalatura incava*). Δύο μεγάλα ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα βρίσκονται στις μακρές πλευρές. Δίπλα στον ναό προς ανατολικά διασώζονται ερείπια οικήματος που μαρτυρείται ως χάνι. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 144: Αμπελάκι [Εικ. 55]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543764,238048 / y: 3903926,20363. Σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, δεσπόζει στην περιοχή. Δύο κρήνες βρίσκονται στην περιοχή της θέσης. Οικισμός, περίκεντρος σε επίμηκες εδαφικό έξαρμα, μεσαίου μεγέθους. Ο οικιστικός πυρήνας (κήρυξη μνημείου ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) χωρίζεται σε τρία τμήματα – συνοικίες. Διακρίνονται οικοδομήματα με χαρακτηριστικά βενετικής και οθωμανικής περιόδου. Η κρήνη εντός του οικισμού έχει υποστεί επεμβάσεις μέσα στον 20ο αιώνα και βρίσκεται στο νότιο τμήμα του - βορειοανατολικά. Η κρήνη εκτός του οικισμού, στα 300 μ. ανατολικά, είναι μετωπική σε καμαροσκέπαστο χώρο που χρησιμοποιείται ως υπόστεγο, η οποία επίσης υπέστη πιθανότατα επεμβάσεις. Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα του 1655, 1658 και 1659, καθώς και τον Coronelli (1686).²¹¹ Ο οικισμός μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα (σε συσχετισμό των γραπτών πηγών με την ύπαρξη ναού του 15^{ου} αιώνα στον οικισμό, την Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 145).

α.α. 145: Κοίμηση της Θεοτόκου, Αμπελάκι [Εικ. 56]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543771,909044 / y: 3903958,10543. Σε στενό διάσελο στο κεντρικό τμήμα του οικισμού Αμπελάκι (α.α. 144). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Έχει ανακαινιστεί πρόσφατα. Ο ναός οικοδομήθηκε σε δυο φάσεις. Η αρχική φάση είναι το ανατολικό τμήμα του ναού. Σε δεύτερη φάση ανήκει η ψηλότερη και πιο πλατιά δυτική προσθήκη μαζί με τη βάση του κωδωνοστασίου. Τα δύο τμήματα έχουν οξυκόρυφη κάλυψη. Στο ανατολικό τμήμα βρίσκονται τρία ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται είσοδος με ορθογωνικό θύρωμα, πάνω από το ορθογώνιο επιστήλιο του οποίου βρίσκεται υπέρθυρο ισοσκελούς οξυκόρυφου τύπου (*arco acuto equilatero*). Το θύρωμα και το υπέρθυρο διακοσμούνται με ενιαίο βεργίο. Το θύρωμα πιθανόν μεταφέρθηκε εκεί από την αρχική του θέση. Στο ναό ανοίχτηκε στη δεύτερη φάση ακόμη μία είσοδος στη βόρεια πλευρά, όπως και δύο μεγάλα ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα στις μακρές πλευρές του αρχικού ναού. Οι παραστάδες του ορθογωνικού θυρώματος της βόρειας πλευράς αποτελούν ενιαίο σύνολο με την υπερκείμενη βάση του κωδωνοστασίου, την οποία στηρίζουν. Στο επιστήλιο διακρίνεται ορθογώνιο πλαίσιο με έκτυπη παράσταση με κεντρικό θέμα σταυρό που πλαισιώνεται από ζωικά και φυτικά μοτίβα και τη χρονολογία 19 – 08. Η αρχική φάση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο αιώνα και η δεύτερη φάση το 1908.

α.α. 146: Άγιος Αντώνιος, Αμπελάκι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543808,166105 / y: 3903797,53845. Στο νότιο όριο του οικισμού Αμπελάκι (α.α. 144). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Έχει ανακαινιστεί πρόσφατα. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη. Η κόγχη του Ιερού είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Στη νότια πλευρά ανοίγεται η είσοδος με ορθογωνικό θύρωμα και ημικυκλικό υπέρθυρο και ένα φωτιστικό άνοιγμα με ορθογωνικό περίθυρο. Ο ναός ανεγέρθηκε μάλλον στα τέλη του 19^{ου} ή τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 147: Ζωοδόχος Πηγή, Λίβαδος, Αμπελάκι [Εικ. 57]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543656,478404 / y: 3903372,14695. Περί τα 600 μ. νοτιοδυτικά του οικισμού Αμπελάκι (α.α. 144), σε θέση με ήπια κλίση, σε μικρή απόσταση δυτικά από τις απότομες πλαγιές νότια του οικισμού. Στην περιοχή βρίσκονται πηγές νερού. Ναός

²¹¹ BAROZZI, 281, 337· FAURE P. 1981, 226· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 104· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 197, 34-35.

μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Πρόσφατη ανακαίνιση με εκτεταμένη χρήση σκυροδέματος (στο κωδωνοστάσιο αναφέρεται η χρονολογία 1992, που πιθανόν ισχύει και για τις εργασίες στο ναό) δεν επιτρέπει ιδιαίτερες παρατηρήσεις στο οικοδόμημα. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Ορθογωνικής διατομής κοσμήτης περιτρέχει το οικοδόμημα στο ύψος των κιλλίβαντων των σφενδονίων. Στη δυτική είσοδο ανοίγεται ορθογωνική θύρα, στην κόγχη ορθογωνικό αγιοθύριδο και στη βόρεια πλευρά ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα. Μπορεί να χρονολογηθεί πιθανόν στον 15^ο αιώνα.

α.α. 148: Άγιος Ιωάννης, θέση Κάργιαννη (ετυμολογείται πιθανώς από το όνομα *Κυρ Γιάννης*), Λίβαδος, Αμπελάκι [Εικ. 58]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543873,354819 / y: 3903033,47641. Σε θέση με ήπια κλίση, άνηδρα καλλιέργειας και παρακείμενο ρυάκι με τρεχούμενο νερό από πηγή που βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά, στις απότομες πλαγιές των υψωμάτων νότια του οικισμού Αμπελάκι (α.α. 144). Περί τα 300 μ. νοτιοανατολικά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (α.α. 147). Το ανώτερο τμήμα της καμάρας της στέγασης του μνημείου έχει καταρρεύσει μαζί με τμήμα του δυτικού τοίχου. Κατά πάσα πιθανότητα ο ναός είχε οξυκόρυφη κάλυψη. Διασώζεται το χαμηλό τμήμα ενός ενισχυτικού σφενδονίου, με κιλλίβαντες απλού τύπου. Ένας λίθινος κοσμήτης (με διατομή παρόμοια με τους κιλλίβαντες) περιτρέχει τον ανατολικό τοίχο στο Ιερό, στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης. Στον δυτικό τοίχο βρίσκεται η είσοδος, από το θύρωμα της οποίας διασώζονται οι παραστάδες σε χαμηλό ύψος. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται τετραγωνικό αγιοθύριο και στον νότιο τοίχο περίθυρο με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλου τόξου (arco a nasi). Στην κοντινή περιοχή διακρίνονται λιθοσωροί, πιθανώς ερείπια τοίχων, μαζί με δόμους που κατακρημνίστηκαν από τον ναό και όστρακα χρηστικής κεραμικής. Στην ευρύτερη περιοχή είχαν εντοπιστεί από τον PENDLEBURY όστρακα "ελληνορωμαϊκής" εποχής.²¹² Σύμφωνα με την τοπική παράδοση στην περιοχή βρισκόταν μοναστήρι. Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 149: Άγιος Γεώργιος, Αμπελακιώτικος πόρος, Αμπελάκι [Εικ. 59]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543334,543113 / y: 3901492,81975. Νότια από την περιοχή Λίβαδος και τον οικισμό Αμπελάκι (α.α. 144), βόρεια του οικισμού Παλέ. Ναός μονόχωρος, μικρού μεγέθους. Έχει κατακρημνιστεί η καμάρα της στέγασης, ο δυτικός τοίχος και το μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού. Διασώζονται σε αρκετό ύψος ο βόρειος και ο νότιος τοίχος και το βόρειο τμήμα του ημικυλίνδρου της κόγχης του Ιερού. Στο εσωτερικό διασώζεται το κατώτερο τμήμα ενισχυτικού σφενδονίου με κιλλίβαντες απλού τύπου που βρίσκονται πάνω σε παραστάδες. Ο ναός κατά συνέπεια ήταν καμαροσκέπαστος, πιθανότατα με οξυκόρυφη κάλυψη. Στο Ιερό, στην απόληξη του ημικυλίνδρου της κόγχης, διασώζεται λίθινος κοσμήτης. Στο βόρειο τοίχο βρίσκεται ένα ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα. Στο εσωτερικό, στον βόρειο τοίχο εντοπίζονται σπαράγματα τοιχογραφιών σε πολύ κακή διατήρηση. Διακρίνεται απεικόνιση στρατιωτικού αγίου, που μπορεί να ταυτιστεί πιθανώς με την παράσταση του Αγίου Γεωργίου. Με βάση τα στοιχεία που διασώζονται, είναι πιθανή η χρονολόγηση του ναού και των τοιχογραφιών στον 14^ο ή τις αρχές 15^{ου} αιώνα.

α.α. 150: Άγιος Αντώνιος, Σκαλώματα, Λογαρέ [Εικ. 60].²¹³ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 545124,088495 / y: 3902378,39215. Βορειοανατολικά από τον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Αμπελακιώτικο πόρο (α.α. 149). Σε πλαγιά, από όπου ξεκινά μικρό ρέμα, με παρακείμενη πηγή νερού. Σε κοντινή απόσταση μικρή λιθόκτιστη γέφυρα (α.α. 151) που χρονολογείται στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές 20^{ου} αιώνα, σε οδικό δίκτυο που υπήρχε από τους προηγούμενους αιώνες. Ο δρόμος ένωνε τον οικισμό Καρέ (α.α. 139) που βρίσκεται βορειοανατολικά με την περιοχή Πέτρα προς τα νότια, ενώ συνέχιζε προς Λαμπινή και την περιοχή του Σπηλίου. Ναός σπηλαιώδης, μικρού μεγέθους. Η νότια μακρά πλευρά χρησιμοποιεί τον φυσικό βράχο, ο οποίος κατά ένα μεγάλο μέρος στεγάζει το ναό. Η κάλυψη συμπληρώνεται με λίθινες πλάκες και το

²¹² Για τα "ελληνορωμαϊκά" όστρακα: PENDLEBURY J.D.S. 1939, 363.

²¹³ Λογικά πρόκειται για τον υπ' αριθμό μητρώου ΕΣΕ 1209, ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975, 87.

εξωτερικό τμήμα της έχει επισκευαστεί τις τελευταίες δεκαετίες. Στο ίδιο χρονικό διάστημα πρέπει να προστέθηκε το τσιμεντένιο τέμπλο και η Αγία Τράπεζα. Στη βόρεια πλευρά ανοίγεται είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο που θυμίζει τύπο χαμηλωμένου οξυκόρυφου (*arco acuto compresso*), αρκετά συμπιεσμένου. Η κατασκευή είναι από λαξευτούς μεγάλους λίθους χωρίς διακόσμηση. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται τετραγωνικό αγιοθύριδο, όπου εγγράφεται σταυρός. Στο δυτικό τοίχο ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης και ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα στο βόρειο τοίχο. Εντός του ναού περικλείεται πηγή – αγίασμα. Σε κοντινή απόσταση βρίσκονται ερείπια μικρού οικοδομήματος. Ο ναός θα μπορούσε να χρονολογηθεί πιο πιθανά στον 16^ο αιώνα.

α.α. 151: Γέφυρες Λογαρέ. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 544958,122592 / y: 3902340,23804 και x: 545171,893891/ y: 3901973,57967. Βρίσκονται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους (περί τα 250 μ.) στο οδικό δίκτυο το οποίο ένωνε τον οικισμό Καρέ (α.α. 139) που βρίσκεται βορειοανατολικά με την περιοχή Πέτρα που βρίσκεται νότια, ενώ συνέχιζε προς Λαμπινή και την περιοχή του Σπηλιού. Δύο γέφυρες λίθινες μονότοξες, μικρού μεγέθους. Η βόρεια γέφυρα έχει οικοδομηθεί περί τα 150 μ. δυτικά του ναού του Αγίου Αντωνίου (α.α. 150). Σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση και χρησιμοποιούνται στις μέρες μας από τον τοπικό αγροτικό δρόμο. Φέρουν οικοδομικά στοιχεία που συναντώνται και σε άλλα έργα οδοποιίας κατά της εποχής της Κρητικής Πολιτείας, στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 152: Άγιος Γεώργιος, Ρίζα, Κάτω Αρμένιοι [Εικ. 61]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542822,788005 / y: 3906825,74291. Στις δυτικές υπώρειες του Βρύσινα, ανατολικά του οικισμού Κάτω Αρμένιοι (α.α. 153), σε επίπεδο έδαφος. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Ο ναός έχει αναστηλωθεί πρόσφατα. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Ένας λίθινος κοσμήτης περιτρέχει την ανατολική πλευρά του Ιερού, πάνω από την απόληξη του ημικυλίνδρου της κόγχης. Η είσοδος βρίσκεται στη νότια πλευρά, με ορθογωνικό θύρωμα και υπέρθυρο τύπου χαμηλωμένου οξυκόρυφου τόξου (*arco acuto compresso*). Θύρωμα και υπέρθυρο φέρουν ενιαία διακόσμηση με δύο βεργία και ενδιάμεση αυλακωτή ταινία με κοίλη τομή (*guscio - scanalatura incava*). Στο ορθογώνιο επιστήλιο του θυρώματος, στο κέντρο σε τετραγωνικό πλαίσιο, απεικονίζεται έκτυπη παράσταση του Αγίου Γεωργίου. Εκατέρωθεν του στα άκρα του επιστηλίου βρίσκονται από δύο εγχάρακτες σπείρες. Ενδιάμεσά τους δύο αποτμημένες ελλειψοειδείς μορφές, πιθανόν αντιστοιχούσαν σε πεπτονόσχημη διακόσμησης. Επίσης από μία σπείρα βρίσκεται χαραγμένη στους ευρείς εξωτερικούς λίθους του θυρώματος, στο ύψος του επιστηλίου. Τέσσερις λίθινοι διάτρητοι λίθινοι πρόβολοι υψηλά, βρίσκονται εκατέρωθεν της πόρτας. Στην κόγχη του Ιερού, ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο, στο οποίο εγγράφονται εσωτερικά έξι μικρές ακτίνες. Το αγιοθύριδο επίσης, εγγράφεται σε τετράγωνο λίθινο πλαίσιο που φέρει τέσσερις σπείρες στις ισάριθμες γωνίες του. Στη βόρεια πλευρά βρίσκεται φωτιστικό άνοιγμα με περίθυρο τύπου με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου (*arco a nasi*). Στη δυτική πλευρά ανοίγεται φεγγίτης που έχει κατά τόπους αποτμηθεί, πιθανώς κυκλικός αρχικά. Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.

α.α. 153: Κάτω Αρμένιοι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541730,831849 / y: 3906487,16205. Σε πλαγιά στις δυτικές υπώρειες του Βρύσινα, στην ανατολική απόληξη των πεδινών εκτάσεων του Αρμενόκαμπου. Από τη θέση διαρρέει μικρό ρέμα. Η περιοχή έχει υδροφόρο ορίζοντα, όπου εντοπίζονται ακόμη και σήμερα πηγάδια. Οικισμός ελεύθερου τύπου, μεσαίου μεγέθους. Ανάμεσα στους δύο οικιστικούς πυρήνες (κήρυξη οικισμού, ΦΕΚ 728/Δ/21.9.1995) βρίσκεται κρήνη και οικίες με χαρακτηριστικά οθωμανικής εποχής. Η κρήνη είναι μετωπική, με ορθογώνια όψη, ψευδοισόδομη δόμηση και κορδόνι στο ανώτατο τμήμα της. Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583) και Basilicata (1630).²¹⁴

²¹⁴ BAROZZI, 281, 337· FAURE P. 1981, 227· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 147-148· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 36-37.

Ο οικισμός με βάση τα στοιχεία από τις γραπτές πηγές μπορεί να χρονολογηθεί στον 15^ο ή τον 16^ο αιώνα. Με βάση τη γνωστή θεωρία ότι το τοπωνύμιο Αρμένιο προήλθε από τα αρμενικής προέλευσης στρατεύματα που εγκατέστησε ο Νικηφόρος Φωκάς μετά την ανακατάληψη της Κρήτης το 969, η χρονολόγηση μπορεί να αναχθεί στη μεσοβυζαντινή εποχή.²¹⁵ Αν και είναι πιθανή η ίδρυση του οικισμού τότε, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά δεδομένα που να υποστηρίζουν την πρώιμη χρονολόγηση· άλλωστε μετοικεσίες Αρμενίων σημειώθηκαν και κατά τη βενετική εποχή.

- α.α. 154: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Κάτω Αρμένιοι. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541717,757189 / y: 3906304,01121. Στη νότια - νοτιοδυτική απόληξη του οικισμού, από όπου διέρχονταν ο δρόμος προς τον οικισμό Άγιο Γεώργιο (α.α. 155). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Ο ναός φέρει τα μορφολογικά στοιχεία της μεγάλης ομάδας ναών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεοβενετσιάνικοι και κτίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ανοικοδομήθηκε πολύ πιθανόν σε σημείο παλαιότερου ναού. Αναφέρεται ομώνυμη μονή σε νοταριακά έγγραφα του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα,²¹⁶ ενώ στο κατάστιχο μοναστηριών του 1637 αναφέρεται μονή Αγίων Αποστόλων, που ενδεχομένως πρόκειται για κάποια άγνωστη σήμερα θέση.²¹⁷ Στη βόρεια πλευρά του σημερινού ναού βρίσκεται τριγωνική λίθινη βάση κωδωνοστασίου, με διακόσμηση από φυτικά, ζωικά και ανθρωπόμορφα μοτίβα, καθώς και ένα ελληνικό σταυρό. Στη χαμηλή απόληξη του τριγώνου, εκατέρωθεν ρόδακα εντός πλαισίου διακρίνεται η χρονολογία 18 – 87. Το σημερινό κωδωνοστάσιο βρίσκεται στη δυτική πλευρά.
- α.α. 155: Άγιοι Ανάργυροι, Κάτω Αρμένιοι [Εικ. 62]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542499,917042 / y: 3906509,08065. Ανατολικά του οικισμού των Κάτω Αρμενίων (α.α. 153), σε πεδινό τμήμα, νοτιοδυτικά από τον ναό του Αγίου Γεωργίου στη Ρίζα (α.α. 152). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Πρόσφατα ανακαινισμένος. Έχει οξυκόρυφη στέγαση χωρίς ενισχυτικά σφενδόνια. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η είσοδος, με ορθογώνιο θύρωμα και υπέρθυρο τύπου ισοσκελούς οξυκόρυφου (arco acuto equilatero). Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται ορθογώνιο αγιοθύριδο, άνωθεν της κυκλικής φεγγίτης και ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα στη βόρεια πλευρά. Η στέγαση παρουσιάζει ίχνη επισκευών, επιμελημένη τοιχοδομία στις απολήξεις. Τα μορφολογικά στοιχεία, παρά την πρόσφατη ανακαίνιση, υποδεικνύουν χρονολόγηση του ναού στον 14^ο αιώνα.
- α.α. 156: Κούλες, Κάτω Αρμένιοι.²¹⁸ Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542189,627857 / y: 3906295,08811. Στην ομώνυμη κορυφή λόφου που δεσπόζει στον οικισμό Κάτω Αρμένιοι (α.α. 153) που βρίσκεται δυτικά του και το νότιο τμήμα του Αρμενόκαμπου, νοτιοδυτικά από τον ναό των Αγίων Αναργύρων (α.α. 155). Σε οπτική επαφή με τον κούλε του Καλοσουνά (α.α. 11), την κορυφή του Αγίου Πνεύματος (α.α. 136) και τον κούλε του Φωτεινού (α.α. 163). Οικοδόμημα, κούλες, μικρού μεγέθους. Σε κακή κατάσταση διατήρησης, διακρίνονται οι τοίχοι σε ύψος ενάμιση μέτρου. Έχει ορθογώνια κάτοψη, οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή και εξωτερικά φέρουν επίχρισμα. Οι γωνιακές απολήξεις είναι αποστρογγυλεμένες. Στη βόρεια πλευρά εφάπτεται ορθογώνιος χώρος. Ο κούλες μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη οθωμανική εποχή (μετά το 1866).
- α.α. 157: Άγιος Γεώργιος [Εικ. 63]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541381,708274 / y: 3905594,49977. Περί τα 400 μ. νότια - νοτιοδυτικά του οικισμού Κάτω Αρμένιοι (α.α. 153), σε μικρό λόφο, στη νοτιοανατολική απόληξη των πεδινών τμημάτων του Αρμενόκαμπου. Οικισμός, σε μικρό εδαφικό έξαρμα, μικρού μεγέθους. Στον οικιστικό πυρήνα δεν γίνονται διακριτά ιδιαίτερα στοιχεία παλαιότερων οικημάτων. Το

²¹⁵ TSOUGARAKIS D., *Byzantine Crete*, 122· ΦΑΝΤΑΚΗΣ Ι. 2001, 80.

²¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2003, 65.

²¹⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986, 44.

²¹⁸ Αναφέρεται στη διακήρυξη δημοπρασίας πωλήσεως ακίνητων κτημάτων του δημοσίου, *ΕΕΚΠ*, φ. 86, 30.12.1900, σ. 1.

τοπωνύμιο αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), καθώς και σε οθωμανικά έγγραφα του 1657 και 1659.²¹⁹ Δεδομένου ότι μέσα στον οικισμό βρίσκεται ο ομώνυμος ναός (**α.α. 156**) που μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο ή 15^ο αιώνα, η χρονολόγηση του οικισμού μπορεί να αναχθεί τουλάχιστον στον 15^ο αιώνα.

α.α. 158: Άγιος Γεώργιος, Άγιος Γεώργιος [**Εικ. 64**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541393,51548 / y: 3905647,16648. Στο ανατολικό τμήμα του οικισμού Άγιος Γεώργιος (**α.α. 155**). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Έχει δεχτεί επισκευαστικές εργασίες τις τελευταίες δεκαετίες, που έχουν διαφοροποιήσει την εικόνα του μνημείου. Έχει δύο οικοδομικές φάσεις, η αρχική αντιστοιχεί στο ανατολικό τμήμα του ναού και προστέθηκε η δυτική προέκταση. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια με κιλλίβαντες απλού τύπου. Στην ένωση των δύο οικοδομικών φάσεων του ναού σχηματίζεται ένα ακόμη τόξο. Στον αρχικό ναό η οξυκόρυφη οροφή έχει επισκευαστεί. Στην ανατολική πλευρά βρίσκεται λίθινος κοσμήτης στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου της κόγχης. Κατά τη δεύτερη φάση κατασκευάστηκε λογικά και η βάση του κωδωνοστασίου στον βόρειο τοίχο. Στην ίδια φάση πρέπει να διανοίχθηκαν και τα δύο μεγάλα ορθογωνικά φωτιστικά ανοίγματα στον αρχικό ναό. Καθώς δεν υπάρχουν ιδιαίτερα στοιχεία χρονολόγησης της αρχικής φάσης, αυτή μπορεί να τοποθετηθεί στον 14^ο ή 15^ο αιώνα. Η δεύτερη φάση χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 159: Αγία Κυριακή, Άγιος Γεώργιος [**Εικ. 65**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541316,56172 / y: 3905735,95928. Σε μικρή απόσταση, βόρεια του οικισμού του Αγίου Γεωργίου (**α.α. 155**), στον χώρο των σημερινών κοιμητηρίων. Στην περιοχή εντοπίζεται υδροφόρος ορίζοντας. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Έχει ανακαινιστεί πρόσφατα, με εκτεταμένη χρήση σκυροδέματος. Έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο με κιλλίβαντες απλού τύπου. Ένας λίθινος κοσμήτης περιτρέχει την κόγχη του Ιερού στο ύψος της απόληξης του ημικυλίνδρου. Η κόγχη του Ιερού έχει ένα κυκλικό αγιοθύριδο. Ένα οξυκόρυφο φωτιστικό άνοιγμα βρίσκεται στον βόρειο τοίχο. Το θύρωμα με το οξυκόρυφο υπέρθυρο (που προσιδιάζει στον τύπο του χαμηλωμένου οξυκόρυφου) στη δυτική πλευρά μοιάζει να τοποθετήθηκε κατά την πρόσφατη ανακαίνιση. Καθώς δεν υπάρχουν ιδιαίτερα στοιχεία χρονολόγησης του ναού, αυτή μπορεί να τοποθετηθεί στον 14^ο ή 15^ο αιώνα.

α.α. 160: Άνω Αρμένιοι, θέση Μοναχή Ελιά. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 540952,107283 / y: 3905592,70551. Σε μικρή απόσταση δυτικά του οικισμού Άγιος Γεώργιος (**α.α. 155**). Στη νότια απόληξη του Αρμενόκαμπου. Στην ανατολική πλευρά της θέσης εντοπίζονται πηγές νερού. Οικισμός αδιευκρίνιστου τύπου, σε εδαφικό έδαφος, μικρού μεγέθους. Σε μεγάλο βαθμό εγκαταλειμμένος. Διακρίνονται ερείπια οικοδομημάτων και δρόμου εντός του οικιστικού χώρου. Στις πηγές [Barozzi (1577), Καστροφύλακας (1583), Basilicata (1630)] αναφέρεται μαζί με τους Κάτω Αρμένους (**α.α. 153**), με τον σχετικό τοπογραφικό προσδιορισμό.²²⁰ Με δεδομένη την ύπαρξη του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου (**α.α. 159**) στο νότιο όριο του οικισμού, που χρονολογείται στον 14^ο ή τον 15^ο αιώνα, μπορεί να προταθεί μία ανάλογη χρονολόγηση και για τον οικισμό. Ο συσχετισμός με την εγκατάσταση των Αρμένων κατά τον 10^ο αιώνα θα μπορούσε να οδηγήσει σε μία υποθετική μεσοβυζαντινή χρονολόγηση.

α.α. 161: Κοίμηση της Θεοτόκου, Άνω Αρμένιοι [**Εικ. 66**]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541003,493106 / y: 3905530,9959. Στο νότιο όριο του οικισμού Άνω Αρμένιοι (**α.α. 158**). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Έχει ανακαινιστεί πρόσφατα. Με δύο οικοδομικές φάσεις, η αρχική φάση αντιστοιχεί στο ανατολικό τμήμα του ναού και προστέθηκε η δυτική προέκταση. Ο ναός έχει οξυκόρυφη

²¹⁹ BAROZZI, 282, 337· FAURE P. 1981, 230· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 30.

²²⁰ BAROZZI, 281, 337· FAURE P. 1981, 227· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 147-148· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 36-37.

κάλυψη και δύο ενισχυτικά σφενδόνια (το δεύτερο αποτελεί το τόξο στην ένωση των δύο οικοδομικών φάσεων) με κιλλίβαντες απλού τύπου. Ένας λίθινος κοσμήτης περιτρέχει το Ιερό στο ύψος της απόληξης της ημικυλίνδρου της κόγχης. Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται φωτιστική θυρίδα με οξυκόρυφη απόληξη. Άνωθεν της κόγχης στην ανατολική πλευρά βρίσκεται ένα ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα. Στη δεύτερη φάση διανοίχθηκε το ορθογωνικό περίθυρο στο νότιο τοίχο του αρχικού τμήματος, ενώ ένα μικρότερο ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα βρίσκεται στον βόρειο τοίχο. Στη δυτική προέκταση ανοίγονται δύο είσοδοι με ορθογωνικά θυρώματα και ένα ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα. Στη νότια πλευρά έχει προσκολληθεί στη δεύτερη φάση ένα πυργόμορφο κωδωνοστάσιο. Εκτός του ναού εντοπίζονται αρχιτεκτονικά μέλη σε εγκατάλειψη, ίσως από φράγμα πρεσβυτερίου ή τμήμα της λιθόγλυπτης διακόσμησης κωδωνοστασίου. Καθώς δεν υπάρχουν ιδιαίτερα στοιχεία χρονολόγησης του ναού, η αρχική φάση μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο ή 15^ο αιώνα και η επόμενη στο δεύτερο μισό του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α.α. 162: Άγιος Αντώνιος, (στου) Φωτεινού [Εικ. 67]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541253,370844 / y: 3904016,04274. Βορειοδυτικά από τον οικισμό Φωτεινού (α.α. 162), στην βόρεια παρειά μικρής κοιλάδας που ξεκινά από την περιοχή του οικισμού. Ναός σπηλαιώδης, μικρού μεγέθους. Σώζεται σε καλή κατάσταση. Ο φυσικός βράχος αποτελεί τη βόρεια πλευρά και την κάλυψη του ναού, ενώ ο νότιος τοίχος συναντά τη βραχοσκεπή λίγο ψηλότερα από τη γένεση της υποτυπώδους καμάρας. Εσωτερικά, μικρός πάγκος βρίσκεται σε επαφή με το φυσικό βράχο στη βόρεια πλευρά του Ιερού. Η είσοδος στον δυτικό τοίχο έχει ορθογωνικό θύρωμα, στο ανώφλι του οποίου έχει λαξευτεί σταυρόσχημο κόσμημα. Ο νότιος τοίχος απολήγει σε μεγάλο ημικόκλιο που σχηματίζει την κόγχη του Ιερού, όπου ανοίγεται κυκλικό αγιοθύριδο στο οποίο εγγράφεται σταυρός. Στον νότιο τοίχο βρίσκεται ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα. Δεν παρέχονται πολλά στοιχεία χρονολόγησης, το υπέρθυρο θα μπορούσε να χρονολογηθεί μάλλον στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αν και είναι πολύ πιθανή (κυρίως με δεδομένο την ύπαρξη του λίθινου πάγκου) η λατρευτική χρήση του χώρου και παλαιότερα και μία αρχική χρονολόγηση στον 14^ο αιώνα.

α.α. 163: Κούλες, (στου) Φωτεινού. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541865,671195 / y: 3903642,29904. Στην επίπεδη κορυφή του ομώνυμου λόφου που δεσπόζει στην περιοχή βόρεια του οικισμού Φωτεινού (α.α. 162). Οικοδόμημα, βενετικός πύργος και οθωμανικός κούλες, μικρού μεγέθους. Υπό κατάρρευση, σώζονται οι τοίχοι σε ορισμένο ύψος. Διακρίνονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Συγκρότημα τετραγωνικής κάτοψης πύργου παλαιότερης φάσης και ορθογωνικής κάτοψης κούλε. Η δυτική πλευρά του συγκροτήματος αποτελείται από μικρό τετράγωνο οίκημα με πρόσθετη σκάρπα, το οποίο έχει και το μεγαλύτερο ύψος (όπου και το τριγωνομετρικό της Γ.Υ.Σ.). Προς νοτιοανατολικά εφάπτεται ο ορθογώνιος κούλες. Ο χώρος της κορυφής περικλείεται από τοίχο ξερολιθιάς όπου περιλαμβάνονται λιθωσσωροί που πιθανώς αντιστοιχούν σε μικρά οικοδομήματα και κυκλικοί επίπεδοι χώροι, πιθανώς αλώνια. Η θέση κατά πάσα πιθανότητα αντιστοιχεί σε αυτήν που αναφέρεται στην έκθεση φρουρών του Gualdo (1633) για την περιοχή.²²¹ Από τον πύργο υπάρχει οπτική επαφή προς την κορυφή του Βρύσινα, όπου και πύργος του δικτύου έγκαιρης προειδοποίησης, όπως και στην κορυφή Ατσιπάδες πάνω από την Κοζαρέ, με αντίστοιχο πύργο. Ενδεχομένως το οχύρωμα είχε παράλληλα τον ρόλο της επιτήρησης των εγγύς πεδινών περιοχών. Η αρχική φάση μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 16^{ου} ή τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα. Η δεύτερη φάση χρονολογείται στην ύστερη οθωμανική εποχή (μετά το 1866).

α.α. 164: (στου) Φωτεινού [Εικ. 68]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541688,166459 / y: 3903236,42832. Σε χαμηλό διάσελο περί τα 3-4 χλμ. νότια των οικισμών Κάτω Αρμένιοι (α.α. 153) και Άγιος Γεώργιος (α.α. 155), σε πέρασμα προς την περιοχή του Αγίου Βασιλείου. Κρήνη στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού. Ο οικιστικός πυρήνας έχει οικίες με χαρακτηριστικά κυρίως οθωμανικής εποχής. Η κρήνη έχει ορθογώνια

²²¹ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ. 2003, 273, 276.

πρόσοψη, δόμηση με προσεγγμένη λιθοδομή, γλυπτό διάκοσμο από φυτικά μοτίβα και οθωμανική επιγραφή σε κακή διατήρηση.²²² Ο οικισμός αναφέρεται από τους Barozzi (1577), Καστροφύλακα (1583), Basilicata (1630), σε οθωμανικά έγγραφα του 1659, καθώς και τον Coronelli (1686).²²³ Με δεδομένο ότι ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (α.α. 163) που βρίσκεται στον οικισμό χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} ή το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα και ο οικισμός μπορεί να έχει μία αντίστοιχη χρονολόγηση.

α.α. 165: Αρχάγγελος Μιχαήλ, (στού) Φωτεινού [Εικ. 69]. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 541715,463375 / y: 3903183,9802. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού Φωτεινού (α.α. 162), σε μικρή απόσταση νότια της κρήνης. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μεσαίου μεγέθους. Ο ναός έχει ανακαινιστεί, με εκτεταμένη χρήση σκυροδέματος που δεν επιτρέπει αρκετές παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του. Η καμάρα στο ανατολικό τμήμα έχει επισκευαστεί. Έχει δύο οικοδομικές φάσεις. Η αρχική αντιστοιχεί στο ανατολικό τμήμα του ναού στο οποίο προστέθηκε η δυτική προέκταση. Ο ναός έχει οξυκόρυφη κάλυψη και ένα ενισχυτικό σφενδόνιο στη δυτική προέκταση με κιλλίβαντες απλού τύπου. Κοσμήτης διατρέχει τις μακρές πλευρές του δυτικού προσκτίσματος στο ύψος του κιλλίβαντα. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται η είσοδος με θύρωμα με οξυκόρυφο υπέρθυρο του τύπου χαμηλωμένου τόξου (arco acuto compresso). Ανωθέν του ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης (occhio) με οδοντωτή περιμετρική ταινία από πυραμιδοειδείς τετράφυλλους ανάγλυφους "κυνόδοντες" (dente di cane). Στην κόγχη του Ιερού ανοίγεται ορθογωνικό αγιοθύριδο. Στον νότιο τοίχο του ανατολικού τμήματος βρίσκεται ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα και ένα ακόμη ορθογωνικό φωτιστικό άνοιγμα στο βόρειο τοίχο της δυτικής προέκτασης. Ο ναός αναφέρεται στον κατάλογο των GEROLA – ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗ για τις τοιχογραφημένες εκκλησίες της Κρήτης με την παράσταση της Ανάληψης.²²⁴ Σήμερα δεν είναι εμφανής, εξαιτίας ενδεχομένως της επίστρωσης γαλακτώματος ασβέστου εσωτερικά ή της επισκευής στην στέγαση. Η αρχική φάση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στον 14^ο αιώνα και η δεύτερη φάση στον 15^ο αιώνα. Ωστόσο, στην φωτογραφία της κρήνης του Φωτεινού από τον GEROLA στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν διακρίνεται στο βάθος η δυτική προέκταση.²²⁵ Αν και η οπτική γωνία της συγκεκριμένης, ασπρόμαυρης, φωτογραφίας δεν προσδίδει ακρίβεια, ενδεχομένως η προέκταση να προστέθηκε μετά το 1923.²²⁶ Δυτικά μεγαλύτερα τμήματα προστίθεντο συχνά σε παλαιότερους ναούς κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σε μία τέτοια περίπτωση το θύρωμα με το υπέρθυρο και ο κυκλικός φεγγίτης που βρίσκεται στη δυτική πλευρά θα αποκολλήθηκαν από το αρχικό κτίσμα και εντοιχίστηκαν στον καινούριο δυτικό τοίχο.

α.α. 166: Τίμιος Σταυρός, (στού) Φωτεινού. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 542127,757944 / y: 3903432,30407. Στο στενό χώρο της κορυφής κωνικού λόφου, που δεσπόζει στην περιοχή, βορειοανατολικά του οικισμού Φωτεινού (α.α. 162), νοτιοανατολικά του Κούλε (α.α. 161). Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Είναι νεωτερικός, αλλά σύμφωνα με την τοπική παράδοση στη θέση παλαιότερου. Στον χώρο εντοπίζονται ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε διασπορά. Ο ναός χρονολογείται στα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

α.α.: 167: Άγιο Πνεύμα, (στού) Φωτεινού. Γεωγραφικές συντεταγμένες, x: 543188,42096 / y: 3902409,24016. Σε επίπεδη κορυφή του λόφου Βιγλοτόπι νοτιοανατολικά του οικισμού (στού) Φωτεινού (α.α. 162). Δεσπόζει στην περιοχή βορειοδυτικά του Αγίου Βασιλείου. Χαμηλότερα από την κορυφή, στα βορειοανατολικά βρίσκεται πηγή νερού. Ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μικρού μεγέθους. Είναι νεωτερικός, πολύ πρόσφατος, σε περιοχή όμως με πιθανή χρήση σε παλαιότερες εποχές. Το όνομα Βιγλοτόπι ενδεχομένως προέρχεται από θέση επιτήρησης (βίγλα) στην

²²² GEROLA IV, 64 (εικ. 38, κρήνη Φωτεινού), 66.

²²³ BAROZZI, 281, 337· FAURE P. 1981, 228· ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991- 93, 308· ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997, 51-52.

²²⁴ GEROLA G. - ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ Κ. 1961, 52.

²²⁵ Βλ. GEROLA IV, 64, εικ. 38.

²²⁶ Ο οικισμός κατοικείται από μουσουλμάνους: βλ. ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν. 1890, 107.

κορυφή. Βόρεια του ναού εντοπίζονται σε μικρή βραχοσκεπή ίχνη πρόσφατης χριστιανικής λατρείας. Τον εξωτερικό χώρο της βραχοσκεπής ορίζει άνδηρο κάτοψης Γ από λιθοδομή και ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε διασπορά. Ίσως πρόκειται για τη θέση Μανδράκια που σημείωσε ο PENDLEBURY.²²⁷ Ο ναός χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 20^{ου} αιώνα.

²²⁷ PENDLEBURY J.D.S. 1939, 293.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΘΕΣΕΩΝ

Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στην ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων και τη ψηφιακή επεξεργασία τους. Θα περιγραφεί η μεθοδολογία και τα σχεδιαστικά χαρακτηριστικά της βάσης δεδομένων (Data Base - DB) και του συστήματος γεωγραφικών πληροφοριών (Geographical Information System - GIS). Θα τεθούν ακόλουθα τα ερωτήματα της έρευνας για την ανάλυση των δεδομένων. Η έρευνα οργανώθηκε σε τρία επίπεδα: την οργάνωση της βάσης δεδομένων και τη χαρτογράφηση των θέσεων με την επιλογή και δημιουργία χαρτών για υπόβαθρο και στρώματα θεματικής απεικόνισης (layers), την καταγραφή των δεδομένων, την επιλογή ερωτημάτων για την ανάλυση και τέλος τον έλεγχο – επανεξέταση των στοιχείων και την προσθήκη διορθώσεων και βελτιώσεων.

Βάση δεδομένων

Για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων επιλέχθηκε το λογισμικό MS Access καθώς προσφέρει ευχέρεια χρήσης και δυνατότητα απρόσκοπτης διασύνδεσης με το λογισμικό ArcGIS 9.2. Στον σχεδιασμό της διάταξης επιλέχθηκε η ενιαία κατηγοριοποίηση για τα διαφορετικά είδη θέσεων και ανάλογα η κωδικοποίησή τους στη βάση δεδομένων. Η απλότητα και η ευκολία χρήσης της βάσης αποτέλεσε διαρκή γνώμονα κατά τη σχεδιάσή της. Ο σκοπός της βάσης δεδομένων αντιστοιχεί στη συνοπτική παρουσίαση του συνόλου του υλικού και την ολοκληρωμένη διαχείρισή του. Αποτελεί έναν εύχρηστο οδηγό για το οικείο κεφάλαιο με την εκτενέστερη περιγραφή του ανθρωπογενούς τοπίου. Παρέχει επίσης τις δυνατότητες απαντήσεων σε ένα εύρος ερωτημάτων που μπορούν να τεθούν για την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων και τη διασύνδεσή τους με τα μέσα οπτικοποίησης σε περιβάλλον GIS. Τέλος, ως εργαλείο τεκμηρίωσης μπορεί να συνεισφέρει στην πολιτιστική διαχείριση του μνημειακού πλούτου της περιοχής ενδιαφέροντος.

Οι σχεδιαστικές απαιτήσεις για τη βάση δεδομένων αφορούν κυρίως τη μέγιστη δυνατή εργονομία σε συνάρτηση με την καταγραφή του συνόλου των αναγκαίων πληροφοριακών δεδομένων που έχουν συγκεντρωθεί. Κατά τη σύνταξη του καταλόγου καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε να οργανωθούν και να καταγραφούν τα δεδομένα όσο το δυνατόν πιο λεπτομερειακά. Ταυτόχρονα όμως για τη λειτουργικότητα της βάσης, οι καταγραφές δεν θα έπρεπε να αναπτύσσονται πέρα από τα απολύτως αναγκαία στοιχεία (core data).

Στις περισσότερες κατηγορίες πληροφοριών, όπου η φύση τους το επέτρεπε, επιλέχθηκε η χρήση τυποποιημένης ορολογίας καταγραφής που αντιστοιχεί σε ελεγχόμενο λεξιλόγιο – ευρετήριο. Δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή της ορολογίας για την επίτευξη ακριβούς απόδοσης των επιμέρους πληροφοριακών στοιχείων της εκάστοτε θέσης. Το ελεγχόμενο λεξιλόγιο είναι απαραίτητο, εκτός από τη εγγενή μείωση του όγκου των καταγραφών στη βάση, στην αποτελεσματική άσκηση των ερευνητικών ερωτημάτων. Συγκεκριμένο λεξιλόγιο χρησιμοποιήθηκε κατά το δυνατόν και στις περιπτώσεις κατηγοριών που το περιεχόμενό τους ήταν περιγραφικό, όπου οι καταγραφές αποτέλεσαν συνοπτικό ελεύθερο κείμενο.²²⁸

Οι επιλογές της εννοιολογικής σχεδίασης βασίστηκαν εν μέρει σε καθιερωμένα διεθνή πρότυπα (CIDOC standard)²²⁹ και τις προσεγγίσεις από προηγούμενες επιφανειακές έρευνες και καταγραφές μνημείων. Η μεθοδολογική προσέγγιση είναι αντίστοιχη του καταλόγου θέσεων. Η κατανόησή τους αποτέλεσε τον απαραίτητο μεθοδολογικό οδηγό για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων. Η διάρθρωσή της ανταποκρίνεται πλήρως στις ανάγκες της συγκεκριμένης εργασίας και τη φύση του χώρου και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

Η προτυποποίησή της βάσης σχεδιάστηκε κατά συνέπεια πάνω στους εξής άξονες (που συσχετίζονται με το πρότυπο καταγραφής στον κατάλογο θέσεων του προηγούμενου κεφαλαίου): την αναφορά αύξοντος αριθμού θέσης (το ID της στην Access), το τοπωνύμιο και την τοποθεσία της, τις γεωγραφικές συντεταγμένες (στην ενσωμάτωση σε GIS), το είδος θέσης, τον τύπο θέσης, το μέγεθος, μία σύντομη περιγραφή της (και παρατηρήσεις), τις οικοδομικές της φάσεις, την κατάσταση

²²⁸ QUINE G. 1999, 105-106· BARBER M. 1999, 114.

²²⁹ Βλ. ενδεικτικά, QUINE G. 1999, 105-111.

διατήρησης (ανακαινίσεις, αναστηλώσεις), τη χρονολόγηση (αρχικής και επόμενης φάσης), την ιστορική τεκμηρίωση (πρώτη τεκμηρίωση και επόμενες, από πηγές βενετικής και οθωμανικής περιόδου), τη βιβλιογραφική και, τέλος, τη φωτογραφική τεκμηρίωση.

Η κλίμακα των μεγεθών που χρησιμοποιήθηκε στη βάση δεδομένων (πολύ μικρό, μικρό, μεσαίο και μεγάλο μέγεθος) ανταποκρίνεται ανάλογα με το είδος της θέσης (ναός, έπαυλη, οικισμός κ.α.) και ακολουθεί τα πρότυπα που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Όσον αφορά τα είδη των ναών και των οικοδομημάτων, σε σχεσιακή σύνδεση με τον κύριο κατάλογο θέσεων, υπάρχει από ένας αντίστοιχα κατάλογος όπου περιγράφονται τα βασικά τους μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών

Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω χρησιμοποιήθηκε λογισμικό ArcGIS 9.2 για τη δημιουργία του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών. Η χαρτογραφική παρουσίαση των χωρικών δεδομένων έγινε με τη διανυσματική (vector) μορφή. Η μορφή των θέσεων παρουσιάζεται ως σημείο, γραμμή ή πολύγωνο, ανάλογα με τη φύση του αρχαιολογικού καταλοίπου. Τα μεμονωμένα, συμπαγή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα εκκλησιαστικά ή κοσμικά οικοδομήματα δηλαδή, εμφανίζονται στους χάρτες ως σημεία (points). Μία διακριτή χωρική ενότητα όπως οι οικισμοί ή περιοχές με άνδηρα καλλιέργειας ορίζονται μέσα στο πλαίσιο ενός πολυγώνου (polygon), ενώ γραμμικές κατασκευές, το οδικό δίκτυο δηλαδή, απεικονίζονται με τη μορφή γραμμής (polyline). Στη διανυσματική παρουσίαση μπορούν να εμφανιστούν πολλαπλά χωρικά δεδομένα με μεγάλη ακρίβεια. Η αλληλουχία θεματικών χαρτών (layers) και η επιλεκτική υπέρθεσή τους στον χάρτη υποβάθρου υποστηρίζει τη διεξαγωγή συνδυαστικών αναλύσεων. Βέβαια όπως είναι φυσικό, οι δυνατότητες αποθήκευσης, απεικόνισης και ανάλυσης, αυξάνουν σημαντικά τις τεχνικές απαιτήσεις για τη μονάδα υπολογιστή.²³⁰

²³⁰ Βλ. CONELLY J. & LAKE M. 2006, 25-35

Ως χαρτογραφικό υποβάθρο χρησιμοποιήθηκαν οι αεροφωτογραφίες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ) σε κλίμακα 1/5.000 που έχουν ενσωματωθεί στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ) '87. Η προσαρμογή των αεροφωτογραφιών στο ψηφιακό περιβάλλον του ArcGIS 9.2 δεν απαιτήσε τη λήψη μετρήσεων με GPS (Global Positioning System – Σύστημα Παγκόσμιου Εντοπισμού) για την επακριβή τοποθέτηση των θέσεων στο GIS. Οι αυξημένες δυνατότητες του λογισμικού σε συνδυασμό με την καλή γνώση του χώρου στην περιοχή ενδιαφέροντος που αποκτήθηκε από τη επιφανειακή έρευνα, απλοποίησαν σημαντικά τη διαδικασία απαιτώντας απλώς την κατάδειξη των θέσεων στον χάρτη υποβάθρου. Ως θεματικοί χάρτες προστέθηκαν τοπογραφικά της ΓΥΣ στην ίδια κλίμακα (1/5.000), γεωλογικός χάρτης της περιοχής και χάρτης χρήσεων γης του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης. Δημιουργήθηκε Ψηφιακό Μοντέλο Αναγλύφου (DEM, Digital Elevation Model) σε δίκτυα ακανόνιστων τριγώνων (TIN, Triangulated Irregular Networks) και μέσω της εφαρμογής “Spatial Analyst” του λογισμικού ArcGIS χάρτες εδαφικής κλίσεως (Slope) και ανάλυσης κόστους δαπάνης επιφανείας (Cost Surface Analysis). Προστέθηκαν στη συνέχεια πολιτικοί χάρτες, πρόσφατοι και παλαιότεροι, καθώς και δύο χάρτες της βενετικής περιόδου. Το λογισμικό ArcGIS 9.2, οι αεροφωτογραφίες και οι περισσότεροι χάρτες προσφέρθηκαν από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο.

Στο πλαίσιο του GIS έγινε δοκιμή μεθόδων ανάλυσης χώρου από την εφαρμογή “Spatial Analyst” στον χάρτη της περιοχής ενδιαφέροντος. Σχεδιάστηκε η δημιουργία ζωνών με δακτυλίους (buffering) για την εξέταση του οικονομικού χώρου ως προς την προσβασιμότητά του γύρω από τους οικισμούς και το συσχετισμό με τους ναούς της υπαίθρου. Ο σκοπός ήταν ο έλεγχος της χρήσης των ναών, της επικράτειας του οικονομικού χώρου κάθε οικισμού και της πορείας του οδικού δικτύου. Δημιουργήθηκαν θεματικοί χάρτες για τον οικονομικό χώρο με ζώνες αγροτικής εκμετάλλευσης των οικισμών και οριοθέτηση επιφανειών με άνηδρα καλλιέργειας και εργαστηριακούς χώρους όπως νερόμυλοι και ληνοί. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε αποτέλεσε ένα συνδυασμό θεματικών χαρτών με ζώνες δακτυλίων ακτίνας 500 μέχρι 2.500 μέτρων γύρω από τους οικισμούς σε συσχετισμό με δακτυλίους που βασίζονται στους ναούς της υπαίθρου.

Ως προς το οδικό δίκτυο, αποτυπώθηκαν τα κατάλοιπα χαράξεων που έγιναν διακριτές κατά την έρευνα επιφανείας και συμπληρώθηκε υποθετικά το υπόλοιπο τμήμα τους. Η συμπλήρωση έγινε με βάση τους αναγκαίους προορισμούς, τις παρατηρήσεις από την επιτόπια έρευνα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τον ύστερο μεσαίωνα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τις ισοϋψείς, το σημερινό οδικό δίκτυο που βασίζεται σε πολλά σημεία στις παλαιές χαράξεις και, για την κοντινή περιοχή του Ρεθύμνου, σε χάρτες της βενετικής περιόδου.²³¹

Ερωτήματα ανάλυσης αρχαιολογικών δεδομένων

Τα ερωτήματα που τέθηκαν προσδιορίζονται από τη μελέτη της οικιστικής κατανομής και της εξέλιξής της καθώς και την αναζήτηση της σχέσης ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τον χώρο στον οποίο ανεγέρθηκαν (φυσικό περιβάλλον, τοπογραφία, γεωμορφολογία). Στο ίδιο πλαίσιο τίθεται η διερεύνηση του αγροτικού χώρου και του οδικού δικτύου κατά τον ύστερο μεσαίωνα. Προσδιορίστηκε στατιστικά η συχνότητα των θέσεων και η ποσόστωση του εκάστοτε τύπου καθώς και η ανάδειξη των κυρίαρχων χαρακτηριστικών του. Για την γεωγραφική παράμετρο των ερωτημάτων αναζητήθηκε η μικρογεωγραφία που βρίσκεται κάθε θέση, ώστε να διερευνηθούν οι παράγοντες επιλογής του χώρου. Η εξέταση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων επιδιώχθηκε να γίνει σε τέσσερις περιβαλλοντικούς άξονες: α) τοπογραφικούς πόρους, β) γεωλογικούς πόρους, γ) εδαφολογικούς πόρους, δ) υδάτινους πόρους.²³²

Ως προς τον οικονομικό χώρο η αναζήτηση οργανώθηκε με βάση τη διάκριση και αιτιολόγηση του δικτύου των θέσεων, των αποστάσεων μεταξύ τους και της πυκνότητάς τους στο χώρο καθώς και του χώρου «επιρροής» τους. Το τελευταίο ερώτημα τέθηκε συνδυαστικά με την αναζήτηση γύρω από τους οικισμούς του δικτύου των ναών²³³, αλλά και κοσμικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων (αγροικίες, κινστέρνες, νερόμυλοι), ώστε να διερευνηθούν πιθανά πλέγματα οικονομικών χώρων. Αυτό το ερώτημα μπορεί να συνεξεταστεί με την ανάλυση κόστους δαπάνης για την

²³¹ Βλ. ενδεικτικά, *ο.π.*, 61-111, 194-197, 208-262

²³² Βλ. ενδεικτικά: DOXIADIS C. 1968, 35.

²³³ Για την υπόθεση χρήσης των ναών ως όρια οικονομικών χώρων, βλ. NIXON L. 2006, 22-29.

αναζήτηση μίας πιθανής ακτίνας αγροτικής δραστηριοποίησης (π.χ. πορείας 1-2 ωρών) γύρω από τους οικισμούς. Επιδιώχθηκε να σχεδιαστεί περίμετρος των οικονομικών χώρων (π.χ. άνδηρα καλλιέργειας, πεδινά τμήματα, αλλά και ορεινά για κτηνοτροφία) γύρω από κάθε οικισμό, ώστε να δημιουργηθούν «επικράτειες» με σημεία επαφών και επικαλύψεων. Στις κτηματικές περιφέρειες πρέπει πιθανόν να περιλαμβάνονται διάφοροι τύποι εδαφών για ανάλογες χρήσεις: διαφορετικοί δηλαδή για σιτηρά, για ελαιοκαλλιέργειες, για αμπελοκαλλιέργειες κ.ο.κ. και άλλοι για κτηνοτροφία, αν και πιθανότατα υπήρχαν διαδοχικές χρήσεις στον ίδιο χώρο.²³⁴

Η εξέταση του οδικού δικτύου επικεντρώθηκε στην αναζήτηση των κύριων οδών επικοινωνίας που διέρχονταν από την περιοχή ενδιαφέροντος, καθώς και της εξέτασης των δευτερευουσών οδών μεταξύ των οικισμών και της σημασίας τους στο δίκτυο μεταξύ του Ρεθύμνου και των βόρειων ακτών με την ενδοχώρα. Έγινε εντοπισμός των επιβιώσεων αυτών των δρόμων σε θεματικό χάρτη και ακολούθησε προσπάθεια ανασύνθεσης του οδικού δικτύου, ώστε να επιλεγεί η βέλτιστη πιθανή διαδρομή. Μπορεί να συνεξεταστεί και η σημασία ορισμένων ναών σαν οροθέσια στο οδικό δίκτυο της εποχής.²³⁵

Ακολουθεί η παρουσίαση ορισμένων ερωτημάτων που τίθενται στη βάση δεδομένων Access. Τα ερωτήματα στοχεύουν στην ποσοτική και ποιοτική διάκριση των θέσεων, ανάλογα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που καταγράφηκαν στη βάση. Ένα κύριο ερώτημα αφορά τις θέσεις που χρονολογούνται μέχρι τον ύστερο μεσαίωνα. Για την πληρότητα της απάντησης συνδυάστηκαν τα πεδία της ονομασίας θέσης, της τοποθεσίας, του είδους, του τύπου και της χρονολογίας. Το ερώτημα τέθηκε με χρονολογικό περιορισμό τον 16^ο αιώνα, με βάση την παρακάτω ακολουθία:

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS  
FROM KATALOGOS_THESEWN
```

²³⁴ Βλ. DERRUAU M. 1987, 220-229.

²³⁵ Βλ. NIXON L. 2006, 27-29.

```
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)<"16ος αι"));
```

Με βάση το παραπάνω ερώτημα έγινε αναζήτηση της οικιστικής κατανομής κατά τον ύστερο μεσαίωνα. Για τη διερεύνηση της τυπολογίας των οικισμών και ειδικότερα της τυπολογίας των οικισμών που χρονολογούνται στον ύστερο μεσαίωνα:

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS  
FROM KATALOGOS_THESEWN  
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="οικισμός"));
```

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS  
FROM KATALOGOS_THESEWN  
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)<"16ος αι")  
AND ((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="οικισμός"));
```

Όσον αφορά την τυπολογία των οικισμών του ύστερου μεσαίωνα:

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS  
FROM KATALOGOS_THESEWN  
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)>"12ος αι" And  
(KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)<"16ος αι") AND  
((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="ναός"));
```

Ως προς τις δυνατότητες ύδρευσης των υστερομεσαιωνικών οικισμών και ναών, τέθηκαν τα εξής ερωτήματα, με ζητούμενο το πεδίο της δυνατότητας ύδρευσης και τον χρονολογικό καθορισμό:

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.DYNATOTHTES_YDREYSHS  
FROM KATALOGOS_THESEWN  
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="οικισμός"));
```

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.DYNATOTHTES_YDREYSHS  
FROM KATALOGOS_THESEWN  
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="ναός") AND  
((KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)>"12ος αι" And  
(KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)<"16ος αι"));
```

Αντίστοιχα, η εγγύτητα οικισμών και ναών του ύστερου μεσαίωνα σε οδικό δίκτυο τίθεται ως εξής:

```
SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,  
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,  
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS  
FROM KATALOGOS_THESEWN  
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="οικισμός") AND  
((KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)>"12ος αι" And  
(KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)<"16ος αι"));
```

```

SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS
FROM KATALOGOS_THESEWN
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="ναός") AND
((KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)>"12ος αι" And
(KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS)<"16ος αι"));

```

Για τη διερεύνηση του μεγέθους των ναών σε συσχέτισμό με τη χρονολόγησή τους,

```

SELECT KATALOGOS_THESEWN.ONOMASIA_THESIS,
KATALOGOS_THESEWN.TOPOTHESIA,
KATALOGOS_THESEWN.TYPOS_THESIS,
KATALOGOS_THESEWN.MEGETHOS_THESIS,
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_THESIS,
KATALOGOS_THESEWN.XRONOLOGHSH_EPOMENHS_FASHS
FROM KATALOGOS_THESEWN
WHERE (((KATALOGOS_THESEWN.EIDOS_THESIS)="ναός"));

```


ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ, ΝΑΟΔΟΜΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται η διασύνδεση των χωρικών δεδομένων με τις αρχιτεκτονικές παραμέτρους. Θα αναλυθούν οι επιμέρους τύποι θέσεων και τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, ώστε να γίνει κατανοητή η εικόνα που έχουμε για τον χώρο στην υπό διερεύνηση περίοδο. Θα αναφερθούν οι προβληματισμοί που προέκυψαν από τη μελέτη του υλικού και την ερευνητική διαδικασία. Με βάση τα παραπάνω θα τονιστούν ορισμένα αντιπροσωπευτικά στοιχεία που διακρίνονται στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιοχής ενδιαφέροντος και μπορούν να συμβάλουν στη μελέτη της «βενετικής» αρχαιολογίας του νησιού.

Γενικά

Η συχνότητα θέσεων στην περιοχή ενδιαφέροντος είναι μεγάλη, ιδιαίτερα εάν συσχετιστεί με τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Στη συνολική ποσόστωση των θέσεων που καταγράφηκαν, η πλειοψηφία ανήκει στους ναούς (54%). Δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό αντιστοιχεί στους οικισμούς (17%) και ακολουθούν τα οικοδομήματα (14%) και οι θέσεις νερόμυλων (10%), ενώ μικρά ποσοστά αναλογούν στις γέφυρες (3%) και τις μοναστηριακές εγκαταστάσεις (2%). Είναι εύλογη η ποσοστιαία υπεροχή των ναών, ενώ οι θέσεις που αφορούν κατοίκηση αθροιστικά (οικισμοί, μοναστηριακές εγκαταστάσεις, οικοδομήματα) αντιστοιχούν στο 33%, το ένα τρίτο δηλαδή του συνόλου [Γραφ. 1].

Επί του προκειμένου για τις θέσεις που χρονολογούνται στον ύστερο μεσαίωνα, το ποσοστό τους αντιστοιχεί στο 32% επί του συνόλου των καταγεγραμμένων θέσεων [Γραφ. 2]. Η εξέταση της ποσόστωσής τους ανά τύπο φανερώνει ότι την πλειοψηφία των θέσεων αποτελούν επίσης οι τριάντα επτά ναοί (66%), ενώ μεγάλο ποσοστό αντιστοιχεί στους δεκαοκτώ οικισμούς (32%). Τις θέσεις του ύστερου μεσαίωνα συμπληρώνει ο τύπος της μοναστηριακής εγκατάστασης που εκπροσωπείται από τη Μονή της Αγίας Ειρήνης (α.α. 17). Σε σύγκριση με τη συνολική ποσόστωση, η

κατανομή των τύπων του ύστερου μεσαίωνα παρουσιάζει αυξημένο το ποσοστό των ναών και των οικισμών. Οι περισσότεροι από τους ναούς και τους οικισμούς της περιοχής θεμελιώθηκαν ή υφίσταντο κατά αυτό το χρονολογικό διάστημα.

Απουσιάζουν αντίθετα οι τύποι των ποικίλων οικοδομημάτων, των νερόμυλων και των γεφυρών. Είναι πιθανή η ύπαρξη θέσεων αυτών των τύπων και κατά τις προηγούμενες περιόδους (τουλάχιστον όσον αφορά τα οικοδομήματα και τους νερόμυλους), η απουσία όμως σαφώς χρονολογημένων αρχαιολογικών δεδομένων δεν επιτρέπει την ταυτοποίηση. Κατά την ύστερη βενετική περίοδο, ο συσχετισμός των αρχαιολογικών καταλοίπων με τις γραπτές πηγές επιβεβαιώνει την ύπαρξή τους. Μετατροπές και νέες κατασκευές προστέθηκαν ακόμη ανάμεσα στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Όσον αφορά τις μοναστηριακές εγκαταστάσεις, μόνο μία χρονολογείται στον ύστερο μεσαίωνα. Αν και είναι πιθανή και σε αυτή την περίπτωση η ύπαρξη και άλλων σύγχρονων μοναστηριών στην περιοχή, δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά δεδομένα. Αντίθετα, οι υπάρχουσες αρχαιολογικές πληροφορίες υποδεικνύουν ότι αυξημένη ανοικοδόμηση μοναστηριακών θέσεων έλαβε χώρα κατά τον 16^ο και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.

Οικιστική κατανομή

Η οργάνωση του κατοικημένου χώρου στη βενετική Κρήτη αντιστοιχούσε σε τρεις πόλεις, ορισμένα κάστρα σε παράλια και την ενδοχώρα και πολυάριθμους οικισμούς.²³⁶ Για τους οικισμούς της υπαίθρου και τις οικίες τους δεν είναι γνωστό το ακριβές σχήμα και ο τύπος τους, καθώς τα οικοδομήματα που απαρτίζουν την εικόνα του δομημένου χώρου που βλέπουμε σήμερα χρονολογούνται στον 16^ο και 17^ο αιώνα, την οθωμανική και την νεώτερη εποχή. Αποτελεί ένα γενικότερο ερώτημα πότε χρονολογούνται οι περισσότεροι οικισμοί της Κρήτης και πότε άρχισε να διαμορφώνεται η οικιστική κατανομή της υπαίθρου που από τη βενετική περίοδο μέχρι τις μέρες μας έχει μείνει σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτη. Η ασάφεια για την

²³⁶ ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1994, 34-35.

οικιστική κατανομή του νησιού είναι εντονότερη για τους αιώνες πριν τη βενετική κατάκτηση.²³⁷

Για τη μεσοβυζαντινή οικιστική κατανομή, τα εξακριβωμένα αρχαιολογικά δεδομένα αφορούν την περιοχή του Χρωμοναστηρίου με τους δύο ναούς του 11^{ου} αιώνα, τον Άγιο Ευτύχιο (**α.α. 68**) και την Παναγιά Κερά (**α.α. 62**). Πιθανότατα ο οικισμός του Χρωμοναστηρίου κατοικούνταν από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και μπορεί να γίνει η υπόθεση ότι η κατοίκηση συνεχιζόταν από την ύστερη αρχαιότητα. Η περιοχή του Αγίου Ευτυχίου βρίσκεται σε πέρασμα προς την ενδοχώρα και η ευρύτερη περιοχή του Χρωμοναστηρίου έχει εύφορα εδάφη, φυσικούς πόρους (πηγές υδάτων) και κατάλληλο χώρο για οικιστική ανάπτυξη. Μία ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Αγίου Ευτυχίου και γενικότερα του Χρωμοναστηρίου ίσως φανερώσει κατάλοιπα πρωτοβυζαντινής κατοίκησης. Η κεραμική που εντοπίζεται άλλωστε στην περιοχή του Αγίου Κύριλλου (**α.α. 81**), στα νοτιοανατολικά, υποδεικνύει προηγούμενη κατοίκηση στον χώρο.

Η περιοχή αυτή αποτελεί τμήμα ενός νοητού πετάλου που περιλαμβάνει επίσης την περιοχή της Αγίας Ειρήνης, τις περιοχές των Πρασσών και της Μύρθιου, το οροπέδιο Ονυθέ και τις περιοχές δυτικά του. Στις περιοχές αυτές τα αρχαιολογικά κατάλοιπα υποδεικνύουν κατοίκηση κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξε συνέχεια και κατά τους επόμενους αιώνες, μέχρι την επανεμφάνιση της κατοίκησης κατά τον ύστερο μεσαίωνα.

Στη θέση της Αγίας Ειρήνης και τη γύρω περιοχή, υπάρχουν ενδείξεις ότι η κατοίκηση ήταν διαχρονική. Πέρα από τα αρχαιολογικά δεδομένα για τη ρωμαϊκή περίοδο, ο αρχικός ομώνυμος ναός (**α.α. 17**) ήταν πιθανόν σταυροειδής εγγεγραμμένος μεσοβυζαντινής εποχής. Για την ανοιγματική πόλη που βρισκόταν στο οροπέδιο του Ονυθέ (καθώς δεν υπάρχει ακριβής ταύτισή της) αποτελεί ερώτημα ποια ήταν η εξέλιξή της και η συνέχεια της κατοίκησης του χώρου μετά το τέλος της ύστερης αρχαιότητας και την αραβική κατάκτηση. Η παλαιοχριστιανική βασιλική στις παρυφές του οροπεδίου αποτελεί στοιχείο κατοίκησης του χώρου μέχρι τουλάχιστον τον 8^ο - 9^ο αιώνα. Καθώς έκτοτε δεν υπήρξε κάποιο μεγάλο οικιστικό

²³⁷ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. 1991, 591-619.

κέντρο στην περιοχή (εκτός από την εξίσου αινιγματική θέση **α.α. 127**, με οικοδομήματα της ύστερης βενετικής και οθωμανικής περιόδου), μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πληθυσμοί διασκορπίστηκαν στους μικρούς οικισμούς περιφερειακά του οροπεδίου. Ενδείξεις κατοίκησης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο εντοπίστηκαν στην περιοχή της θέσης Άγιος Θεόδωρος Μύρθιου (**α.α. 100**), στην περιοχή Λείβαδος στο Αμπελάκι και στο γειτονικό της περιοχής ενδιαφέροντος κάστρο στο Μονοπάρι.²³⁸

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, με βάση τις γραπτές πηγές, χρονολογείται ο οικισμός Καρές και πιθανώς ο οικισμός Αρμένιοι. Δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά δεδομένα που να επαληθεύσουν αυτή την υπόθεση, αν και η ύπαρξη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο οροπέδιο Ονυθέ, σε σχετικά μικρή απόσταση από τον οικισμό Καρές, καθιστά πιθανή την συνέχιση της κατοίκησης στην περιοχή σε περιφερειακούς οικισμούς. Από την άλλη πλευρά, ο εντοπισμός τοίχου σε χαμηλό ύψος στον ναό του Αγίου Νείλου (**α.α. 115**) στη θέση Ντίλος (2-3 χλμ. νοτιοανατολικά του οροπεδίου Ονυθέ) με λιθοδομή στην οποία παρεμβάλλεται σειρά πλίνθων και κονίαμα, αποτελεί ένδειξη για τη μεσοβυζαντινή χρονολόγηση της θέσης. Επίσης, οι λιθόκτιστοι πεσσοί έξω από το αρχικό τμήμα του ναού των Εισοδίων της Παναγίας (**α.α. 27**) στο Ρουσσοσπίτι, αντιστοιχούν πιθανότατα σε μία παλαιότερη θέση με παλαιοχριστιανική ή μεσοβυζαντινή χρονολόγηση.

Κατά τον ύστερο μεσαίωνα, η οικιστική κατανομή αποτελείτο από οικισμούς και μία μοναστηριακή εγκατάσταση, την Αγία Ειρήνη (**α.α. 17**). Σε κοντινή απόσταση βόρεια της μοναστηριακής εγκατάστασης δημιουργήθηκε μικρός οικισμός, πιθανότατα για βιλάνους του μοναστηριού. Η οικιστική κατανομή που παρατηρούμε σήμερα καθιερώθηκε μετά τη βενετική κατάκτηση και υπό τις συνθήκες της φεουδαρχικής οργάνωσης της γης. Οι περισσότεροι οικισμοί βρίσκονται σε μικρά ή μεγάλα εδαφικά εξάρματα και δευτερευόντως σε περάσματα. Αποτελούνταν συνήθως από έναν κεντρικό πυρήνα σε ένα εδαφικό έξαρμα που προσέφερε κάποια (υποτυπώδη) ασφάλεια από απειλές, είτε φυσικές (πλημμύρες, κατακρημνίσεις, πιθανούς νοσογόνους παράγοντες), είτε ανθρωπογενείς (ληστρικές επιθέσεις από την ενδοχώρα ή τη θάλασσα και ενδεχομένως ανταγωνισμοί φεουδαρχών). Ο κεντρικός

²³⁸ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Ν. 2005, 61.

πυρήνας αποτελούνταν από εφαπτόμενα οικοδομήματα σε περίκεντρη διάταξη, στη θέση των οποίων ανεγέρθηκαν ή αποτέλεσαν προσθήκες τα κτίσματα που βλέπουμε σήμερα.²³⁹ Είναι πιθανό ότι στους περίκεντρους οικισμούς το αρχικό τμήμα τους ήταν προϊόν οργανωμένης δόμησης (στο οποίο μετασκευάστηκαν και προστέθηκαν στη συνέχεια νέες οικίες ή σειρές οικιών). Η οργανωμένη δόμηση θα αντιστοιχούσε σε πολιτική εποικισμού, η διαχρονική όμως οικιστική ανάπτυξη δεν επιτρέπει εύκολα τη διάκριση προσχεδιασμένων αρχικών πυρήνων.²⁴⁰

Με αυτά τα δεδομένα, η οικιστική κατανομή του ύστερου μεσαίου αντιστοιχεί σε οικισμούς μικρού και μεσαίου μεγέθους. Όσον αφορά μικρότερες οικιστικές μονάδες όπως μετόχια και αγροικίες, χωρίς συστηματική επιφανειακή ή και ανασκαφική έρευνα δεν είναι δυνατό να υπάρξουν ενδείξεις. Πιθανόν υπήρχαν και κατά τον ύστερο μεσαίο αιώνα, αλλά η έλλειψη σχετικών πηγών και αρχαιολογικών δεδομένων (που είτε δεν έχουν εντοπιστεί, είτε έχουν ενσωματωθεί και μετατραπεί σε νεώτερες κατασκευές) για την περιοχή ενδιαφέροντος, δεν επιτρέπει διαπιστώσεις.

Γενικά τα μετόχια βρίσκονταν συνήθως κοντά σε περιοχές αγροτικής και κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης και κατοικούνταν κατά περιπτώσεις μόνιμα ή εποχιακά. Κατά τον 19^ο αιώνα τουλάχιστον, είτε υπάγονταν σε κάποιο οικισμό, οπότε πιθανόν αποτελούσαν συνοικισμό του, είτε είχαν δημιουργηθεί μέσα σε μεγάλες ιδιοκτησίες, οπότε συχνά λάμβαναν και το όνομα του ιδιοκτήτη. Φυσικά πολλά μετόχια αποτελούσαν εξαρτήματα μοναστηριών.²⁴¹ Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι στην περιοχή ενδιαφέροντος δεν έχουν εντοπιστεί μιτάτα. Αυτές οι λιθόκτιστες κυκλικές κατασκευές, σύμβολο των κρητικών βουνών, απαντώνται συνήθως σε συστάδες σε περιοχές με μεγάλο υψόμετρο και σχετίζονται με κτηνοτροφική χρήση.²⁴² Αν και δεν αποκλείεται η ύπαρξη κάποιων μεμονομένων στον ορεινό όγκο του Βρύσινα, το μεσαίο υψόμετρο της περιοχής σε συνδυασμό με την πυκνή οικιστική κατανομή καθιστούσε την παρουσία τους περιττή. Τα μιτάτα κατασκευάζονταν για εποχιακή κατοίκηση στα βουνά, σε περιοχές που βρίσκονταν μακριά από κατοικημένους τόπους.

²³⁹ Για ανάλογους οικισμούς στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου, βλ. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. 2003, 436-441.

²⁴⁰ Βλ. WAGSTAFF J. M. 1969, 311-314· SIGALOS ΕΛ. 2004b, 69-70.

²⁴¹ Βλ. ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ. 2004, 51-132· ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν. 2006, 177-180.

²⁴² Για τα μιτάτα, βλ. ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Π. 1990, 253· ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2003· ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ Π. 2004, 450-453.

Στην εξέλιξη της οικιστικής κατανομής προς την περίοδο της ύστερης βενετικής περιόδου, συνεχίζει η ύπαρξη των περισσότερων (αν όχι όλων) των οικισμών των προηγούμενων αιώνων, ενώ δημιουργήθηκαν νέοι. Πέραν από τους οικισμούς, αρχίζουν πλέον και οικοδομούνται αγροικίες, μετόχια και αγρεπαύλεις. Σε μεγάλο βαθμό, η ίδια κατανομή συνεχίζεται και στην οθωμανική περίοδο, μέχρι το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 20^{ου} οπότε πολλοί μικροί οικισμοί και μετόχια εγκαταλείπονται.

Για την ύστερη βενετική περίοδο η διατήρηση πολλών οικοδομημάτων που χρονολογούνται τότε και η αφθονία των σύγχρονων γραπτών πηγών, δια φωτίζουν αρκετά τη συνολική κατάσταση. Η γενική οικιστική κατανομή (και η αμυντική διάταξη) του νησιού αποτελούνταν από τις τέσσερις βόρειες πόλεις, ορισμένα κάστρα στο εσωτερικό και τα νότια παράλια, οικισμούς (αρκετοί σε περίκεντρη δόμηση) και μικρότερες οικιστικές μονάδες όπως μετόχια, μοναστηριακές εγκαταστάσεις, αγρεπαύλεις, πυργόσπιτα και αγροικίες. Όσον αφορά καθαρά την αμυντική οργάνωση, για πρώτη φορά εμφανίζονται «ναυτικά» οχυρά σε στρατηγικά σημεία των βόρειων παραλίων τα οποία δεν σχετίζονται άμεσα με την οικιστική κατανομή καθώς έχουν καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα και σκοπιές (βίγλες) του συστήματος έγκαιρης προειδοποίησης ή μικροί πύργοι επιτήρησης στα παράλια αλλά και την ενδοχώρα. Τα παλαιά κάστρα, οι περίκεντροι οικισμοί και οι θέσεις επιτήρησης είχαν υποτυπώδεις δυνατότητες άμυνας.

Η συγκεκριμένη οικιστική και αμυντική διαμόρφωση του κρητικού χώρου οφείλεται στη φύση των απειλών που είχαν να αντιμετωπίσουν. Στην ηπειρωτική Ελλάδα υπήρχαν δίκτυα οχυρών που έπρεπε να επιτηρούν πόλεις, περάσματα και λοιπά σημεία στρατηγικού ενδιαφέροντος, από επελάσεις μικρών ή μεγάλων στρατιωτικών τμημάτων.²⁴³ Στην Κρήτη αντίθετα, εκτός από την περίπτωση απόβασης εχθρικού στρατιωτικού τμήματος (ένα σοβαρότατο ενδεχόμενο από τον 16^ο αιώνα και έπειτα), οι απειλές αφορούσαν κυρίως πειρατικές επιδρομές ή τοπικές στασιαστικές και ληστρικές επιθέσεις.

²⁴³ Βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Ν. – ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ Φ. 2001, 22-53· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ ΕΥΣΤΡ. 2008, 25-30, 79-87.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η εικόνα της οικιστικής κατανομής του ύστερου μεσαίωνα, όπως εμφανίζεται σήμερα, ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα. Η φεουδαρχική οργάνωση της γης από τη βενετική διοίκηση οδήγησε στη διατήρηση των υπαρχόντων και δημιουργία νέων μονοπυρηνικών οικισμών για την ευκολότερη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού κάθε φεουδάρχη. Στην πορεία, η οικονομική ανάπτυξη και ο κατακερματισμός των φεουδαρχικών γαιών οδήγησε στην ανοικοδόμηση περισσότερων αλλά και μικρότερων οικιστικών μονάδων. Η ανάπτυξη της πόλης του Ρεθύμνου ως αστικού κέντρου και εμπορικού σταθμού – λιμανιού,²⁴⁴ συνέβαλε αποφασιστικά στην οικιστική εξέλιξη της κοντινής ενδοχώρας. Η ανέγερση μικρών οικιστικών μονάδων, των μετοχίων, ενισχύθηκε με την αντικατάσταση του φεουδαρχικού συστήματος μετά την οθωμανική κατάκτηση.²⁴⁵

Οικισμοί

Οι οικισμοί ταξινομήθηκαν σε τρεις βασικούς τύπους, τους περίκεντρους, τους γραμμικούς και τους ελεύθερους.²⁴⁶ Τα οικιστικά σύνολα που έχουν καταστραφεί, καθώς δεν μπορεί να γίνει διακριτή η μορφή τους, χαρακτηρίζονται ως αδιευκρίνιστοι οικισμοί. Συστηματικότερη έρευνα και ανασκαφικές τομές μπορούν να προσδώσουν χρήσιμα στοιχεία για τη φύση των οικισμών πριν την εκτεταμένη οικιστική ανάπτυξη των τελευταίων δεκαετιών. Η ποσόστωση της τυπολογίας στο σύνολο των οικισμών (και των κατεστραμμένων) αντιστοιχεί σε 36% στους περίκεντρους, 27% στους αδιευκρίνιστους, 20% στους ελεύθερους και 17% στους γραμμικούς. Όμως, οι οικισμοί που έχουν καταστραφεί εκ των πραγμάτων δεν μπορούν να καταταγούν σε κάποιο τύπο. Η εξέταση των οικισμών σε χρήση αναδεικνύει σε κύριο τύπο τον περίκεντρο με ένδεκα οικισμούς, ποσοστό 55% και τον γραμμικό σε δεύτερη θέση με πέντε οικισμούς, ποσοστό 25%, ενώ τέσσερεις οικισμοί (20%) ανήκουν στον τύπο του ελεύθερου.

²⁴⁴ Βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΛΑ ΑΝ. 2004, 24-58.

²⁴⁵ Πρβλ. SIGALOS ΕΛ. 2004α, 24-25· ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν. 2006, 177-180.

²⁴⁶ Σχετικά με την τυπολογία και τη μεθοδολογία ανάλυσης, πρβλ. ΓΑΒΡΑ Ε. 1998, 90, 100-111· ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ. *et.al.* 2001, 159-164.

Ως προς τους οικισμούς που μπορούν να χρονολογηθούν στον ύστερο μεσαίωνα [Γραφ. 3], οι έξι περίκεντροι οικισμοί (Ρουσοσπίτι **a.a. 26**, Χρωμοναστήρι **a.a. 57**, Μύρθιος **a.a. 98**, Καρέ **a.a. 139**, Αμπελάκι **a.a. 144**, Άγιος Γεώργιος **a.a. 157**) αποτελούν την πλειοψηφία στους οικισμούς που επιβιώνουν ακόμη, οι τρεις είναι τύπου ελεύθερου (Γεννή **a.a. 120**, Κάτω Αρμένιοι **a.a. 153**, Φωτεινού **a.a. 164**), οι γραμμικοί τρεις (Αγία Ειρήνη **a.a. 18**, Πάνω Μύλοι **a.a. 48**, Σελλί **a.a. 107**) και οι αδιευκρίνιστοι (κατεστραμμένοι) οικισμοί επτά (Βουκρούς **a.a. 72**, Δυό Κλησσές **a.a. 104**, Καταλλήματα **a.a. 111**, Βατέ **a.a. 113**, Ντίλος **a.a. 116**, Αγρομούλοι **a.a. 117**, Άνω Αρμένιοι **a.a. 160**). Αν και δεν είναι πάντα δυνατό να γίνει εμφανής η αρχική μορφή και κάτοψη των οικισμών, μπορεί να προσδιοριστεί στους περισσότερους οικισμούς ο τύπος τους.

Χρησιμοποιείται ο τύπος του περίκεντρου σε όσους οικισμούς έχουν στοιχεία που παραπέμπουν στη μεσαιωνική δόμηση όπου οι οικίες εφάπτονται η μία την άλλη δημιουργώντας ένα περίκλειστο και συνεπτυγμένο οικιστικό πυρήνα. Όπως έχει σημειώσει η ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ για τους ορεινούς οικισμούς του νησιού, αυτοί έχουν συνήθως βρίσκονται αμφιθεατρικά, είτε σε πλαγιά, είτε σε κορυφή μικρού λόφου και το φυσικό ανάγλυφο καθόριζε την κάτοψή τους. Η δόμησή τους διαμόρφωνε ένα είδος φρουρίου και, κυρίως όσον αφορά την κεντρική και ανατολική Κρήτη, ήταν πυκνή και συνεχής.²⁴⁷

Όσοι οικισμοί χαρακτηρίζονται ως περίκεντροι, επιλέχθηκαν γιατί παρουσιάζουν τα βασικά στοιχεία του συγκεκριμένου πολεοδομικού προτύπου, προσαρμοσμένου στις γεωμορφολογικές και πολιτικές αναγκαιότητες της Κρήτης. Η γεωμορφολογία του τοπίου επηρέαζε την χωροταξία των οικισμών. Για αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο στην τυπολογία να σημειώνεται ο οικισμός σε τι είδους γεωμορφολογικό σημείο βρίσκεται (εδαφικό έξαρμα, κοιλάδα, διάσελο). Στην περιοχή ενδιαφέροντος η πλειοψηφία των οικισμών έχουν δομηθεί σε εδαφικά εξάρματα. Στις περιπτώσεις που το εδαφικό έξαρμα το επιτρέπει, έχοντας σχεδόν επίπεδη κορυφή και κάπως κυκλική μορφή (βλ. Καπεδιανά, **a.a. 30**) η περίκεντρη κάτοψη μπορεί να γίνει ξεκάθαρη. Οι οικισμοί που έχουν δομηθεί σε επιμήκη εδαφικά εξάρματα (γλώσσες γης) ακολουθούν τη γεωμορφολογία και ως ένα βαθμό τις ισοϋψείς του επιμήκους

²⁴⁷ ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Π. 1990, 228-229.

εδαφικού εξάρματος που είναι δομημένοι, έχοντας ως όριο τα σημεία με μεγάλη κλίση. Η δόμηση του οικιστικού πλέγματος γινόταν κατά δακτυλίους, οι οποίοι συχνά δεν ολοκληρώνονταν και αποτελούσαν ουσιαστικά επάλληλα πέταλα.²⁴⁸

Ο εξωτερικός δακτύλιος ή το πέταλο σχημάτιζε ένα υποτυπώδες τείχος με διαδοχή των όψεων οικιών και των περιβόλων τους δημιουργώντας τεχνητή οχύρωση πάνω από την υπάρχουσα φυσική. Οι οικίες είχαν την είσοδό τους προς το εσωτερικό του οικισμού. Δεν γίνεται, τουλάχιστον σήμερα, φανερό εάν οι οικισμοί είχαν κάποιο οργανωμένο χωρικό κέντρο. Στην περιοχή ενδιαφέροντος οι περίκεντροι οικισμοί δεν παρουσιάζουν την ολοκληρωμένη κάτοψη ορισμένων θέσεων στις Κυκλάδες ή τη Χίο όπου οι οικισμοί τάσσονταν γύρω από τον κεντρικό πύργο.²⁴⁹ Η περίκεντρη κάτοψη των κρητικών οικισμών είναι πολλές φορές υποτυπώδης. Η διαφορετική και πιο ισχυρή αμυντική οργάνωση του νησιού και η γεωμορφολογία του εδάφους προσέδιδε εγγενώς αμυντικές δυνατότητες.²⁵⁰

Στις περιπτώσεις των οικισμών που έχουν ανοικοδομηθεί σε πλαγιά επιλέγονταν σημεία ανάμεσα σε δύο μικρά ρέματα, σε μεγάλα ή σε υποτυπώδη εδαφικά εξάρματα. Ορισμένοι οικισμοί βρίσκονται σε εξάρματα με απότομες πλαγιές (Αγία Ειρήνη **α.α. 18**, Ρουσσοσπίτι **α.α. 26**, Μύρθιος **α.α. 98**, Αμπελάκι **α.α. 144**). Η γεωμορφολογία του κρητικού τοπίου με τα αλλεπάλληλα καρστικά φαράγγια αποτελούσε το κατάλληλο υπόβραθρο. Στον ωφέλιμο χώρο των εδαφικών εξαρμάτων τα οικιστικά πλέγματα αναπτύσσονταν σε δακτυλίους, μηνοειδώς, χωρίς να έχουν πάντα ξεκάθαρη περίκεντρη δόμηση (βλ. Κάτω Αρμένοι **α.α. 153**). Οι οικισμοί θεμελιώνονταν επίσης σε κοιλάδες (Πάνω Μύλοι **α.α. 48**) ή διάσελα – περάσματα (Σελλί **α.α. 107**, Φωτεινού **α.α. 164**). Εκεί, οι οικισμοί ήταν κατά βάση γραμμικοί, παράλληλοι με την κατεύθυνση της κοιλάδας ή του περάσματος. Ο χώρος τους δεν ευνοούσε την περίκεντρη διαμόρφωση.

Τίθεται το ερώτημα τι τύπου ήταν οι αδιευκρίνιστοι οικισμοί που σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί και καταστραφεί, εάν δηλαδή επρόκειτο για οικισμούς και όχι κάποια μικρότερη οικιστική μονάδα όπως μετόχια. Η καταστροφή των οικοδομημάτων τους

²⁴⁸ Βλ. *ο.π.*, 229.

²⁴⁹ Για τις Κυκλάδες, πρβλ. ενδεικτικά, ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ. 1978· για τη Χίο, EDEN W. A. 1950, 16-20· ΛΑΜΠΑΚΗΣ Α. – ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. 1960, 5-40· SANDERS G.P.R. 1996, 155-158.

²⁵⁰ Βλ. και ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Π. 1990, 230.

δεν επιτρέπει την αναγνώριση της μορφής τους και έτσι θεωρούνται ως πιθανοί οικισμοί. Το μικρό τους μέγεθος συνηγορεί περισσότερο προς την θεώρησή τους ως μετόχια και σε αυτή την περίπτωση τίθεται το ακόλουθο ερώτημα, το τι ακριβώς ορίζονταν ως οικισμός στις πηγές της ύστερης βενετικής περιόδου. Η αναφορά πάντως των τοπωνυμίων από τις βενετικές και πρώιμες οθωμανικές πηγές αντιστοιχεί σε καταγεγραμμένο οικισμό. Περίπτωσης, όπως οι Άνω Αρμένιοι (**a.a. 158**), καθώς βρίσκονται σε εδαφικά εξάρματα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είχαν κάποια περίκεντρη μορφή.

Ένα ακόμη ερώτημα αφορά τους λόγους που οδήγησαν στην εγκατάλειψή τους. Αν και είναι εύλογο να συμπεράνουμε ότι οι αιτίες είναι πολλές και πολύπλευρες, μπορεί να γίνει η υπόθεση ότι η χωροταξία τους (κάποια μειονεξία στην επιλογή του χώρου ή τη χωρική μορφή τους) συνετέλεσε αρνητικά. Η απομείωση των υδάτινων ή προσοδοφόρων φυσικών πόρων καθώς και η προβληματική υγιεινή του χώρου σχετίζονταν με τη χωροταξία. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι οι οικισμοί που εγκαταλείφθηκαν βρίσκονταν μέσα στην ενδοχώρα, στο νότιο τμήμα της περιοχής ενδιαφέροντος (εκτός από τον οικισμό Βουκρούς, **a.a. 72**). Με το δεδομένο επίσης ότι ορισμένες θέσεις έπαψαν οριστικά να κατοικούνται κατά τον 19^ο ή τον 20^ο αιώνα, τότε οι λόγοι άπτονται περισσότερο της οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης της νεωτερικής περιόδου.

Ορισμένες γενικές παρατηρήσεις που αφορούν τους οικισμούς συνοψίζονται στα πολεοδομικά και χωροταξικά χαρακτηριστικά τους. Η εξέταση της λειτουργικής δομής των οικισμών, μονοπυρηνικής ή πολυπυρηνικής, απέδειξε ότι οι περισσότεροι οικισμοί στην περιοχή ενδιαφέροντος ήταν μονοπυρηνικοί. Το σύστημα οικιστικής οργάνωσης και δόμησης των οικισμών παρουσίαζε γραμμικότητα με τη διαδοχική και επάλληλη δόμηση εφαπτόμενων πλατυμέτωπων ή στενομέτωπων οικοδομημάτων, συχνά χωρίς σαφή διάκριση του περιβάλλοντά τους χώρου. Οι οικισμοί είχαν κατά συνέπεια πυκνή δόμηση (θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ιδιαίτερα πυκνή σε ορισμένες περιπτώσεις). Ως πυκνή δόμηση ορίζεται η κάλυψη περισσότερου από το ένα τρίτο του ελεύθερου χώρου σε κάθε οικισμό.²⁵¹

²⁵¹ ΓΑΒΡΑ Ε. 1998, 90-91, 110-113, 127-132.

Όπως έχει παρατηρηθεί η ανάπτυξη των επιπεδόστεγων οικιών στο χώρο γινόταν κυψελοειδώς με συνεχή προσθήκη κτισμάτων, χωρίς όμως να αναφέρονται οι παράγοντες που την επηρέασαν.²⁵² Η δόμηση σε μία δεδομένη έκταση με οριζόντια ή κάθετη κάλυψη περισσότερης επιφάνειας είναι εύλογη. Η αυξημένες ανάγκες των μεγάλων οικογενειών και η κληρονομική διαδοχή των ιδιοκτησιών μπορούσαν να οδηγήσουν σε ασφυκτικές συνθήκες. Η ΔΕΒΛΕΤΟΓΛΟΥ αναφέρει ότι οι συνδυασμοί οικιών γινόταν (τουλάχιστον όσον αφορά την Κριτσά) με τη συνένωση χώρων που ανήκαν σε μέλη της ίδιας οικογένειας, τα *αδερφικά*.²⁵³ Από την άλλη πλευρά, η δόμηση ενός δευτερεύοντος οικοδομήματος κατά περιπτώσεις θα αντιστοιχούσε σε εργαστηριακό ή αποθηκευτικό χώρο.²⁵⁴

Η διερεύνηση του αρχικού πυρήνα των οικισμών συναντά δυσχέρειες γιατί με την πάροδο των αιώνων έχει διαφοροποιηθεί η μορφή τους. Ο εντοπισμός βασίζεται στην εξέταση δύο παραγόντων, της χωροταξίας των οικισμών και της τοποθέτησης των ναών. Στις περιπτώσεις που γύρω από έναν πυκνοκατοικημένο χώρο διατάσσονται εξωτερικά πέταλα δόμησης, η διάκριση του αρχικού πυρήνα είναι πιο εμφανής. Η ύπαρξη στα όρια ενός ναού ενισχύει την ταύτιση. Η διαφορά, πολλές φορές όμως, της χρονολόγησης του ναού από τα γύρω του οικοδομήματα δημιουργεί ερωτήματα. Η εξήγηση που μπορεί να προταθεί είναι ότι τα οικοδομήματα μετατράπηκαν ή κτίστηκαν εκ νέου στην πάροδο των αιώνων. Σε όσους οικισμούς υπάρχουν υστεροβενετικές επαύλεις και πύργοι, λειτουργούν επίσης ως οροθέτες του παλαιότερου οικιστικού πλέγματος. Η εξέταση ενδεικτικά του οικισμού Ρουσσοσπίτι (**α.α. 26**), φανερώνει την ύπαρξη ενός εξαιρετικά πυκνοκατοικημένου πυρήνα με εφαπτόμενες οικίες σε δύο ή τρεις σειρές. Πέραν από τα συμπεράσματα της επιτόπιας έρευνας, η κάτοψη του πυρήνα γίνεται εμφανής και από αεροφωτογραφίες [**χάρτης 4**].

Ο συγκεκριμένος πυρήνας βρίσκεται σε μικρή απόσταση νότια του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου (**α.α. 27**), το αρχικό κτίσμα του οποίου φέρει τοιχογραφίες του 14^{ου} αιώνα. Στη βόρεια και δυτική πλευρά παρουσιάζει ευθυγραμμισμένα όρια σχηματίζοντας τετράπλευρο με ορθή τη βορειοδυτική απόληξη. Η ανατολική πλευρά

²⁵² WAGSTAFF J. M. 1969, 312-313.

²⁵³ ΔΕΒΛΕΤΟΓΛΟΥ Σ. 1960, 68-70.

²⁵⁴ Πρβλ. ενδεικτικά με τις μεσαιωνικές οικίες της Περγάμου, RHEIDT KL. 1990, 199-204 ή περιπτώσεων του ελλαδικού χώρου, SIGALOS EL. 2004a, 65-66· *IDEM*, 2004b, 61-77.

του ακολουθεί το φυσικό περίγραμμα του τόπου που είναι αρκετά απότομο, πάνω από μία ρεματιά. Η νότια πλευρά δεν μπορεί να γίνει διακριτή γιατί καλύφθηκε από τη μετέπειτα δόμηση και αποτυπώθηκε υποθετικά. Στο μέσον της βόρειας πλευράς ο δρόμος περνά κάτω από μία καμάρα (που οι ντόπιοι ονομάζουν «πύλη» του χωριού), δίπλα στην οποία υψώθηκε ένα πυργόμορφο τριώροφο οικοδόμημα. Το ζήτημα που δημιουργείται οφείλεται στην διαφορετική χρονολόγηση των οικοδομημάτων. Τα μορφολογικά τους στοιχεία μπορούν να χρονολογηθούν στον 16^ο – 17^ο αιώνα και την οθωμανική εποχή. Δεν είναι ωστόσο γνωστό εάν μέσα στο οικιστικό πλέγμα βρίσκονται επιβιώσεις παλαιότερων κτηρίων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατά την ύστερη βενετική περίοδο έλαβαν χώρα ευρείας κλίμακας ανακαινίσεις και ανοικοδομήσεις που οδήγησαν σε αναδιοργάνωση και μεγέθυνση του οικισμού. Τότε επεκτάθηκε προς Βορράν, όπου βρίσκεται και η ύστερη βενετική κρήνη, ενώ πιθανότατα στην ίδια περίοδο οικοδομήθηκαν και πιο απότομες κλιτύες προς Νότον.

Στους οικισμούς της περιοχής ενδιαφέροντος δεν υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης ελεύθερων και κοινωφελών χώρων, πέραν ίσως από τα προαύλια των ναών.²⁵⁵ Οι ελεύθεροι κοινόχρηστοι χώροι θα χαρακτηρίζονταν ανεπαρκείς με τα σημερινά δεδομένα. Η δημιουργία πλατειών και γενικά ελεύθερων χώρων αποτελεί νεωτερικό φαινόμενο στους οικισμούς και όσοι χώροι δημιουργήθηκαν, εντοπίζονται στα όρια του αρχικού οικιστικού πυρήνα. Ακόμη και σημεία κοινής ωφελείας όπως οι κρήνες, είναι τοποθετημένα έξω από τα όρια του αρχικού πυρήνα των οικισμών και χρονολογούνται στην ύστερη βενετική και την οθωμανική περίοδο.²⁵⁶ Φυσικά η έλλειψη σαφώς χρονολογημένων αρχαιολογικών καταλοίπων δεν αποκλείει την πρότερη ύπαρξή τους. Τουλάχιστον όσον αφορά τις κρήνες, αποτελούσαν αναμφισβήτητο έργο πρωταρχικής σημασίας. Προφανώς, η έννοια του έργου κοινής ωφελείας ήταν διαφορετική και οι ανάγκες καλύπτονταν από υποτυπωδώς διαμορφωμένες κρήνες σε πηγές (βλ. οικισμό Βουκρούς, **α.α.** 72) και πηγάδια ή κινστέρες, χωρίς εξεζητημένες κατασκευές.

Το οδικό δίκτυο εντός των οικισμών αποτελούνταν από στενές κατά κανόνα διόδους, κατά περιπτώσεις ευθύγραμμες, μεταβλητού πλάτους 0,50 – 2,50 μ. Υποθέτουμε ότι

²⁵⁵ Πρβλ. για παράδειγμα τους κεντρικούς χώρους των παραδοσιακών οικισμών της Σίφνου, ΠΑΚΑ ΑΛΚΜ. 2001, 85-102.

²⁵⁶ Για παράλληλα βλ. ενδεικτικά, ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ ΧΡ. 2005, 151-176.

ήταν πλακόστρωτο, αν και αυτό διακρίνεται πια κυρίως στους εγκαταλειμμένους οικισμούς. Στους περίκεντρους οικισμούς το δίκτυο ακολουθεί την πορεία της δόμησης των οικιών σε δακτυλίους ή πέταλα, με ορισμένες εγκάρσιες διόδους επικοινωνίας (κατά περιπτώσεις μεγάλης κλίσης).²⁵⁷ Σήμερα παρατηρούμε σε αρκετούς από τους περίκεντρους οικισμούς έναν κεντρικό δρόμο, πιο φαρδύ από όπου διέρχεται η κίνηση των αυτοκινήτων, στοιχείο που είναι μάλλον απίθανο να ανταποκρίνονταν στα δεδομένα του ύστερου μεσαίωνα. Για την ακρίβεια, αυτοί οι μεγαλύτεροι δρόμοι περιτρέχουν συνήθως τις παρυφές του αρχικού οικιστικού πυρήνα. Στους ελεύθερους οικισμούς, το οδικό δίκτυο ακολουθούσε πορεία ανάλογα με τη δόμηση. Στους γραμμικούς οικισμούς υπάρχει ο κεντρικός δρόμος, με ορισμένες κατά περιπτώσεις εγκάρσιες διόδους. Οι δρόμοι αυτοί χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα, αν και ευτυχώς σε κάποιες περιπτώσεις δημιουργήθηκαν για τις ανάγκες των αυτοκινήτων νέες χαράξεις εκτός του αρχικού οικιστικού πυρήνα.

Οι υστερομεσαιωνικοί οικισμοί της περιοχής ενδιαφέροντος βρίσκονταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό σε θέσεις με υδάτινους πόρους. Έξι αναπτύχθηκαν σε περιοχή με πηγές (Βουκρούς **a.a. 72**, Μύρθιος **a.a. 98**, Αγρομούλοι **a.a. 117**, Γεννή **a.a. 120**, Άγιος Γεώργιος **a.a. 157**, Άνω Αρμένιοι **a.a. 160**), τρεις στην πορεία τουλάχιστον απέκτησαν κρήνες (Ρουσοσπίτι **a.a. 26**, Αμπελάκι **a.a. 144**, Φωτεινού **a.a. 164**), δύο είχαν παρακείμενο χείμαρρο (Πάνω Μύλοι **a.a. 48**, Δυό Κλησές **a.a. 104**), πέντε είχαν πηγάδια ή υπόγειες κινστέρνες (Χρωμοναστήρι **a.a. 57**, Σελλί **a.a. 107**, Βατέ **a.a. 113**, Καρέ **a.a. 139**, Κάτω Αρμένιοι **a.a. 153**) και τρεις δεν είχαν εμφανείς υδάτινους πόρους, με αδιευκρίνιστες δυνατότητες ύδρευσης (Αγία Ειρήνη **a.a. 18**, Καταλήματα **a.a. 111**, Ντίλος **a.a. 116**). Σε δεκαπέντε οικισμούς, που χρονολογούνται στον ύστερο μεσαίωνα και ανάλογα στους οικισμούς που χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, διέρχεται οδική χάραξη που ενώνει ευρύτερες περιοχές (Αγία Ειρήνη **a.a. 18**, Πάνω Μύλοι **a.a. 48**, Χρωμοναστήρι **a.a. 57**, Μύρθιος **a.a. 98**, Δυό Κλησές **a.a. 104**, Σελλί **a.a. 107**, Καταλήματα **a.a. 111**, Βατέ **a.a. 113**, Ντίλος **a.a. 116**, Αγρομούλοι **a.a. 118**, Γεννή **a.a. 120**, Καρέ **a.a. 139**, Κάτω Αρμένιοι **a.a. 153**, Άγιος Γεώργιος **a.a. 157**, Άνω Αρμένιοι **a.a. 160**, Φωτεινού **a.a. 164**).

²⁵⁷ Βλ. και ΔΙΑΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Π. 1990, 229-230.

Η χρονολόγηση των περισσότερων οικισμών περιέχει μία αναπόφευκτη σύμβαση. Εξαιτίας της έλλειψης γραπτών πηγών και ικανών αρχαιολογικών δεδομένων, τα κυριότερα στοιχεία χρονολόγησης προσδίδονται από τους ναούς που βρίσκονται στον χώρο των οικισμών. Η πλειονότητα των οικισμών που καταγράφηκαν, οι δέκα εννέα, κατοικούνται μέχρι σήμερα και ορισμένοι έχουν πια ραγδαία οικιστική ανάπτυξη. Ένδεκα οικισμοί έχουν εγκαταλειφθεί πια και μία περίπτωση (Γρα Μπαμπακιά, **α.α.** 97) παραμένει αταύτιστη. Κατά τον ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ οι περισσότεροι οικισμοί της Κρήτης χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο και πιθανώς πιο πρώιμα, πριν την αραβική κατάκτηση.²⁵⁸ Αν και η υπόθεση αυτή είναι πιθανή, ιδιαίτερα για τις περιοχές που κατοικούνταν κατά την ύστερη αρχαιότητα, τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορούν εύκολα να την υποστηρίξουν. Από την άλλη πλευρά, ελάχιστες έστω μαρτυρίες διασώζονται για την ίδρυση οικισμών στην κρητική ύπαιθρο κατά τον 14^ο αιώνα, ενώ μία ανάλογη σύμβαση χρονολογείται στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.²⁵⁹

Μπορούμε κατά συνέπεια να υποστηρίξουμε ότι οι περισσότεροι οικισμοί δημιουργήθηκαν ή εξελίχθηκαν σημαντικά (διαμορφώνοντας τον αρχικό πυρήνα που βλέπουμε σήμερα) κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της βενετικής διοίκησης στο νησί. Οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ευνοούσαν τότε την ανάπτυξη της συγκεκριμένης οικιστικής κατανομής. Οι περίκεντροι οικισμοί των Κυκλάδων και της Χίου χρονολογούνται στον ύστερο μεσαίωνα και αποτελούν χρονολογικά παράλληλα.²⁶⁰ Για όλους αυτούς του οικισμούς του Αιγαίου, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τα πρότυπά τους βρίσκονταν στην ιταλική ύπαιθρο από όπου μεταφέρθηκαν μετά τον τερματισμό της βυζαντινής διοίκησης. Οι λίγες διαφορές που έχουν οι αντίστοιχοι οικισμοί της Κρήτης θα οφείλονταν κυρίως στις γεωγραφικές και πολιτικές συνθήκες του νησιού. Με δεδομένο ότι για την ύστερη βενετική περίοδο υπάρχουν σαφείς ενδείξεις καλλιτεχνικής επιρροής στην αρχιτεκτονική,²⁶¹ ένα αντίστοιχο φαινόμενο είναι πολύ πιθανό ότι έλαβε χώρα και κατά τον 13^ο με 15^ο αιώνα. Οι πολυάριθμες εκκλησίες που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο και παρουσιάζουν έντονες επιρροές από τη δυτική ναοδομία αποτελούν το πιο εμφανές δείγμα του παραπάνω φαινομένου.

²⁵⁸ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. 1991, 595-599.

²⁵⁹ ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. 1989, 353-361· ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1994, 39-40.

²⁶⁰ Βλ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ Α. – ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. 1960, 7· ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ. 1978.

²⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, ΦΑΤΟΥΡΟΥ – ΗΣΥΧΑΚΗ Κ. 1972· *IDEM*, 1981, 521-536· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΡΔ. 1972, 261-301.

Όσον αφορά την περιοχή ενδιαφέροντος, από το σύνολο των τριάντα οικισμών της περιοχής ενδιαφέροντος, στη μεσοβυζαντινή περίοδο ανάγονται πιθανόν τέσσερεις θέσεις (Χρωμοναστήρι **a.a. 57**, Ντίλος **a.a. 116**, Καρέ **a.a. 139**, Κάτω Αρμένιοι **a.a. 153**). Οι περισσότεροι οικισμοί, ένδεκα τον αριθμό, μπορούν να χρονολογηθούν στον 14^ο αιώνα (Αγία Ειρήνη **a.a. 18**, Ρουσσοσπίτι **a.a. 26**, Πάνω Μύλοι **a.a. 48**, Βουκρούς **a.a. 72**, Μυρθιος **a.a. 98**, Σελλί **a.a. 107**, Αγρομούλοι **a.a. 117**, Γεννή **a.a. 120**, Άγιος Γεώργιος **a.a. 157**, Άνω Αρμένιοι **a.a. 160**, Φωτεινού **a.a. 164**). Στον 15^ο αιώνα χρονολογούνται τέσσερεις οικισμοί (Δυό Κλησές **a.a. 104**, Καταλλήματα **a.a. 111**, Βατέ **a.a. 113**, Αμπελάκι **a.a. 144**), αν και το πιθανότερο είναι ότι και αυτοί μπορούν να χρονολογηθούν στον 14^ο αιώνα. Στον 16^ο αιώνα χρονολογούνται δέκα οικισμοί (Μικρά Ανώγεια **a.a. 15**, Καστελλάκια **a.a. 24**, Καπεδιανά **a.a. 30**, Κάτω Μύλοι **a.a. 40**, Ξερό Χωριό **a.a. 63**, Πρασσές **a.a. 74**, Γιαννούδι **a.a. 88**, Γρα Μπαμπακιά **a.a. 97**, θέση Ονυθέ **a.a. 127**, Όρος **a.a. 132**), ενώ στην οθωμανική περίοδο ένας (Γουλεδιανά **a.a. 130**). Οι οικισμοί Γιαννούδι, Πρασσές, Γρα Μπαμπακιά, θέση Ονυθέ και Όρος πιθανώς είχαν ανοικοδομηθεί ήδη από τον Ύστερο Μεσαίωνα.

Στην περιοχή ενδιαφέροντος κατά συνέπεια, στους αρχικούς οικισμούς της μεσοβυζαντινής περιόδου προστέθηκε κατά τον ύστερο μεσαίωνα ο κύριος αριθμός των οικισμών που διασώζεται μέχρι σήμερα. Ο βενετικός αποικισμός της περιοχής του Ρεθύμνου το 1222 οδήγησε αναμφίβολα στην ίδρυση νέων οικισμών. Πολλοί από τους οικισμούς που χρονολογούνται στον 15^ο ή 16^ο αιώνα μπορεί επίσης να ανάγονται νωρίτερα. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, κατά τον 16^ο και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα έλαβε χώρα καινούρια οικιστική ανάπτυξη και οργάνωση περισσότερων οικισμών. Η προσθήκη επεκτάσεων που χρονολογούνται από τον 15^ο έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, στον διαμήκη άξονα ορισμένων ναών ή δεύτερων εφαπτόμενων χώρων παράλληλα, εκδηλώνει την πληθυσμιακή και οικονομική αύξηση. Στην οθωμανική εποχή η ανάπτυξη νέων οικισμών περιορίστηκε (εκτός ίσως από την ανέγερση αγροικιών και μετοχιών) και σε κάποιες περιπτώσεις ορισμένες θέσεις εγκαταλείφθηκαν (κυρίως από τον 19^ο αιώνα και έκτοτε).

Οικοδομήματα

Η περιήγηση σήμερα στους οικισμούς της περιοχής ενδιαφέροντος προσδίδει την εικόνα συνόλου που αποτελείται από ένα αμάλγαμα κτηρίων με πολλαπλές οικοδομικές επεμβάσεις. Συχνά στα όρια της ίδιας ιδιοκτησίας διακρίνονται μορφολογικά χαρακτηριστικά που μπορούν να αποδοθούν στην ύστερη βενετική ή την οθωμανική εποχή, μαζί επεμβάσεις του δεύτερου μισού του 20^{ου} ή των αρχών του 21^{ου} (οι οποίες χαρακτηρίζονται από την έντονη χρήση σκυροδέματος και μετάλλου). Ο πυρήνας κάθε οικίας αποτελείται από ένα επίμηκες κτίσμα, στενομέτωπο ή πλατυμέτωπο. Ο συγκεκριμένος τύπος οικίας μπορεί να διαιρεθεί σε υποκατηγορίες, ανάλογα με την εσωτερική διαμόρφωση του χώρου. Ο πυρήνας συχνά έχει προσθήκες ορθογώνιων επίσης κτισμάτων, διαμορφώνοντας μία κάτοψη Γ, ή διαθέτει δεύτερο όροφο. Οι οικιστικές ανάγκες, η εδαφική κλίση και ο σχεδιασμός ύπαρξης μίας σειράς από οικίες με υψηλούς τοίχους στη διαμόρφωση της εξωτερικής αμυντικής περιμέτρου των περίκεντρων οικισμών πιθανότατα καθόριζαν την προσθήκη δεύτερου ορόφου.

Οι υψηλότερες οικίες αποτελούσαν παράλληλα εκδήλωση της κοινωνικής θέσης και ισχύος του κατόχου τους. Η περίπτωση αυτή ανταποκρίνεται περισσότερο στις τριώροφες, πυργόμορφες κατοικίες.²⁶² Από την ύστερη βενετική περίοδο διασώζονται παραδείγματα στη μορφή αγροτικών επαύλεων (Ρισβάν μετόχι **a.a. 8**), επαύλεων και πολυτελών κατοικιών εντός του οικιστικού ιστού (Villa Clodio **a.a. 58**, μικρή έπαυλη στον οικισμό Καρέ **a.a. 140**, πολυτελής οικία που βρίσκεται δίπλα στην καμάρα – «πύλη» του οικισμού Ρουσσοσπίτι **a.a. 26**), ή πυργόσπιτων (Ιρφάν μετόχι **a.a. 4**, πύργος Γιαννουδίου **a.a. 89**). Η στέγαση των οικοδομημάτων είναι συχνά επίπεδη, με δώμα, αν και δεν εκλείπουν οι μονόρρυτες ή δίρρυτες κεραμιδοσκεπείς στέγες που αποτελούν συνήθως νεωτερικό χαρακτηριστικό.²⁶³

Ο βασικός τύπος οικίας επρόκειτο για τη μονόχωρη ή τη δίχωρη διαμόρφωσή της. Η επέκταση του πλάτους των μονόχωρων οικιών δημιουργούσε ουσιαστικά δύο χώρους. Για να στηριχτεί η επίπεδη οροφή έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ξύλινο ή λίθινο υποστήριγμα. Όταν χρησιμοποιούνταν ξυλεία τοποθετούνταν στο μέσον μία

²⁶² Βλ. SIGALOS EL. 2004a, 65.

²⁶³ ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ Π. 2004, 461-462.

οριζόντια δοκός, το *μεσοδόκι*, την οποία στήριζε μία κάθετη, ο *κέντης*. Από τις πολυάριθμες περιπτώσεις που ο διαχωρισμός των δύο χώρων γίνονταν με μία εσωτερική καμάρα (σφενδόνιο), προέκυψε ο διαδεδομένος τύπος του *καμαρόσπιτου*. Τα κύρια τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία των παραδοσιακών κρητικών οικιών δεν είναι ενδημικά, αλλά χαρακτηρίζουν την παραδοσιακή αρχιτεκτονική των νησιών και των ηπειρωτικών ακτών του κεντρικού και νοτίου Αιγαίου.²⁶⁴

Τα υλικά δόμησης ήταν οι λίθοι, η ξυλεία και το χώμα. Οι λίθοι ήταν επιμελημένοι στις γωνιακές απολήξεις, τις καμάρες και τα θυρώματα. Η υπόλοιπη τοιχοδομία αποτελούνταν από αργολιθοδομή. Σε πολλές περιπτώσεις, που οι οικίες εφάπτονταν η μία την άλλη, μοιράζονταν τον κοινό τοίχο. Το δάπεδο και η κάλυψη του δώματος γίνονταν με πεπεσμένο χώμα· στην επίπεδη στέγαση ακολουθούσαν συγκεκριμένη διαδικασία. Πάνω στα (συχνά ακατέργαστα) ξύλινα δοκάρια που γεφύρωναν τους τοίχους τοποθετούνταν διαδοχικά στρώματα σύνθετων υλικών. Το πρώτο στρώμα αποτελούνταν από μικρά ξύλα, θάμνους και ξερά χόρτα. Στη συνέχεια τοποθετούνταν στρώμα χώματος που συνήθως καλύπτονταν από τη *λεπίδα*, στρώμα πεπεσμένου σαθρού σχιστόλιθου. Το εμβαδόν των μονόχωρων οικιών κυμαίνονταν στα 25 με 35 μ² που αυξάνονταν στις δίχωρες. Στο εσωτερικό του κτίσματος συγκεντρώνονταν όλη η οικιακή ενασχόληση, παράλληλα με τη χρήση του ως χώρου αποθήκευσης και σταυλισμού ζώων. Σε μία από τις γωνίες συνήθως τοποθετούνταν η πυροστιά, ενώ στο ένα τμήμα του χώρου βρισκόταν ένα ξύλινο πατάρι. Κατά περιπτώσεις εφάπτονταν βοηθητικά προσκτίσματα. Υπήρχε κάποιος υποτυπώδης καταμερισμός του χώρου ανάλογα με τις λειτουργίες, που μπορεί να γίνει πιο διακριτός στα καμαρόσπιτα.²⁶⁵

Στους οικισμούς της περιοχής ενδιαφέροντος σήμερα παρατηρούνται συνήθως κατοικίες με πολλούς χώρους. Η πραγματικότητα του ύστερου μεσαίωνα όμως θα ήταν διαφορετική. Λόγω της διαρκούς δόμησης δεν είναι διακριτή στους

²⁶⁴ Με μικρές διαφοροποιήσεις σε κάθε περιοχή, βλ. ενδεικτικά: για τη Ρόδο, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Α. 1990, 185-199· για την Κάρπαθο, ΛΕΙΜΩΝΑ – ΤΡΕΜΠΕΛΑ Ε. 1970, 15-58· ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1978, 468-500· για τη Νάξο, ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ Κ. *et.al.* 1982, 86-92· για τη Σίφνο, ΤΖΑΚΟΥ Α. 1982, 190-206· για τις Κυκλάδες γενικότερα, ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ – ΚΡΕΜΕΖΗ ΑΙΚ. 2006, 53-66· για τον ελλαδικό χώρο γενικότερα, ΜΕΓΑΣ Γ. 1949, 31-43· SIGALOS ΕΛ. 2004a, 21-131.

²⁶⁵ Για τις κρητικές οικίες, βλ. ΔΕΒΛΕΤΟΓΛΟΥ Σ. 1960, 61-76· ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ Κ. 1958, 171-199· ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Δ. 1983, 117-323· ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Δ. 1990, 252-279· ΖΑΓΟΡΗΣΙΟΥ Μ. 1996, 24-177· RACKHAM Ο. & MOODY J. 2004, 239-247· ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ Π. 2004, 453-471.

κατοικημένους οικισμούς. Κάποιες ενδείξεις μπορούν να γίνουν ορατές σε εγκαταλειμμένες θέσεις, ενώ η έρευνα στις γραπτές πηγές προσδίδει αριθμητικά δεδομένα για τον 16^ο αιώνα τουλάχιστον. Πλειοψηφία των δίχωρων οικιών εντοπίζεται στην απογραφή των οικισμών Μελιδόνη και Αγιά στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Κατά τον ΓΡΥΝΤΑΚΗ η συγκεκριμένη μορφολογία των οικιών, το μικρό τους μέγεθος δηλαδή και η έλλειψη θυρών και φωτιστικών ανοιγμάτων, οφείλονταν στη δυσμενή φορολόγησή τους,²⁶⁶ ένα σωστό μεν αλλά απλουστευτικό δε συμπέρασμα. Η ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ θεωρεί ότι ο χαρακτήρας του κρητικού σπιτιού διαμορφώθηκε από τις δυσκολίες του χώρου και της ζωής των κατοίκων του. Αν και η συγκεκριμένη παρατήρηση είναι ορθή, η συνέχιση της επιχειρηματολογίας ότι οι συνεχείς επαναστάσεις και καταστροφές δημιούργησαν μία τοπική αρχιτεκτονική πρόχειρων κτισμάτων, δημιουργεί αμφιβολίες.²⁶⁷

Είναι απίθανο να καταστρέφονταν οικισμοί και πολυάριθμες κατοικίες σε κάθε «επανάσταση». Η θεωρούμενη προσωρινότητα του χαρακτήρα των οικοδομημάτων αντίκειται στο γεγονός ότι στους περισσότερους οικισμούς της Κρήτης διατηρούνται οικοδομήματα που μπορούν να χρονολογηθούν τουλάχιστον στον 16^ο – 17^ο αιώνα, ένα φαινόμενο άγνωστο σε πολλές από τις περιοχές του ελλαδικού χώρου. Οι παράγοντες που καθόρισαν τη συγκεκριμένη μορφολογία των κρητικών οικιών (όπως και των παραλλήλων σε άλλες νησιωτικές περιοχές) σχετίζονται με την οικονομία, τη γεωμορφολογία και τις κλιματικές συνθήκες του χώρου. Είναι εύλογο ότι τα περιορισμένα οικονομικά μέσα οδηγούσαν στη δημιουργία μικρών οικοδομημάτων, απλών και λιτών, χωρίς εξεζητημένες διαμορφώσεις. Σε αυτό το οικονομικό πλαίσιο, η αρχιτεκτονική προσαρμόστηκε στον χώρο και το κλίμα.

Η πρώτη ύλη για την οικοδομή καθόρισε τις αρχιτεκτονικές λύσεις δημιουργώντας κτίσματα με αυξημένη χρήση τοπικών αδρανών υλικών και περιορισμένη ποσότητα ξυλείας. Ακόμη και η ύπαρξη πολλών ή μεγάλων φωτιστικών ανοιγμάτων (στο ούτως ή άλλως περιορισμένο μέγεθος των τοίχων) αποτελούσε περιττή λεπτομέρεια που θα απαιτούσε περισσότερη ξυλεία και λαξευτές λίθινες πλάκες. Επιπρόσθετα, αν και το ήπιο κλίμα της Κρήτης σε συνδυασμό με τη δόμηση των περισσότερων οικισμών σε χαμηλά και μέσα υψόμετρα ελαχιστοποιούσαν τις συνέπειες από τη

²⁶⁶ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2007, 117-120.

²⁶⁷ ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Δ. 1990, 253.

βαρυχειμωνιά, η μεγάλη επιφάνεια των ανοιγμάτων μεγιστοποιούσε την ενεργειακή απώλεια. Για τα κλιματολογικά δεδομένα των κρητικών οικισμών, με τη συγκεκριμένη διαρρύθμιση των οικιών δεν απαιτούνταν ιδιαίτερες κατασκευαστικές προβλέψεις ή περισσότερες εστίες θέρμανσης για την προφύλαξη από το κρύο.

Η χρονολόγηση των οικιών είναι προβληματική καθώς δεν υπάρχουν ξεκάθαρα στοιχεία χρονολόγησης και οι οικιστικές μορφές χρησιμοποιούνταν διαχρονικά χωρίς σημαντική διαφοροποίηση. Είναι πιθανό ότι το αρχικό τμήμα των οικιών, στους οικιστικούς πυρήνες που ανάγονται στον ύστερο μεσαίωνα, διασώζεται ακόμη πίσω από τον νεώτερο μανδύα. Η έλλειψη ωστόσο κάποιας ολοκληρωμένης έρευνας για τις κατοικίες των κρητικών οικισμών και της εξέλιξής τους από τον ύστερο μεσαίωνα μέχρι τον 20^ο αιώνα, δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα. Η εικόνα που βλέπουμε σήμερα προσδίδει ενδείξεις για τη μορφή των οικιών κατά τις προηγούμενες περιόδους. Δεν είναι γνωστή η πορεία και το εύρος της εξέλιξης που παγιώθηκε στο κρητικό λαϊκό σπίτι. Θεωρείται πάντως ότι ο τύπος του καμαρόσπιτου προήλθε από την αρχική επιμήκη οικία.²⁶⁸

Με έρευνες στις βυζαντινές φάσεις ανεσκαμμένων οικισμών της Κρήτης μπορεί να οριστεί ένα συγκριτικό πλαίσιο για τις κατοικίες του ύστερου μεσαίωνα. Εύλογα υποθέτουμε ότι η μορφή και η κάτοψη των οικιών παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις επόμενες περιόδους. Η δημοσίευση της ισόγειας βυζαντινής οικίας στον λόφο Πυργί της Ελεύθερας Μυλοποτάμου, παρέχει χρήσιμες ενδείξεις για τη μορφή των κατοικιών του 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα σε μία κοντινή περιοχή. Η κάτοψή της έχει τη μορφή παράγωνου τετράπλευρου, στον τύπο της πλατυμέτωπης οικίας. Στο εσωτερικό της, το ένα τετραρτημόριο φαίνεται ότι αποτελούσε χωριστό χώρο. Θεωρείται πιθανό ότι η οικία χωρίζονταν στον άξονά της σε δύο επιμήκεις χώρους, από τους οποίους ο δεύτερος διαιρούνταν επίσης σε δύο μικρότερα δωμάτια. Μικρότερες ορθογώνιες κατασκευές εφάπτονταν στη βόρεια πλευρά της οικίας. Είχε οικοδομηθεί με αργολιθοδομή, ενώ το δάπεδό της διαμορφώνονταν με στρώση πεπιεσμένου χώματος. Η στέγασή της πιθανότατα αποτελούνταν από μονόριχτη κεραμοσκεπή και ενδεχομένως είχε ένα κεντρικό ξύλινο υποστύλωμα.²⁶⁹

²⁶⁸ Βλ. ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ. 1998, 43.

²⁶⁹ ΚΑΛΠΑΞΗΣ Θ. 2008, 13-18.

Η κάτοψη της οικίας παρουσιάζει ομοιότητες με έναν ενδιάμεσο τύπο οικίας²⁷⁰ που οι RACKHAM και MOODY ονομάζουν «προ-καμαρόσπιτο» και έχει κοινά στοιχεία με το καμαρόσπιτο και την επιμήκη οικία με το κεντρικό ξύλινο δοκάρι (κέντη). Τον θεωρούν ως έναν παλαιότερο τύπο και η ανασκαφική ανακάλυψη στην Ελεύθερνα ενισχύει κατά κάποιον τρόπο την άποψη αυτή. Συμπληρώνουν ότι οι μονόχωρες οικίες και οι οικίες με κέντη χρονολογούνται επίσης στον μεσαίωνα, ενώ εκτιμούν και αυτοί ότι το καμαρόσπιτο αποτέλεσε μετέπειτα εξέλιξη που χρονολογείται στον ύστερο μεσαίωνα και είχε πιθανώς αστική προέλευση.²⁷¹

Σε μία διαφορετική οικοδομική διαμόρφωση αντιστοιχούσαν οι επιμήκεις καμαροσκέπαστοι χώροι (θόλοι) που αποτελούσαν ισόγεια ή ημιυπόγεια οικοδομήματα. Σε μεγάλες οικίες στους οικισμούς ή στις πυργόμορφες επαύλεις πάνω στους καμαροσκέπαστους χώρους υψώνονταν δεύτερος ή και τρίτος όροφος. Σε μία περίπτωση (**α.α. 1**), πάνω από καμαροσκέπαστο χώρο ανεγέρθηκε παρεκκλήσι. Ο συγκεκριμένος τρόπος δόμησης μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστον στην ύστερη βενετική περίοδο. Για ορισμένους καμαροσκέπαστους χώρους της υπαίθρου, αποτελεί ερώτημα η χρήση τους, εάν ήταν δηλαδή αγρεπαύλεις, μετόχια ή χάνια.

Όσον αφορά τέλος τις αγροτικές επαύλεις, είναι επίσης υστεροβενετικές, με επόμενες κατασκευαστικές φάσεις στην οθωμανική περίοδο. Οι πιο μεγαλόπρεπες, πυργόμορφες επαύλεις (Ρισβάν μετόχι **α.α. 8**, Villa Clodio **α.α. 58**), δανείζονται τις μορφές των αστικών μεγάρων, έχοντας αρκετές ομοιότητες με την αρχιτεκτονική των κτηρίων που παρατηρούμε ακόμη στην πόλη του Ρεθύμνου.²⁷² Από την άλλη πλευρά, οι πιο απλές μορφές τους αποτελούν ουσιαστικά μεγαλύτερες και ποιοτικότερες κατασκευαστικά παραλλαγές του καμαρόσπιτου ή του επιμήκους καμαροσκέπαστου χώρου. Μία ενδιάμεση κατηγορία είναι τα πυργόσπιτα (Ιρφάν μετόχι **α.α. 4**, πύργος Γιαννουδίου **α.α. 89**) που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως μία απλούστερη και πιο εξειδικευμένη παραλλαγή των πυργόμορφων επαύλεων. Ιδίως στην περίπτωση του πύργου του Γιαννουδίου, οι επιρροές από την οχυρωματική αρχιτεκτονική (και οι αντίστοιχες αμυντικές δυνατότητες) ήταν περισσότερες.

²⁷⁰ Πρβλ. με το *μονοπίλιερο* σπίτι της λαϊκής αρχιτεκτονικής στη Ρόδο και την Κύπρο, ΜΕΓΑΣ Γ. 1949, 35-36.

²⁷¹ RACKHAM O. & MOODY J. 2004, 245-246.

²⁷² Βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΡΔ. 2001.

Στις πολυτελείς πυργόμορφες επαύλεις υπάρχουν επίσης διακριτές επιρροές από την τότε αναπτυσσόμενη οχυρωματική αρχιτεκτονική, ιδιαίτερα μετά την έλευση του Michele Sanmicheli στην Κρήτη και την αναδιοργάνωση των φρουριακών εγκαταστάσεων. Οι συγκεκριμένες επιρροές (σκάρπα και κορδόνιο στις απολήξεις ή και στις πλευρές των οικοδομημάτων) εξυπηρετούν περισσότερο διακοσμητικό ρόλο. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η εξ' αρχής διαμόρφωση ή η μετέπειτα προσθήκη της σκάρπας συντελούσε ως αντηρίδα στη βελτίωση της στατικότητας του κτηρίου. Γι' αυτό το λόγο στα περισσότερα οικοδομήματα που φέρουν σκάρπα κατά μήκος της τοιχοδομίας τους, αυτή βρίσκεται στην πλευρά που χρειάζεται αυξημένη δομική στήριξη. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με την πιθανή ύπαρξη πυραμιδοειδών καμινάδων (χρήση του μορφολογικού στοιχείου της σκάρπας στις υπερκατασκευές, στις οποίες κατά περιπτώσεις προστίθονταν και κορδόνιο), υδρορροών (αναγλυφάδων), ή τη διαμόρφωση των θυρωμάτων και των φωτιστικών ανοιγμάτων, αποτελούν στοιχεία χρονολογικής κατάταξης.

Τα στοιχεία αυτά όμως δεν προσφέρουν ακριβή χρονολόγηση (όπως και οι καμαροσκέπαστοι χώροι ή τα καμαρόσπιτα) καθώς χαρακτηρίζουν σε μεγάλο βαθμό και την τοπική αρχιτεκτονική της οθωμανικής περιόδου (ή τουλάχιστον των αρχών της). Κατά συνέπεια, όπως και στην περίπτωση των οικισμών, η χρονολογική προσέγγιση δεν μπορεί να είναι απόλυτα ακριβής. Θα υποστηριχθεί ωστόσο η υπόθεση χρονολόγησης των θέσεων με βάση ορισμένες διαπιστώσεις. Είναι τεκμηριωμένο ότι η πρώτη εμφάνιση αυτών των μορφολογικών στοιχείων έγινε τουλάχιστον στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ή μπορεί να υποθεθεί δεδομένου ότι αποτελούσαν αναγκαίες οικοδομικές λύσεις στις υπάρχουσες τότε αρχιτεκτονικές μορφές. Εύλογα, η σαφώς χρονολογημένη οικοδομική δραστηριότητα που έλαβε χώρα στα αστικά κέντρα και ορισμένους οικισμούς εκείνη την περίοδο, δεν περιορίστηκε μόνο στα γνωστά για μας σήμερα μνημεία και μέρη.

Επιπρόσθετα, τα οικοδομήματα της περιοχής ενδιαφέροντος που μπορούν να χρονολογηθούν στην ύστερη βενετική εποχή φέρουν επιμελημένη τοιχοδομία, που συμβαδίζει με τα χρονολογημένα παράλληλα. Η ανάπτυξη και εξέλιξη της οικιστικής κατανομής κατά τον 16^ο και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, αντικατοπτρίζεται στην ανοικοδόμηση της υπαίθρου και δικαιολογεί την πρόταση χρονολόγησης. Είναι

απίθανο άλλωστε με την οθωμανική κατάκτηση να καταστράφηκε η πλειοψηφία των οικοδομημάτων της υπαίθρου. Μετά την κατάκτηση είναι περισσότερο πιθανή η αξιοποίηση από τη νέα διοίκηση των υπαρχόντων παλαιών οικοδομημάτων (με τις αναγκαίες έστω προσθήκες), παρά η εκ νέου ανοικοδόμηση.²⁷³

Ναοδομία

Η τυπολογία των ναών κατανέμεται στους εξής τύπους: μονόχωρος καμαροσκέπαστος, δίχωρος καμαροσκέπαστος, τρίκλιτη βασιλική, σταυρόσχημος, σταυροειδής συνεπτυγμένος και σπηλαιώδης. Η συνολική κατανομή των τύπων ναοδομίας φανερώνει τη συντριπτική πλειοψηφία των μονόχωρων καμαροσκέπαστων με 81%. Ακολουθούν σε πολύ μικρότερα ποσοστά οι σπηλαιώδεις ναοί (9%) και οι δίχωροι καμαροσκέπαστοι (6%). Το σύνολο συμπληρώνουν οι τρίκλιτες βασιλικές (2%) και ο σταυρόσχημος (1%) και σταυροειδής συνεπτυγμένος (1%) ναός. Οι τελευταίοι τρεις τύποι αντιστοιχούν σε ναούς που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική και μεσοβυζαντινή περίοδο· το καθολικό της Μονής Αγίας Ειρήνης (**α.α. 17**) επίσης θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη μεσοβυζαντινή εποχή.

Η εξέταση της τυπολογίας των πενήντα πέντε ναών που βρίσκονταν σε χρήση κατά τον ύστερο μεσαίωνα συμβαδίζει με την συνολική κατανομή που παρουσιάστηκε στην ανωτέρω παράγραφο [**Γραφ. 4**]. Οι σαράντα τρεις μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί αποτελούν το 78% του συνόλου που χρονολογήθηκαν στον 14^ο και 15^ο αιώνα. Πέντε ναοί, 9%, είναι σπηλαιώδεις και τέσσερεις ναοί, 7%, ανήκουν στον τύπο του δίχωρου καμαροσκέπαστου. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι δίχωροι καμαροσκέπαστοι στην αρχική τους φάση ήταν μονόχωροι καμαροσκέπαστοι στους οποίους προστέθηκε είτε κατά τη διάρκεια του ύστερου μεσαίωνα, είτε στους επόμενους αιώνες, ο δεύτερος χώρος. Συνεπώς ο αριθμός των μονόχωρων είναι στην ουσία μεγαλύτερος κατά δύο ή τρεις ναούς.²⁷⁴ Το σύνολο συμπληρώνουν οι δύο ναοί που χρονολογούνται στον 11^ο αιώνα, η Παναγία Κερά (**α.α. 62**· στην πορεία

²⁷³ Βλ. ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Δ. 1990, 252-253, η οποία όμως χαρακτηρίζει της αγρεπαύλεις ως «αγροτικά βενετσιάνικα σπίτια» και τα χρονολογεί στον 15^ο αιώνα χωρίς ιδιαίτερη τεκμηρίωση.

²⁷⁴ Άγιος Παντελεήμων (**α.α. 59**), Μεταμόρφωση του Σωτήρα (**α.α. 103**) και Άγιος Νείλος (**α.α. 115**). Η Αγία Παρασκευή (**α.α. 12**) μπορεί να χρονολογηθεί και στις δύο φάσεις της στον ύστερο μεσαίωνα.

προστέθηκε δυτικά ένας καμαροσκεπάστος χώρος) και ο Άγιος Ευτύχιος (**α.α. 68**). Πρέπει να ενταχθεί τέλος, η τρίκλιτη βασιλική του καθολικού της Μονής της Αγίας Ειρήνης (**α.α. 17**), που όπως προαναφέρθηκε, αν και εντάσσεται στους ναούς του ύστερου μεσαίωνα, η αρχική της φάση πιθανόν ανήκει στη μεσοβυζαντινή εποχή.

Η θέση των ναών σχετίζεται με την οικιστική κατανομή και τον οικονομικό χώρο του κάθε οικισμού. Από τους ναούς της περιοχής ενδιαφέροντος η πλειοψηφία τους, οι εξήντα δύο, ποσοστό 62%, δεν παρουσιάζει συσχετισμό με κάποιο οικιστικό πλέγμα. Τριάντα πέντε ναοί, ποσοστό 38%, βρίσκονται εντός οικιστικού πλέγματος. Για τους ναούς σε οικισμό, αποτελεί ερώτημα ποια είναι η χωροταξική τους τοποθέτηση σε σχέση με το οικιστικό πλέγμα. Αν και θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι θα βρίσκονταν στο κέντρο των οικισμών, τις περισσότερες φορές (με εξαίρεση τους νεοβενετσιάνικους) βρίσκονται στα όρια του οικισμένου χώρου. Στην περίπτωση αυτή οι ναοί είχαν την συμβολική και χωροταξική λειτουργία ως ορίου του κατοικημένου χώρου και βρίσκονταν σε σημεία εισόδου προς αυτόν.²⁷⁵ Ο συσχετισμός ναών με ενορίες αποτελεί ερώτημα καθώς δεν είναι γνωστό πως ήταν ακριβώς εκείνη την περίοδο η εκκλησιαστική οργάνωση και εάν είχε πολιτικές παραμέτρους ώστε να επηρέαζε την πολεοδομία του χώρου.

Ως προς τις δυνατότητες ύδρευσης, οι ναοί του ύστερου μεσαίωνα σε ποσοστό 58% μπορούν να αξιοποιήσουν κοντινούς υδάτινους πόρους. Το ποσοστό αυτό κατανέμεται στις εγγύς πηγές (23%), τους παρακείμενους χειμάρρους (17%), τα πηγάδια και υπόγειες κινστέρνες (15%), ενώ μία περίπτωση μπορεί να υδρευτεί από κοντινή κρήνη. Να σημειωθεί επίσης ότι και οι δύο μεσοβυζαντινοί ναοί, ο Άγιος Ευτύχιος (**α.α. 68**) και η Παναγία Κερά (**α.α. 62**) βρίσκονται σε περιοχή με υδάτινους πόρους, με εγγύς πηγές ύδατος. Τριάντα πέντε ναοί του ύστερου μεσαίωνα βρίσκονται σε εγγύτητα με οδικό δίκτυο. Οι δύο ναοί που χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή εποχή βρίσκονταν επίσης σε σημείο που διέρχονταν οδική χάραξη.

Για τη χρονολόγηση των ναών (του ύστερου μεσαίωνα, 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα), στις περιπτώσεις που δεν διασώζεται επιγραφή ή τοιχογραφικός διάκοσμος, χρησιμοποιείται ένα συμβατικό μοντέλο περιοδολόγησης. Το μοντέλο βασίζεται στη

²⁷⁵ Βλ. NIXON L. 2006, 21-22.

χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών και μορφολογικών τους χαρακτηριστικών. Στα χαρακτηριστικά αυτά εντάσσεται η αρχιτεκτονική μορφή του ναού, η οξυκόρυφη κάλυψή του, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του εσωτερικού του όπως τα ενισχυτικά σφενδόνια, οι κιλλίβαντες τους, ο κοσμήτης και τα διακοσμητικά του μοτίβα.²⁷⁶ Οι δυνατότητες χρονολόγησης ενισχύονται κυρίως από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της λαξευτής διακόσμησης των ναών (κυρίως υπέρθυρα και περίθυρα). Η συμβατική περιοδολόγηση «τέλη 14^{ου} – πρώτο μισό 15^{ου} αιώνα» στηρίζεται στη χρονολόγηση υπέρθυρων και περιθύρων που έχει προτείνει ο ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ.²⁷⁷ Η επακριβής χρονολόγηση των ναών αποτελεί ζήτημα προς διερεύνηση με τη συστηματικότερη συγκρητική μελέτη των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών για την αναζήτηση της εξέλιξής τους.

Η ποσόστωση του μεγέθους των ναών σε συσχέτισμό με τη χρονολόγησή τους υποδεικνύει, ότι κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, την συντριπτική πλειοψηφία αποτελούν οι ναοί μικρού μεγέθους [Γραφ. 5].²⁷⁸ Οι μικροί ναοί του ύστερου μεσαίωνα αντιστοιχούν στον μεγαλύτερο αριθμό των ναών της περιοχής ενδιαφέροντος, μία παρατήρηση που αντιστοιχεί γενικότερα στην Κρήτη.²⁷⁹ Οι πολύ λιγότεροι ναοί του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, πάλι σε πλειοψηφία ανοικοδομήθηκαν με μικρές διαστάσεις, αν και σε μικρότερους αριθμούς. Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η αναλογίες διαφοροποιήθηκαν και πια οι ναοί μεσαίου μεγέθους αποτελούν την ισχνή πλειοψηφία. Αρκετοί ναοί του 20^{ου} αιώνα ανοικοδομήθηκαν σε μικρό μέγεθος, αποτελώντας μίμηση αντίστοιχων ναών του παρελθόντος.

Ως προς τα οικοδομικά τους χαρακτηριστικά, οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί ήταν απλές κατασκευές. Αποτελούσαν προσαρμογή στα οικοδομικά υλικά και τις οικονομικές συνθήκες του νησιού, ενταγμένοι στα αρχιτεκτονικά και πολιτικά πλαίσια της περιόδου. Οι ναοί είχαν ορθογωνική κάτοψη, κτισμένοι κατά βάση από αργολιθοδομή με χρήση συνδετικού κονιάματος. Η κόγχη του Ιερού Βήματος ήταν ημικυκλική. Η προσεγμένη λιθοδομή με ορθογώνιους λαξευτούς δόμους περιορίζονταν στις γωνιακές απολήξεις, το τόξο της κόγχης του Ιερού Βήματος και

²⁷⁶ Πρβλ. GALLAS KL. 1983, 28.

²⁷⁷ ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 60-89.

²⁷⁸ Στο συνολικό αριθμό ναών προστέθηκε και η μικρή εκκλησία που ανοικοδομήθηκε στον χώρο του Ιερού της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Ουνθέ.

²⁷⁹ Βλ. GALLAS KL. 1983, 346-347.

στα ενισχυτικά σφενδόνια εσωτερικά στην καμάρα της κάλυψης. Η καμάρα ήταν κυρίως οξυκόρυφη και συνήθως στηρίζονταν σε ένα ή περισσότερα (δύο – τρία) ενισχυτικά σφενδόνια. Τα σφενδόνια με τη σειρά τους, εδράζονταν είτε σε κιλλίβαντες, λίθινα φουρούσια πακτωμένα στην τοιχοποιία, είτε σε χαμηλές παραστάδες. Μία ιδιαίζουσα περίπτωση είναι η στήριξη του ενισχυτικού σφενδονίου στον ναό της Παναγίας Κεράς Χρωμοναστηρίου (**α.α. 62**) σε δύο μαρμάρινους κιονίσκους. Σε άλλες περιπτώσεις στο εσωτερικό των μακρών πλευρών ανοίγονταν τυφλά αφιδώματα, όπως στον Άγιο Γεώργιο Μύρθιου (**α.α. 99**).

Ένα γνώριμο φαινόμενο της κρητικής ναοδομίας ήταν επέκταση του αρχικού κτίσματος. Η επέκταση έπαιρνε τη μορφή είτε μίας προσθήκης στον διαμήκη άξονα του ναού, προς τα δυτικά ή τα ανατολικά, είτε της ανέγερσης ενός εφαπτόμενου δεύτερου αυτόνομου ναού (με Ιερό Βήμα) παράλληλα με τον αρχικό. Η πρακτική αυτή παγιώθηκε από τον 15^ο αιώνα και έπειτα, με βάση τις ενδείξεις από τα μνημεία της περιοχής ενδιαφέροντος και διαμόρφωσε τον τύπο του δίχωρου καμαροσκέπαστου ναού. Σε άλλες περιοχές της Κρήτης απαντώνται ορισμένοι ναοί με περισσότερους από δύο παράλληλους χώρους. Η επικοινωνία ανάμεσα στους χώρους γινόταν με ένα ή περισσότερα διαμήκη τόξα. Στη μελέτη του για τους ναούς της Κρήτης, ο GALLAS κατηγοριοποίησε τους ναούς ανάλογα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά σε μία εξαντλητική τυπολογία.²⁸⁰

Η περίπτωση των δίχωρων ναών (λαμβάνοντας υπόψη τον μεγάλο αριθμό τους στο νησί και γενικά στο νότιο Αιγαίο) δημιουργεί ερωτήματα για τις χρήσεις τους. Η ύπαρξη των δύο Ιερών οδήγησε στην υπόθεση ότι προορίζονταν αντίστοιχα για τα δύο δόγματα, το ορθόδοξο και το καθολικό.²⁸¹ Πράγματι, οι δίχωροι ναοί συναντώνται σε περιοχές που περιήλθαν μετά το 1204 σε λατινική κυριαρχία. Η υπόθεση για τη διπλή χρήση των δίχωρων ναών οδηγεί σε περαιτέρω ερωτήματα. Καθώς οι περισσότεροι μετατράπηκαν σε δίχωρους σε δεύτερη οικοδομική φάση, η μετατροπή τους σχετίζεται με την εγκατάσταση ή εδραίωση διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων. Ακόμη, για τον λόγο ότι κατασκευάστηκαν με συγκεκριμένο σκοπό, την κάλυψη των εκκλησιαστικών αναγκών των δύο θρησκευτικών ομάδων, η τοποθεσία τους προϋποθέτει κοντινή κατοίκηση.

²⁸⁰ ο.π., 1983, 28-126.

²⁸¹ ο.π., 341-342· GRATZIOU O., “Evidenziare la diversità: Chiese doppie nella Creta Veneziana”.

Τουλάχιστον όσον αφορά την περιοχή ενδιαφέροντος, οι τρεις από τους τέσσερεις δίχωρους ναούς που χρονολογούνται κατά τη βενετική περίοδο, σχετίζονται με οικισμούς ή έστω θέσεις με ενδείξεις κατοίκησης (Άγιος Παντελεήμων **a.a. 59**, Μεταμόρφωση του Σωτήρα **a.a. 103**, Άγιος Νείλος **a.a. 115**). Με βάση αυτά τα δεδομένα, κοντά στη θέση του ναού της Αγίας Παρασκευής στην περιοχή Παράδεισος (**a.a. 12**) πιθανώς υπήρχε κατοίκηση. Την υπόθεση κατοίκησης μπορούν να υποστηρίξουν τα γεωμορφολογικά και τοπογραφικά δεδομένα της θέσης. Νοτιοδυτικά του ναού σχηματίζεται εδαφικό έζαρμα, η περιοχή έχει υδάτινους πόρους και βρίσκεται σε οδικό πέρασμα προς την ενδοχώρα. Η δεντροφύτευση της περιοχής με πεύκα κατά τη δεκαετία του 1930 και οι περιορισμοί προσβασιμότητας εξαιτίας της ύπαρξης περιφραγμένου καταφυγίου θηραμάτων, δεν επιτρέπουν την εύκολη διερεύνηση του υποτιθέμενου οικιστικού χώρου.

Η είσοδος και τα φωτιστικά ανοίγματα των ναών είχαν κατά βάση μία υποτυπώδη διακόσμηση με λαξευτά περίθυρα και υπέρθυρα. Η είσοδος ήταν είτε στη δυτική, είτε στη νότια πλευρά. Τα ανοίγματα απέληγαν οξυκόρυφα με τη μορφή είτε ισοσκελούς, είτε χαμηλωμένου τόξου. Εκτός από τον φεγγίτη της ανατολικής πλευράς, το αγιοθύριδο, οι ναοί ήταν χωρίς παράθυρα ή είχαν ένα σχετικά μικρό φωτιστικό άνοιγμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν και δυτικό φεγγίτη, κυκλικής ή τετραγωνικής διατομής. Σπανιότερα ανοίγονταν κάποιο μικρότερο φωτιστικό άνοιγμα, ιδίως σε τμήματα που αποτελούσαν δεύτερη οικοδομική φάση. Γενικά με την πάροδο των δεκαετιών άρχισαν να αυξάνονται τα φωτιστικά ανοίγματα σε αριθμό και μέγεθος. Μία εξέλιξη που προσδίδει ένα επιπρόσθετο στοιχείο χρονολογικής διάκρισης. Η διακόσμηση²⁸² των εισόδων γινόταν με βεργία (κάθετα κυμάτια ημικυκλικής διατομής) συνήθως σε μία σειρά, αν και δεν λείπουν οι περιπτώσεις διπλών βεργιών (βλ. ενδεικτικά τον Άγιο Γεώργιο στη Ρίζα, **a.a. 152**). Πιο εκλεπτισμένες μορφές διακόσμησης περιλάμβαναν κοιλόκυρτες αυλακώσεις και οδοντωτές ταινίες σε όλο το μήκος του θυρώματος ή μόνο στο υπέρθυρο. Οι ταινίες στο υπέρθυρο απέληγαν συχνά σε σπείρες (βλ. Αγία Παρασκευή **a.a. 12**, Μεταμόρφωση του Σωτήρα **a.a. 122**). Τα ορθογωνικά ανώφλια στα θυρώματα είχαν επίσης κατά περιπτώσεις διακόσμηση με τη μορφή σπειρών ή πεπονόσχημης

²⁸² Για την ορολογία βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007, 62 κ.ε.

διακόσμησης στα άκρα και Σταυρού ή του τιμώμενου Αγίου στο κέντρο (βλ. Τίμιος Σταυρός **a.a. 56**, Άγιος Γεώργιος στη Ρίζα **a.a. 152**).

Όσον αφορά τα φωτιστικά ανοίγματα, για τον τύπο με κυκλικό το μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου, ο ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ²⁸³ αναφέρει ότι χρησιμοποιούνται σε περιορισμένη κλίμακα και χρονική περίοδο. Η χρονική περίοδος είναι πολύ πιθανό να καταλαμβάνει μικρό χρονολογικό εύρος γύρω από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου}. Η κλίμακα χρήσης του τύπου ενδεχομένως είναι πολύ μεγαλύτερη: στην περιοχή ενδιαφέροντος υπάρχει ένας αναλογικά μεγάλος αριθμός ναών με τη σχετική μορφολογική διάταξη. Δέκα ναοί σε ένα συνολικό αριθμό πενήντα έξι ναών που μπορούν να χρονολογηθούν στον 14^ο και 15^ο αιώνα αποτελούν αναμφίβολα ένα μεγάλο ποσοστό. Σε αυτή την περίπτωση αποκαλύπτεται ότι ο τύπος είχε πολύ μεγαλύτερη διάδοση στην Κρήτη, σε πολλά από τα μικρά (και οπωσδήποτε όχι ιδιαίτερου προϋπολογισμού) εκκλησάκια της υπαίθρου και όχι μόνο σε σημαντικά και μεγάλα εκκλησιαστικά μνημεία. Η διάδοση αυτή υποδεικνύει την αποδοχή και αναπαραγωγή του τύπου από ένα πλήθος συνεργείων και θέτει ένα διπλό ερώτημα. Εάν όντως είχε περιορισμένη διάδοση γύρω στο 1400, τότε ανεγέθησαν μαζικά ναοί με το συγκεκριμένο διακοσμητικό χαρακτηριστικό εκείνες τις δεκαετίες. Εναλλακτικά και πιο πιθανά, ο τύπος είχε μεγαλύτερη διάρκεια αποδοχής σε χρονολογικό διάστημα από τα τέλη του 14^{ου} μέχρι τα μέσα 15^{ου} αιώνα.

Εκτενής μελέτη περιπτώσεων από όλη την Κρήτη, σε συνδυασμό με παράλληλα από περιοχές που ανήκαν στη λατινική σφαίρα επιρροής, ενδέχεται να διευκρινίσει κάποια εξέλιξη στον τύπο. Θα μπορέσουν ίσως να ερμηνευτούν ορισμένες μορφολογικές λεπτομέρειες, όπως η κατά περιπτώσεις μικρότερη διάμετρος του κυκλικού λοβού, το διαφορετικό ανάπτυγμα του περίθρου, και η εγγεγραμμένη εσωτερικά διακόσμηση. Στην περιοχή ενδιαφέροντος πέντε ναοί έχουν περίθρου φωτιστικού ανοίγματος του συγκεκριμένου τύπου, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις έχει πολύ μικρή ακτίνα του κυκλικού μεσαίου λοβού. Άλλοι πέντε ναοί έχουν αγιοθύριδο του ίδιου τύπου, η μορφή του οποίου ποικίλει από μικρές θυρίδες σε μεγαλύτερα ανοίγματα. Σε μία περίπτωση στο εσωτερικό του ανοίγματος βρίσκεται διακοσμητικό πεντάκτινο αστέρι εγγεγραμμένο σε κύκλο (Ζωοδόχος Πηγή, **a.a. 124**),

²⁸³ ο.π., 64.

ενώ σε μία δεύτερη το εγγεγραμμένο κόσμημα έχει καταστραφεί (ναΐδριο Αγίας Άννας, Παναγία Κερά, **a.a. 62**).

Τη διακόσμηση των προσόψεων συμπλήρωναν σε ορισμένες περιπτώσεις εντοιχισμένα πινάκια, τα σκυφία. Τοποθετούνταν ψηλά, στις αετωματικές απολήξεις της δυτικής ή και της ανατολικής πλευράς του ναού. Συνήθως συγκεντρώνονταν σε ομάδες πέντε σκυφίων με σταυρική διάταξη. Στη δυτική πλευρά εντοπίζονταν άνωθεν του θυρώματος ή του υπέρθυρου, ενώ στην ανατολική πλευρά ψηλότερα από την κόγχη του Ιερού. Σε συγκεκριμένα μνημεία στην Κρήτη, όπως η Παναγία στην Κιθαρίδα Μαλεβιζίου, ή η Μονή Βαλσαμονέρου στην επαρχία Καινούριου, σκυφία είχαν διαταχθεί σε μεγαλύτερο τμήμα των προσόψεων με περισσότερη ποικιλία τύπων αγγείων. Στην περίπτωση της Μονής Βαλσαμονέρου μάλιστα, τα περισσότερα σκυφία βρίσκονται στη νότια πλευρά, καθώς εκείνη αποτελούσε την κύρια όψη του μνημείου και εκεί ανοίγονται οι είσοδοι προς το εσωτερικό του.

Στην περιοχή ενδιαφέροντος οι επτά ναοί που είχαν σκυφία δεν παρουσίαζαν την εξεζητημένη διαμόρφωση των προαναφερθέντων μνημείων. Στους πέντε από τους επτά ναούς (Άγιος Ιωάννης ο Ριγολόγος **a.a. 85**, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος **a.a. 95**, Άγιος Τίτος **a.a. 101**, Άγιος Γεώργιος **a.a. 118**, Άγιος Γεώργιος **a.a. 123**) γίνεται σήμερα εμφανές ότι είχαν σκυφία μόνο στη δυτική πλευρά. Δύο ναοί, η Παναγία Μυρτιδιώτισσα (**a.a. 75**) και η Μεταμόρφωση του Σωτήρα (**a.a. 121**) διατηρούν τα σκυφία τους και στις δύο πλευρές, ανατολική και δυτική. Τα σκυφία δεν διασώζονται σε όλες τις περιπτώσεις: συνήθως διατηρούνται ορισμένα σκυφία, ενώ αλλού διατηρούνται μόνο οι οπές όπου τοποθετούνταν τα αγγεία και τμήματα από αυτά. Στους περισσότερους ναούς, λευκά ή ερυθρά επιχρίσματα καλύπτουν την επιφάνεια των σκυφίων. Αυτό συμβαίνει συνήθως σε όσους ναούς λειτουργούν ακόμη και δεν έχει επέμβει πρόσφατα η αρχαιολογική υπηρεσία.

Αντίθετα, στην περιοχή ενδιαφέροντος τουλάχιστον, σε δύο ναούς που είναι σε εγκατάλειψη, στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (**a.a. 95**) και τον Άγιο Τίτο (**a.a. 101**) διακρίνεται το εσωτερικό των σκυφίων. Στον Άγιο Ιωάννη το ένα αγγείο αντιστοιχεί στον τύπο RMR, που εισάγονταν από την Ιταλία. Αποτελεί ένα ερώτημα η επιλογή των τύπων αγγείων, αν και είναι εύλογη υπόθεση ότι εφόσον χρησιμοποιούνταν για λόγους διακόσμησης και προβολής θα προτιμώνταν πολυτελή και εισαγόμενα αγγεία.

Στη δεύτερη περίπτωση, στον Άγιο Τίτο, τα σκυφία που διασώζονται είναι οθωμανικά πινάκια. Καθώς ο ναός αδιαμφισβήτητα χρονολογείται στον ύστερο μεσαίωνα, υποδεικνύεται ότι στην πορεία επανατοποθετούνταν πινάκια στη θέση παλαιότερων (πιθανότατα κατεστραμμένων) σε κάποια επισκευαστική φάση. Οι περιπτώσεις όπου τα αρχικά σκυφία αντικαταστάθηκαν στην πορεία με καινούρια φανερώνει την επιβίωση αυτής της οικοδομικής παράδοσης, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί ένδειξη για την οικοδομική ιστορία του μνημείου. Τέλος, το ίδιο το γεγονός της τοποθέτησης μπορεί να επιβεβαιώσει ή να προσδιορίσει εκ νέου την αρχική χρονολόγηση ορισμένων μνημείων.²⁸⁴

Όλοι οι ναοί με σκυφία στην περιοχή ενδιαφέροντος χρονολογούνται στον 14^ο – 15^ο αιώνα, υποδεικνύοντας ότι η ενσωμάτωση των αγγείων στις προσόψεις είναι ένα μορφολογικό χαρακτηριστικό που ήταν σύνηθες κατά τον ύστερο μεσαίωνα. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και άλλοι ναοί της περιοχής ενδιαφέροντος θα είχαν στην αρχική τους μορφή σκυφία. Οι επεκτάσεις όμως σε επόμενη οικοδομική φάση ή οι καταστροφές που υπέστησαν έκτοτε, δεν επιτρέπουν πια τον εντοπισμό τους. Μπορούμε κατά συνέπεια να ισχυριστούμε ότι η συγκέντρωση των ναών με σκυφία που παρατηρούμε στην περιοχή ενδιαφέροντος είναι τυχαία. Πράγματι, οι υπάρχοντες ναοί εντοπίζονται μόνο στην ανατολική – νοτιοανατολική απόληξή της. Εάν ωστόσο η συγκέντρωση αυτή δεν είναι τυχαία, αποτελεί ένα ενδιαφέρον ερώτημα η αξιολόγηση των επιμέρους θέσεων που επιλέχθηκαν. Έχει σημασία εάν οι ναοί με σκυφία αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένα τοπογραφικά, οικονομικά και διοικητικά χαρακτηριστικά.

Οι κιλλίβαντες απλού τύπου έχουν συχνά στο ανώτερο τμήμα τους ένα εξέχον ορθογωνικό τμήμα με καμπύλη απόληξη προς τα κάτω, σε σύνθετη διατομή όμοια με τους κοσμήτες. Είναι ουσιαστικά σαν τμήμα κοσμήτη πάνω στον κιλλίβαντα, ακόμη και αν ο ναός δεν φέρει κοσμήτη στις μακρές πλευρές. Στην αντίθετη περίπτωση ο κοσμήτης είναι στο ίδιο ύψος με αυτό του κιλλίβαντα. Οι κιλλίβαντες συχνά επεκτείνονται χαμηλότερα (και βαθμιδωτά), ενώ στον 16^ο – 17^ο αιώνα τείνουν να περιορίζονται σε ένα εξέχον τμήμα κοσμήτη, με κυματιόσχημη συνήθως διακόσμηση.

²⁸⁴ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α. 2008.

Το κυμάτιο είναι τεταρτοκυκλικής διατομής, με την καμπύλη του προς τα κάτω και εκατέρωθεν του τεταρτοκυκλίου δύο μικρές ταινίες σε ορθή γωνία, ιδιαίτερα στην κάτω πλευρά διακριτή ταινία. Μετά τον ύστερο μεσαίωνα η χρήση του κοσμήτη επεκτείνεται σε όλες τις πλευρές του εσωτερικού του ναού. Ο κοσμήτης αποκτά περισσότερη πλαστικότητα με κυματιόσχημη διακόσμηση, σε ημικυκλική ή τεταρτοκυκλική διατομή και σε συνδυασμό με μία ή περισσότερες ευθύγραμμες ταινίες. Στους παλαιότερους ναούς είχε συνήθως απλή ορθογωνική διατομή.

Σε ορισμένες θέσεις βρίσκονται ναοί νεωτερικοί, που έχουν οικοδομηθεί κατά τον 20^ο αιώνα, σύμφωνα με την τοπική παράδοση σε θέση παλαιότερων. Μία ομάδα πρόκειται για ναούς που έχουν κτιστεί μετά το 1923, σε οικισμούς με προηγούμενο τουρκοκρατικό πληθυσμό. Στις απογραφές του τέλους του 19^{ου} καταγράφονται οι οικισμοί Καπεδιανά (**α.α. 30**), Ξερό Χωριό (**α.α. 63**), Άγιος Μάρκος (**α.α. 66**) και Γιαννούδι (**α.α. 88**).²⁸⁵ Χωρίς ανασκαφικά δεδομένα ή εμφανή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τις εν λόγω θέσεις, δεν είναι δυνατή η ταύτιση των θέσεων με βεβαιότητα, αλλά μόνο η ενδεικτική αναφορά στην ανάλυση του χώρου. Εφόσον όμως είναι εύλογο ότι στην περιοχή της εκάστοτε πιθανολογούμενης θέσης προϋπήρχε ναός (π.χ. λόγω της ύπαρξης οικισμού από τη βενετική εποχή) χρησιμοποιούνται τα στοιχεία της παράδοσης για την υποθετική τοποθέτηση των θέσεων και την διαμόρφωση της εικόνας του χώρου. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και σε άλλες θέσεις με αποκλειστική ή κατά πλειοψηφία κατοίκηση μουσουλμάνων κατά την οθωμανική περίοδο, υπάρχουν κατεστραμμένοι ναοί, που δεν είχαν την τύχη να οικοδομηθούν εκ νέου. Εξάιρεση αποτελούν οι κατοικούμενες από μουσουλμάνους θέσεις του Αγίου Ευτυχίου (**α.α. 68**) και Φωτεινού (**α.α. 164**), όπου τα εκκλησιαστικά οικοδομήματα διατηρήθηκαν.

Οι ναοί της υπαίθρου χρησιμοποιούνταν ως σημεία προσανατολισμού, οριοθέτησης και αναγνώρισης του χώρου. Η χρησιμότητα αυτή, ως διαχρονική κατάσταση, πολλές φορές οδήγησε στη διατήρηση των ονομασιών των ναών ακόμη και αν το οικοδόμημα έχει καταστραφεί.²⁸⁶ Ανάλογα, η εξέταση τοπωνύμιων που αναφέρονται σε αφιερώσεις ναών (χωρίς να υπάρχουν σήμερα) και ο συσχετισμός με τον χώρο, μπορεί να αποτελέσει μία μέθοδο προσέγγισης πιθανών θέσεων παλαιών ναών για

²⁸⁵ Βλ. ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν. 1890, 107.

²⁸⁶ Βλ. ΜΠΕΛΙΤΣΙΟΣ Θ. 1999, 141.

περαιτέρω έρευνα. Ο συσχετισμός ναών της υπαίθρου με πιθανή κατοίκηση του χώρου μπορεί να αποτελέσει ένα ακόμη ερώτημα του οποίου η πιο ασφαλής απάντηση είναι η ανασκαφική έρευνα. Με βάση όμως τα δεδομένα του κρητικού τοπίου, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αναλογικά λίγοι ναοί σχετίζονταν με αδιευκρίνιστη σήμερα κατοίκηση της θέσης τους. Οι περισσότεροι οικισμοί εξακολουθούν να κατοικούνται και σε αξιοσημείωτο βαθμό να διατηρούν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τοπωνύμια της βενετικής περιόδου. Ακόμη, για πολλές περιπτώσεις εγκαταλειμμένων οικισμών, η τοπική παράδοση διασώζει χρήσιμες πληροφορίες για τη θέση τους. Η πλειονότητα των μικρών εκκλησιών της υπαίθρου ήταν οργανικά ενταγμένη στα δίκτυα ναών που περιέβαλαν κάθε οικισμό, σε απόσταση αρκετών εκατοντάδων μέτρων από αυτόν, επιτελώντας λειτουργικές και συμβολικές χρήσεις (βλ. παρακάτω το υποκεφάλαιο για τον οικονομικό χώρο).

Να σημειωθεί, τέλος, μία παρατήρηση σχετικά με τις αφιερώσεις των τιμώμενων Αγίων. Συνήθως οι ναοί που βρίσκονται σε γειτνίαση (και συσχετισμό ιδιοκτησίας) με νερόμυλους έχουν αφιέρωση στην Αγία Παρασκευή. Σε δύο περιπτώσεις στην περιοχή ενδιαφέροντος, αν εξαιρέσουμε το φαράγγι των Μύλων όπου υπάρχει τουλάχιστον ένας ναός Αγίας Παρασκευής (**α.α. 42**), οι ναοί είναι αφιερωμένοι στον Άγιο Ονούφριο (**α.α. 9**) και τον Άγιο Τίτο (**α.α. 101**). Αν στην περίπτωση του Αγίου Ονούφριου η αφιέρωση δικαιολογείται λόγω της ασκητικής φύσης του ναού, η περίπτωση του Αγίου Τίτου αποτελεί μία εξαίρεση στον κανόνα. Πρόκειται για μία πολύ σπάνια περίπτωση, καθώς στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου είναι γνωστή μόνο μία ακόμη ανάλογη αφιέρωση.²⁸⁷ Αποτελεί ζήτημα η αιτιολόγηση της συγκεκριμένης αφιέρωσης καθώς και η διευκρίνηση εάν είναι η αρχική αφιέρωση του ναού ή διαφοροποιήθηκε στη συνέχεια.

Οικονομικός χώρος

Οι οικισμοί (*casale*) αποτελούσαν τον πυρήνα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της υπαίθρου. Η καλλιεργήσιμη γη, οι φυσικοί πόροι (ξύλεια, αδρανή υλικά, μεταλλεύματα κ.α.), οι υδάτινοι πόροι και οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις

²⁸⁷ Προσωπική συνομιλία με τον κ. ΚΩΣΤΗ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ (Δεκέμβριος 2008).

(νερόμυλοι, ληνοί, αλώνια) εντάσσονταν στον καθορισμένο οικονομικό χώρο περιμετρικά των οικισμών. Σύμφωνα με τον ΓΑΣΠΑΡΗ, αυτός ο οικονομικός χώρος έμενε αδιάσπαστος, ανεξάρτητα από τον αριθμό ιδιοκτησιών του οικισμού.²⁸⁸ Ωστόσο μοιάζει απίθανο στην πορεία των χρόνων να μην υπήρξαν διαφοροποιήσεις εξαιτίας της δημιουργίας νέων οικισμών ή του κατακερματισμού του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των φέουδων.

Στην περιοχή ενδιαφέροντος δεν υπάρχουν εκτεταμένες πεδινές επιφάνειες, αλλά για τα δεδομένα του νησιωτικού περιβάλλοντος οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις θεωρούμε ότι ήταν επαρκείς. Η συχνότητα των οικισμών, οι ευθείες αποστάσεις μεταξύ των οποίων δεν ήταν μεγαλύτερες των δύομιση χιλιομέτρων, αποδεικνύει ότι η απόδοση της γης ακόμη και αν δεν ήταν εξαιρετική, αρκούσε για την επιβίωση τουλάχιστον του τοπικού πληθυσμού. Στις λίγες πραγματικά πεδινές εκτάσεις προστίθοντο τα πολλαπλά άνθηρα καλλιέργειας, τα μικρά οροπέδια και οι κοιλότητες με χώμα στις ορεινές περιοχές. Η καλλιέργεια σιτηρών,²⁸⁹ οσπρίων, εποχιακών μονοετών ειδών και αμπελιών θα κάλυπταν το μεγαλύτερο τμήμα των εκτάσεων, μαζί με περιορισμένο (σε σχέση με σήμερα) αριθμό ελαιοδέντρων.²⁹⁰ Συχνά οι καλλιέργειες συνδυάζονταν μεταξύ τους. Από τον χάρτη χρήσεων γης του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης γίνεται φανερό ότι το μεγαλύτερο τμήμα του οικονομικού χώρου των οικισμών βρίσκεται σε καλλιεργήσιμα εδάφη, εντός των υψομετρικών ορίων των 600-700 μέτρων που αντιστοιχούν στην ελαιοκαλλιέργεια αλλά και την οικιστική κατανομή στην Κρήτη.²⁹¹

Αν και στην περιοχή δεν πρέπει να ευδοκίμουςαν κωνοφόρα δέντρα, κατάλληλα για υλοτόμηση, υπήρχαν εκτεταμένες εκτάσεις με βελανιδιές. Τα τοπικά βελανιδοδάση, εκτός από την υλοτομία, περισσότερο παρείχαν σημαντικές δυνατότητες εκμετάλλευσης λόγω του καρπού τους. Τα βελανίδια είχαν εμπορική αξία για βιοτεχνικές δραστηριότητες (βυρσοδεψία) αλλά και σαν τροφή, για ανθρώπους ή οικόσιτα ζώα. Την τοπική διαίτα αναμφίβολα συμπλήρωναν οι χαρουπιές και όσα οπωροφόρα δέντρα υπήρχαν. Στην περιοχή είναι εκμεταλλεύσιμοι αρκετοί υδάτινοι

²⁸⁸ ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1994, 33-34.

²⁸⁹ Για τα σιτηρά στην Κρήτη, βλ. ενδεικτικά, ΤΖΟΜΠΙΑΝΑΚΗ ΧΡ. 2007, 70-71.

²⁹⁰ Για τις καλλιέργειες στη βενετική Κρήτη, βλ. TOPPING P. 1981, 509-520· ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1994, 47-55.

²⁹¹ Βλ. WAGSTAFF J.M. 1969, 312.

πόροι, πηγές και υπόγεια ύδατα κοντά στην επιφάνεια, που επαρκούσαν για την υδροδότηση των οικισμών, την άρδευση ορισμένων ποτιστικών χωραφιών και την υδροκίνηση ενός μεγάλου αναλογικά αριθμού νερομύλων.

Λατομεία είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι υπήρχαν για την κάλυψη των τοπικών αναγκών και των πολύ μεγαλύτερων απαιτήσεων που προέκυψαν από την ανάπτυξη του Ρεθύμνου ως αστικού κέντρου. Η εξόρυξη θα γινόταν σε σημεία με καλή ποιότητα πετρωμάτων, όπου εντοπίζονται λατομεία στις μέρες μας (π.χ. νότια του οικισμού Πρασσές **α.α. 74**, νοτιοανατολικά του οικισμού Άγιος Γεώργιος **α.α. 157**). Μαρτυρίες για μεταλλεία δεν υπάρχουν στην περιοχή ενδιαφέροντος. Παρόλα αυτά, στους βόρειους πρόποδες του Βρύσινα, στις εκτάσεις εκατέρωθεν του οικισμού Καπεδιανά (**α.α. 30**), βρίσκονται μεταλλοφόρα κοιτάσματα.²⁹² Καθώς δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής αρχαιολογικά κατάλοιπα για ανάλογες δραστηριότητες και δεν υπάρχουν επίσης γραπτές μαρτυρίες, η εκμετάλλευση των γεωλογικών πόρων αποτελεί ερώτημα. Με εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποκαλυφθούν ίχνη λατόμησης ή εκσκαφής και καμίνευσης.

Δίκτυο ναών υπαίθρου

Η ύπαρξη γύρω από τους οικισμούς δικτύου πολυάριθμων ναών και αρκετών κοσμικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων προσδίδει στοιχεία για τα πλέγματα οικονομικών χώρων. Για την ερμηνεία της μεγάλης συχνότητας των ναών στο χώρο, υποθέτουμε ότι ναοί δεν είχαν ανεγερθεί χωρίς σκοπιμότητα. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτελούσαν μία διαδεδομένη μορφή επένδυσης χρημάτων ή εργασίας, για τις περισσότερες κοινωνικές τάξεις της περιόδου,²⁹³ με σκοπό την επιτέλεση συγκεκριμένων χωρικών λειτουργιών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ναοί χρησιμοποιούνταν ως συμβολικά σημεία προσανατολισμού, οριοθέτησης και αναγνώρισης της υπαίθρου²⁹⁴ ή του οικιστικού χώρου.²⁹⁵ Η έρευνα της NIXON στα

²⁹² Για τα οποία έγινε προσπάθεια εκμετάλλευσης κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, βλ. ενδεικτικά *ΕΕΚΠ*, φ. 86, 30/12/1900, τ. 3^ο, σ. 5-6.

²⁹³ Θα έχει ενδιαφέρον η μελέτη των αναγνώσιμων κτητορικών επιγραφών και των παραστάσεων κτητόρων σε ναούς της Κρήτης για τη σκιαγράφιση του «προφίλ» των δωρητών.

²⁹⁴ Βλ. ΜΠΕΛΙΤΣΙΟΣ Θ. 1999, 141.

²⁹⁵ NIXON L. 2006, 21-22.

Σφακιά φανέρωσε την οικονομική παράμετρο στην επιλογή της θέσης για τη ναοδομία. Οι ναοί όριζαν χώρους οικονομικού ενδιαφέροντος καθώς και σημεία του οδικού δικτύου.²⁹⁶

Με το συνδυασμό των μοντέλων οικονομικής εκμετάλλευσης και των δικτύων καταγεγραμμένων ναών μπορούμε να ορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις οικονομικές ζώνες και να ερμηνεύσουμε την επιλογή δόμησης των ναών. Σε συντριπτική πλειοψηφία οι ναοί της περιοχής ενδιαφέροντος μπορούν να συσχετιστούν με τα όρια οικονομικών ζωνών ανάμεσα σε οικισμούς που βρίσκονται σε απόσταση μέχρι δύο - δύομιση χιλιόμετρα. Ο καθορισμός ζωνών σε δακτυλίους (buffers) γύρω από τους οικισμούς, σε θεματικά επίπεδα στην χαρτογράφηση με GIS, έγινε συμβατικά δεδομένου ότι η ακτίνα αυτή θεωρείται μία αποδεκτή ημερήσια πορεία μέχρι τον χώρο εργασίας (παραβλέποντας αναγκαστικά τις διαφορετικές κλίμακες μέτρησης εκείνης της περιόδου).

Ο δακτύλιος (buffer) με ακτίνα ένα χιλιόμετρο υποδεικνύει ότι μεγάλο ποσοστό ναών βρίσκεται σε αυτή περίπου την απόσταση γύρω από τους οικισμούς. Είναι εύλογο συμπέρασμα εφόσον αναλογιστούμε ότι το ένα χιλιόμετρο στην ευθεία γραμμή του χάρτη αντιστοιχεί σε ενάμιση με δύο χιλιόμετρα πραγματικής διαδρομής. Μπορούμε κατά συνέπεια να συμπεράνουμε ότι στην ακτίνα του ενός χιλιομέτρου βρισκόταν ο δραστικός οικονομικός χώρος κάθε οικισμού. Η διάταξη διαδοχικών δακτυλίων με ακτίνες δυακοσίων πενήντα, πεντακοσίων, χιλίων, χιλίων πεντακοσίων και δύομιση χιλιάδων μέτρων περικλείει το σύνολο του οικονομικού χώρου γύρω από τον κάθε οικισμό. Επίσης, ο σχεδιασμός δακτυλίων διακοσίων πενήντα και πεντακοσίων μέτρων γύρω από τους ναούς δημιουργεί ένα ακόμη επίπεδο ανάλυσης όπου εμφανίζεται ο οικονομικός χώρος στην περίμετρο των ναών. Ο συνδυασμός όλων αυτών των δακτυλίων αποκαλύπτει ότι σχεδόν όλοι οι ναοί του ύστερου μεσαίωνα βρίσκονταν εντός του οικονομικού χώρου που ανήκε σε κάθε οικισμό και σε κοντινή απόσταση (μέχρι περίπου τα πεντακόσια μέτρα, σχεδόν πέντε λεπτά πεζοπορίας) από περιοχές φυσικών πόρων (κυρίως υδάτινων) και χώρους παραγωγής. Σε αυτούς εντάσσονταν οι εργαστηριακοί χώροι όπως νερόμυλοι, ληνοί και αλώνια, ενώ περιλαμβάνονταν μεγάλες εκτάσεις αγρών και βοσκοτόπων [Χάρτης 5, 6, 7 & 8].

²⁹⁶ ο.π., 22-29.

Οι μεγαλύτεροι δακτύλιοι, των δύομιση χιλιομέτρων, αλληλοκαλύπτουν σχεδόν όλη την επιφάνεια της περιοχής ενδιαφέροντος. Πρέπει να φανταστούμε ότι υπήρχε ένας επιμερισμός της γης στα σημεία που οι δακτύλιοι επικαλύπτονται στον χάρτη του GIS. Αν και η έλλειψη γραπτών πηγών δεν μπορεί να επιβεβαιώσει την υπόθεση, οι ναοί που βρίσκονταν στο ενδιάμεσο των οικονομικών χώρων των οικισμών αποτελούσαν πιθανότατα σημεία οριοθέτησής τους. Όσον αφορά δε τις μεγάλες εκτάσεις που περικλείονται μέσα στη ζώνη των δύομιση χιλιομέτρων, είναι εύλογο ότι δεν χρησιμοποιούνταν όλες για εντατική εκμετάλλευση. Οι μακρινές αποστάσεις μείωναν το παραγωγικό αντίκρουσμα λόγω του κόπου και του χρόνου που δαπανούνταν. Παρόλα αυτά έχουν εντοπιστεί άνηρα καλλιέργειας και περιορισμένες πεδινές εκτάσεις για καλλιέργεια σιτηρών και οσπρίων ακόμη και σε μεγάλο υψόμετρο στον Βρύσινα. Είναι βέβαιο ότι η καθημερινή πρόσβαση από τους γύρω οικισμούς σε αυτές θα ήταν πολύ δυσχερής, οπότε σε αυτήν την περίπτωση πιθανόν κατοικούσαν εποχιακά οι θέσεις **α.α. 137** και **α.α. 138** για γεωργικούς και κτηνοτροφικούς σκοπούς. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να σημειωθεί ότι η μεγάλη ακτίνα για τον οικονομικό χώρο κάθε οικισμού ήταν απαραίτητη για τις ανάγκες της αγρανάπαυσης (διπλάσια γεωργική έκταση για εναλλάξ καλλιέργεια ανά διατία) και της κτηνοτροφίας.²⁹⁷

Τα σχηματοποιημένα μοντέλα δεν μπορούν να ποσοτικοποιήσουν τις παραμέτρους του κάθετου γεωγραφικού διαμελισμού και των πληθυσμιακών δεδομένων, αλλά σε κάθε περίπτωση παρέχουν μία χρήσιμη μέθοδο ενδεικτικού καθορισμού. Τα όρια των χώρων και των ιδιοκτησιών, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της φεουδαρχικής διανομής των κρητικών γαιών, θα έπρεπε να είναι εμφανή και κοινής αποδοχής. Οπότε οι ναοί θα αποτελούσαν την ιδεατή λύση για αυτή την αναγκαιότητα, σε συνδυασμό με τη χρήση τους ως θρησκευτικών και ιδιωτικών συμβόλων.

Νερόμυλοι

²⁹⁷ Για τις απαιτούμενες οικονομικές ζώνες κάθε οικισμού βλ. ενδεικτικά, DERRUAU M. 1987, 220-229.

Η ανέγερση νερόμυλων του οριζόντιου ή ελληνικού τύπου (κατακόρυφου άξονα) επιλέχθηκε λόγω της γεωμορφολογίας και της περιορισμένης ροής των υδάτινων πόρων του νησιού. Η λειτουργία τους βασίζονταν στη μέγιστη αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων. Γίνονταν συγκέντρωση υδάτινου όγκου σε υδατοδεξαμενή που βρίσκονταν σε υψηλότερη θέση από τον νερόμυλο, εκτός από όσους είχαν σταθερή ροή ύδατος μέσω υδαταγωγού. Το νερό κατευθύνονταν προς τον υδατόπυργο που επιδιώκονταν να έχει περί τα έξι μέτρα ύψος, ώστε να προσδίδεται αρκετή κινητική ενέργεια. Στον πυθμένα του υδατόπυργου το νερό συμπιέζονταν στο σιφούνι σε μία στενή έξοδο και με δύναμη εκτινασσόταν πάνω στα φύλλα της φτερωτής που βρίσκονταν σε καμαροσκέπαστο χώρο, το ζουργιό. Η φτερωτή ήταν σε οριζόντια διάταξη και μετέδιδε την κίνηση μέσω κατακόρυφου άξονα στις μυλόπετρες που βρίσκονταν στην οικοδομημένη εργαστηριακή εγκατάσταση άνωθεν της. Οι νερόμυλοι χρησιμοποιούνταν για περισσότερες χρήσεις, εκτός από την άλεση των σιτηρών· υπήρχαν χαρουπόμυλοι, ρασοτριβές, πριονιστήρια και ελαιοτριβεία. Σπάνιοι στην Κρήτη ήταν οι νερόμυλοι με φτερωτή κάθετου τύπου.²⁹⁸

Η χρονολόγηση των νερόμυλων αποτελεί ένα ερευνητικό ζήτημα, καθώς ως κατασκευές δεν παρέχουν στοιχεία ακριβούς χρονολόγησης. Η ύπαρξή τους όμως φανερώνει την οικονομική εκμετάλλευση του χώρου. Η ομάδα των μύλων στο ομώνυμο φαράγγι, αποτελεί μία ξεχωριστή ενότητα οικονομικού χώρου στην περιοχή ενδιαφέροντος και εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι σχετίζεται άμεσα με την οικονομική και πληθυσμιακή ανάπτυξη του Ρεθύμνου. Για το φαράγγι των Μύλων μπορεί να προταθεί μία χρονολόγηση με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής και τα ιστορικά στοιχεία από τις νοταριακές πηγές. Στην περιοχή των Πάνω Μύλων (**a.a. 48**) βρίσκονται ναοί (Άγιος Ιωάννης **a.a. 53**, Άγιος Αντώνιος **a.a. 54**, Τίμιος Σταυρός **a.a. 56**) που μπορούν να χρονολογηθούν στον 14^ο αιώνα, ενώ στους Κάτω Μύλους (**a.a. 40**) εντοπίστηκε εφυαλωμένη κεραμική που θα μπορούσε επίσης να αναχθεί τότε.

Ωστόσο οι κατασκευές στο φαράγγι χρονολογούνται πιθανότερα στην ύστερη βενετική εποχή. Κατά τον 16^ο αιώνα πρέπει να οικοδομήθηκε το κύριο τμήμα των

²⁹⁸ Βλ. CLUTTON E. & KENNY A. 1977, 139-150· ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ ΧΡ. *et.al.* 1985· ΒΡΟΥΧΑ Π. 1988, 361-363· ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996, 63-70, 90-95· RACKHAM O. & MOODY J. 2004, 250-251· ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ ΧΡ. 2007, 79-100, 133-143.

κατασκευών που βλέπουμε σήμερα στο φαράγγι. Είναι εύλογο ότι σε έναν βασικό αριθμό μύλων προστέθηκαν πιθανότατα και άλλοι στην συνέχεια. Οι επεμβάσεις στο φαράγγι ήταν τέτοιας κλίμακας (νερόμυλοι, αγωγοί, καλντερίμια) που πιθανότατα έγιναν μαζικά ως επένδυση από κάποιον ή κάποιους φεουδάρχες. Αυτό το γεγονός θα μπορούσε να συνδυαστεί με την επιδίωξη των βενετικών αρχών για αύξηση της παραγωγής σιτηρών στην Κρήτη κατά τον 16^ο και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα.²⁹⁹ Μία επιδίωξη που μπορούμε να υποθέσουμε ότι οδήγησε στην ανάπτυξη και βελτίωση των υπάρχοντων υποδομών. Η ύπαρξη τόσο μεγάλου αριθμού μύλων προϋποθέτει σιτοπαραγωγές περιοχές σε μικρή και μεσαία απόσταση από το φαράγγι, κάτι που παρέχει μία εικόνα για τη χρήση του αγροτικού χώρου την ύστερη βενετική περίοδο. Οι μύλοι της περιοχής (καθώς και γενικότερα η αυξημένη ύπαρξη νερόμυλων στο νησί) αποτελούν ενδείξεις της μεγάλης παραγωγής σιτηρών παρά τις αντιξοότητες που υπερτονίζονται στην κρητική ιστοριογραφία.³⁰⁰

Η χρονολόγηση στον 16^ο αιώνα μπορεί να ενισχυθεί από την ανοικοδόμηση δύο ναών (Αγίες Πέντε Παρθένας, **a.a. 47** και Αγία Παρασκευή, **a.a. 42**) στην ανατολική όχθη του φαραγγιού που μπορούν να χρονολογηθούν εκείνο τον αιώνα. Σε κοντινή απόσταση ανοικοδομήθηκε τον ίδιο αιώνα μάλλον η Μονή Χαλεβή (**a.a. 33**), η οποία στην οθωμανική εποχή τουλάχιστον κατείχε έναν μύλο. Επίσης τα οικοδομικά χαρακτηριστικά (πυραμιδοειδείς καμινάδες, θύρωμα, περίθυρα) της αγροτικής έπαυλης (**a.a. 49**) που πιθανότατα ανήκε στον τοπικό φεουδάρχη και των οικοδομημάτων ορισμένων μύλων μπορούν να αναχθούν στον 16^ο – 17^ο αιώνα. Βέβαια, συγκεκριμένου τύπου νερόμυλοι μπορούν πιθανότατα να χρονολογηθούν στον 14^ο -15^ο αιώνα τουλάχιστον.³⁰¹ Τα νοταριακά έγγραφα που αναφέρονται όμως στους μύλους και στο φαράγγι των Μύλων ως κοιλάδα Καμηλάρι (Valle Camilari) και τον οικισμό Κάτω Μύλοι χρονολογούνται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα το 1643-1644.³⁰² Είναι πολύ πιθανό ότι η χρήση των μύλων θα γινόταν για τουλάχιστον ορισμένες δεκαετίες πρωτότερα.

Όσον αφορά τη διατήρησή τους, οι περισσότεροι στέκουν ερειπωμένοι και μισογκρεμισμένοι ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση των φαραγγιών. Παρόλο που

²⁹⁹ Βλ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1958, 158-162.

³⁰⁰ Πρβλ. ενδεικτικά, ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2007, 120-121.

³⁰¹ Βλ. GEROLA IV, 81-82.

³⁰² Όσα τουλάχιστον έχουν εκδοθεί, βλ. ενδεικτικά: ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 1994, 216, 279· *Idem* 2003, 57.

λόγω της εγκατάλειψης είναι υπό κατάρρευση και οι συνθήκες του χώρου (υγρασία, βλάστηση, πλημμύρες) επιταχύνουν τις καταστροφικές διεργασίες, οι ζημιές περιορίζονται κυρίως στις υπερκατασκευές των μύλων. Έχουν καταρρεύσει οι οροφές και τμήματα των τοίχων των οικοδομημάτων (εργαστηριακός χώρος άλεσης και βοηθητικοί χώροι). Ο άξονας της κατασκευής συνήθως (ο αγωγός νερού και ο χώρος της φτερωτής, ο υδατόπυργος δηλαδή και το ζουργιό) λόγω της στιβαρής κατασκευής του παραμένει σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτος.

Ληνοί

Αν και στους ερευνητικούς στόχους δεν περιλαμβάνονταν η καταγραφή πολύ μικρών αρχιτεκτονικών καταλοίπων όπως οι ληνοί, παρατίθενται ενδεικτικά ένας μικρός αριθμός λαξευτών ληνών που έχει δημοσιευτεί ήδη.³⁰³ Η κάτοψη των λαξεύσεων ήταν συνήθως ορθογώνια αν και δεν έλειπαν οι ακανόνιστες κατασκευές. Κατά περιπτώσεις είχαν κτιστό το ανώτερο τμήμα ή ανήκαν σε συγκροτήματα ληνών. Στην περιοχή του οικισμού Ρουσσοσπίτι (**α.α. 26**), εντοπίστηκε ένας ορθογώνιος ληνός στη θέση Αμπελότοπος, σε δασώδη έκταση 1.000 μ. από τον οικισμό, ένας αδρά λαξευμένος ληνός στη θέση Κυλιστρέ, σε τόπο με θαμνώδη βλάστηση 750 μ. από τον οικισμό και ένας λαξευτός (σε επίχωση, διακρίνεται μόνο το κυκλικό υπολήνιο) στη θέση Ξερόκαμπος, σε δασώδη έκταση 800 μ. από τον οικισμό. Στην περιοχή του οικισμού Χρωμοναστήρι (**α.α. 57**), βρίσκεται ένας ορθογώνιος ληνός στη θέση Στς' Αγγελίνας, 1.500 μ. από τον οικισμό, κοντά σε πηγή νερού και συγκρότημα τεσσάρων ορθογώνιων λαξευτών ληνών στη θέση Κατηφόρα, 2.000 μ. από τον οικισμό, επίσης κοντά σε πηγή νερού. Στην περιοχή του οικισμού Γουλεδιανά (**α.α. 130**), καταγράφηκε ένας ορθογώνιος ληνός σε ακαλλιέργητες εκτάσεις εντός του αρχαιολογικού χώρου στη θέση Ονυθέ 1.500 μ. από τον οικισμό και ένας ορθογώνιος ληνός σε νεόφυτους ελαιώνες στη θέση Λιβάδια 1.000 μ. από τον οικισμό. Στην περιοχή του οικισμού Αμπελάκι (**α.α. 144**), εντοπίστηκε ένας τραπεζιόσχημος ληνός και λαξευμένες κοιλότητες στο βράχο, στη θέση Πετροπατήτηρο, 1.200 μ. (νοτιοδυτικά) από τον οικισμό σε παλαιούς ελαιώνες κοντά στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής (**α.α. 147**). Στην περιοχή του οικισμού Φωτεινού

³⁰³ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ Κ., ΜΟΣΧΟΒΗ Γ. 2002, 173-180.

(**α.α. 164**), βρίσκονται δύο ορθογώνιοι ληνοί σε ακαλλιέργητες εκτάσεις στη θέση Καλλονάς 1.200 μ. από τον οικισμό. Στην ίδια θέση, σε ακαλλιέργητες εκτάσεις 1.000 μ. από τον οικισμό, εντοπίστηκε ακόμη ένας ορθογώνιος λαξευτός ληνός, ενώ ένας ορθογώνιος ληνός βρίσκεται στη θέση Εικονοστάσι, σε ελαιώνες στα όρια του οικισμού.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι συγκεκριμένοι ληνοί βρίσκονται κυρίως σε περιοχές που δεν καλλιεργούνται πλέον αμπέλια. Πρόκειται πια είτε για ακαλλιέργητες και κατά τόπους δασώδεις εκτάσεις, είτε για νεώτερους ελαιώνες. Βρίσκονται σε απόσταση μέχρι δύο χιλιομέτρων από τον εκάστοτε οικισμό, υποδεικνύοντας την πιθανή ακτίνα της οικονομικής ζώνης του. Οι ερευνητές χρονολογούν τους ληνούς στη βενετική ή την οθωμανική περίοδο. Σημειώνουν ότι οι ληνοί τοποθετούνταν σε χαμηλούς λόφους ή δίπλα σε ρέματα και ήταν συχνά λαξευτοί στο υπόβαθρο από ασβεστολιθικά πετρώματα. Θεώρησαν ότι επιλέχθηκε η κατασκευή τους στα βραχώδη εξάρματα, για να εξοικονομηθεί ωφέλιμος χώρος καλλιέργειας. Σε πολλές περιπτώσεις άλλωστε, θα ήταν ευκολότερο να γίνει λάξευση του μαλακού φυσικού βράχου και ενδεχομένως η προσθήκη κτιστού τμήματος, παρά η εξ' ολοκλήρου δόμηση. Στην περιοχή ενδιαφέροντος δύο ληνοί βρίσκονται πλησίον πηγών και ένας κοντά σε ναό. Η αφιέρωση του συγκεκριμένου ναού είναι στη Ζωοδόχο Πηγή, που φαίνεται ότι είχε κάποια σύνδεση με την ύπαρξη του παρακείμενου ληνού.³⁰⁴

Άνδηρα καλλιέργειας

Τα άνδηρα καλλιέργειας (πεζούλες, αναβαθμίδες), ένα γνώριμο χαρακτηριστικό της κρητικής υπαίθρου, αποτελούσαν μέθοδο αποτροπής της διάβρωσης και επέκτασης της καλλιεργήσιμης γης. Η κατασκευή τους γινόταν από ξερολιθιά. Η τυπολογία τους χωρίζεται σε τέσσερεις τύπους. Τα βαθμιδωτά άνδηρα καλλιέργειας, τα οποία είναι παράλληλα μεταξύ τους και είναι είτε ευθύγραμμα, είτε καμπύλα ακολουθώντας τις ισοϋψείς. Τα πλεκτά, σε μορφή ζιγκ-ζαγκ κατά το ύψος της πλαγιάς, δημιουργώντας ένα συνεχή διάδρομο. Τα φράγματα σε μικρές κοιλάδες και ρέματα,

³⁰⁴ Βλ. *ο.π.*, 183-185, 188.

επίσης παράλληλα μεταξύ τους. Τους θύλακες, μικρά μηνοειδή άνδηρα που προορίζονταν για ένα δέντρο, ελιά συνήθως ή κάποιο οπωροφόρο. Τα άνδηρα καλλιέργειας κατασκευάζονταν σε εκτάσεις με κλίση που ποίκιλε από λίγες μοίρες μέχρι απότομες πλαγιές. Χρησιμοποιούνταν για ποικιλία καλλιεργειών, σιτηρά (σε συνδυασμό ιδίως με κοντινά αλώνια), αμπελώνες, δεντροφυτείες, καλλιέργειες οσπρίων και πιθανώς λαχανικών. Καθώς δεν φέρουν επαρκή στοιχεία, η χρονολόγησή τους είναι προβληματική. Ορισμένες περιπτώσεις πιθανώς χρονολογούνται στη μινωική εποχή ή τουλάχιστον στους ιστορικούς χρόνους.³⁰⁵

Ως εκ τούτου μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εκτάσεις με άνδηρα καλλιέργειας σε μεγάλο βαθμό υπήρχαν κατά τη βενετική περίοδο. Περισσότερη σημασία έχει εξακρίβωση της χρήσης τους κατά τον ύστερο μεσαίωνα, γιατί η ύπαρξή τους δεν συνεπάγεται και την αξιοποίηση τους για καλλιέργεια. Ο συσχετισμός τους με τα δίκτυα ναών της υπαίθρου και η ένταξή τους στους οικονομικούς χώρους των σύγχρονων οικισμών θα αποτιμήσει τη λειτουργία τους.

Οδικό δίκτυο

Στις αναφορές των κύριων οδικών αξόνων του νησιού,³⁰⁶ από τον ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟ, για την περιοχή ενδιαφέροντος αναφέρεται μόνο η οδός από Ρέθυμνο προς τον οικισμό Πρασσές (**α.α. 74**) και από εκεί στην Παντάνασσα και τον Μέρωνα Αμαρίου. Από τον Μέρωνα η διαδρομή θα μπορούσε να χωριστεί είτε προς τη Μονή Ασωμάτων και την κοιλάδα του Αμαρίου, είτε προς το Γερακάρι και τις περιοχές των νοτιών παραλίων.³⁰⁷ Η διαδρομή αυτή πάντως δεν ήταν η κύρια προς το Αμάρι και προφανώς θα χρησιμοποιούνταν κυρίως από όσους ήθελαν να κατευθυνθούν προς την κοιλάδα των Ποταμών, τις περιοχές νότια του Βρύσινα και τα χωριά στο δυτικό τμήμα του Αμαρίου. Αντίθετα για την κοιλάδα του Αμαρίου η κύρια οδός (όπως τουλάχιστον φαίνεται στο κείμενο του ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ) διερχόταν ανατολικότερα, είτε διαμέσου της Μονής Αρκαδίου, είτε διαμέσου του οικισμού

³⁰⁵ RACKHAM O. & MOODY J. 2004, 203-209· για τα καλλιεργούμενα φυτά, βλ. στο ίδιο, 100-119· βλ. επίσης, BEVAN A. *et. al.* 2003, 217-236.

³⁰⁶ Για το οδικό δίκτυο στη βενετική εποχή βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1995, 49-59· ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε. 2001, 89-99.

³⁰⁷ ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1894, 337-338.

Καβούσι. Στην πορεία νοτιότερα οι δύο οδοί συνέπιπταν και κατέληγαν στη Μονή Ασωμάτων.³⁰⁸ Αν και η οδός μέσω Αμαρίου είχε την ίδια διάρκεια με αυτή μέσω Καβουσίου και μικρότερη από αυτή μέσω Μονής Αρκαδίου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ήταν προτιμητέα εξαιτίας των δυσκολιών του εδαφικού αναγλύφου σε ορισμένα σημεία που διέσχιζε. Το δυσχερέστερο σημείο ήταν το απότομο τμήμα νότια του οικισμού Πρασσές (**a.a. 74**), μεταξύ του διάσελου νότια του ναού της Αγίας Φωτεινής (**a.a. 79**) και την περιοχή Δαφνές. Άλλωστε και στις μέρες μας, μέχρι τουλάχιστον να ολοκληρωθεί η νέα οδική χάραξη προς το Αμάρι, είναι προτιμότερη από τους περισσότερους η διαδρομή μέσω της Μονής Αρκαδίου, παρά μέσω των Πρασσών. Βορειότερα, η γέφυρα του Πλατανέ (**a.a. 87**) σηματοδοτεί το οδικό δίκτυο που οδηγούσε από το Ρέθυμνο προς τα ανατολικά.

Χωρίς να περιλαμβάνονται σε κάποια από τις κύριες οδούς που περιέγραψε ο ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, ορισμένα σημεία στα νοτιοδυτικά της περιοχής συνδέονταν με μονοπάτια με τις περιοχές του Αγίου Βασιλείου (βλ. την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος στο πρώτο κεφάλαιο). Πρόκειται για τον Αμπελακιώτικο Πόρο νότια του οικισμού Αμπελάκι (**a.a. 144**) και τις δύο κοιλάδες νότια του οικισμού Φωτεινού (**a.a. 162**).³⁰⁹ Μία οδική χάραξη που ανηφόριζε από το Ρέθυμνο και κατευθυνόταν δια μέσου του φαραγγιού σε κοντινή απόσταση ανατολικά από το Ιρφάν (**a.a. 4**) και το Ρισβάν (**a.a. 8**) μετόχι προς την περιοχή των Αρμένων, πιθανότατα κατέληγε στα περάσματα που αναφέρει ο ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ. Οι χάρτες της ύστερης βενετικής περιόδου παρέχουν ορισμένα στοιχεία. Σε δύο χάρτες (με πάρα πολλές ομοιότητες μεταξύ τους και αρκετό ρεαλισμό στην απόδοσή τους) των Fr. Basilicata και A. Oddi, απεικονίζεται η Φορτέτσα και η πόλη του Ρεθύμνου μαζί με τα περίχωρά της [**χάρτης 9 & 10**]. Η απεικόνιση των περιχώρων έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί εμφανίζονται αρχαιολογικά δεδομένα που σήμερα δεν διασώζονται.

Στον χάρτη του Basilicata από την συλλογή E (φ. 240) της Γενναδίου Βιβλιοθήκης εντοπίζεται ο τότε ναός του Αγίου Ηλία (**a.a. 14**), ενώ και στους δύο χάρτες απεικονίζεται το ξώβουργο που βρισκόταν στον σημερινό λόφο του Ευληγιά. Ως θεματικό στρώμα στο GIS, έγινε υπέρθεση του χάρτη στις αεροφωτογραφίες υποβάθρου. Κυρίως όσον αφορά τη φορτέτσα του Ρεθύμνου, ο βενετικός χάρτης

³⁰⁸ *ο.π.*, 334-337.

³⁰⁹ *ο.π.*, 211, 228.

επικάθησε με μεγάλη ακρίβεια. Χωρίς να είναι πάντα σαφής η διάκρισή τους από τις κοίτες των χειμάρρων, σημειώνονται οι οδικές χαράξεις που ανηφορίζουν προς τους λόφους στα νότια της πόλης.³¹⁰ Διακρίνεται μία οδός που ανηφορίζει ελικοειδώς στον λόφο του Μασταμπά και που οδηγούσε προς τα Τρία Μοναστήρια, ενώ μία δεύτερη οδός διερχόταν μέσα από το γραμμικό ξώβουργο του Ευληγιά και εισερχόταν στο φαράγγι που ξεκινά από τη σημερινή θέση Παράδεισος, στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Βρύσινα, κοντά στο ναό της Αγίας Παρασκευής (**a.a. 12**) [χάρτης 11].

Ο δρόμος οδηγούσε προς τις περιοχές του Ιρφάν και Ρισβάν μετόχι και από εκεί διαμέσω του διάσελου της περιοχής Παράδεισος (όπου μετέπειτα δέσποζε ο ύστερος οθωμανικός κούλες στο Καλοσυνά **a.a. 11**) εισερχόταν στο οροπέδιο βορειοανατολικά των Αρμένων. Είναι πιθανό ότι ένα παρακλάδι του δρόμου έστριβε προς τα Τρία Μοναστήρια και ενδεχομένως εισερχόταν στο φαράγγι του Σωματά. Θα υποστηριχθεί όμως ότι η κύρια οδός προς την ενδοχώρα στο Νότο και τις νότιες ακτές ανηφόριζε από τον Ευληγιά. Κατά μήκος αυτής της οδικής χάραξης βρίσκονται περισσότεροι ναοί (Άγιος Ιωάννης Ευληγιά, Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη **a.a. 5**, Άγιος Ονούφριος **a.a. 9**, Αγία Παρασκευή **a.a. 12**), κτίστηκαν στην ύστερη περίοδο και διατηρήθηκαν κατά την οθωμανική εποχή οι επαύλεις / μετόχια Ιρφάν και Ρισβάν και ανεγέρθηκε ο κούλες στο Καλοσυνά (**a.a. 11**). Σε κοντινή απόσταση βρίσκεται ο ναός του Αστρατήγου (**a.a. 13**) όπου ο δρόμος πρέπει να είχε διακλάδωση δυτικά προς Σωματά, Αρμενόκαμπο και Κάστελλο, ενώ η ευθεία πορεία οδηγούσε στο οροπέδιο ανατολικά των Κάτω Αρμένων (**a.a. 153**) όπου και ο ναός του Αγίου Γεωργίου (**a.a. 152**). Κοντά σε εκείνη την περιοχή ο δρόμος διακλαδιζόταν προς Κάτω Αρμένους στα δυτικά ή συνέχιζε ευθεία προς τους οικισμούς Αμπελάκι (**a.a. 144**) ή Καρέ (**a.a. 139**). Σε κοντινή απόσταση δυτικά του οικισμού Καρέ, βρίσκεται ο ναός του Τιμίου Σταυρού (**a.a. 143**), δίπλα στον οποίο διασώζεται και ένα ερειπωμένο οικοδόμημα που σύμφωνα με την τοπική παράδοση ήταν χάνι. Ο ναός σε εκείνο το σημείο υποθέτουμε ότι οριοθετούσε μία κύρια διακλάδωση. Από εκεί το κύριο οδικό δίκτυο συνέχιζε νοτιοανατολικά, όπου διασώζονται ακόμη οι μικρές γέφυρες που κατασκευάστηκαν επί Κρητικής Πολιτείας (**a.a. 151**). Ανηφόριζε έπειτα προς την περιοχή του οικισμού Καρίνες, κοντά στη

³¹⁰ ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ ΣΤ. 2001, 88-94.

θέση του τοιχογραφημένου αλλά σε κακή κατάσταση διατήρησης ναού του Αγίου Γεωργίου και ψηλότερα προς ένα χάνι της οθωμανικής περιόδου. Μετά κατηφόριζε προς τον οικισμό Λαμπινή και την ανατολική πλευρά του Αγιοβασιλειώτικου κάμπου. Το δεύτερο παρακλάδι κατευθυνόταν προς τα περάσματα νοτίως του οικισμού Αμπελάκι και από εκεί στην κοιλάδα του Αγίου Βασιλείου.

Από την άλλη πλευρά δεν αποκλείεται η χρήση του Σωματιανού φαράγγιού για επικοινωνία (όπου και η χάραξη του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, που χρησιμοποιείται και σήμερα). Το φαράγγι ωστόσο ήταν απόκρημνο με φυλλιτικά πετρώματα που προκαλούν κατολισθήσεις. Οπότε κάποια οδική χάραξη εντός του ήταν δευτερεύουσας σημασία και πιθανώς χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους της κοντινής περιοχής όπως ο οικισμός Σωματάς, ή για χρήση του τοπικού οικονομικού χώρου (για τον νερόμυλο των Σαουνάτσιδων **α.α. 3**, παραδείγματος χάριν). Άλλωστε πέραν από την ύπαρξη περισσότερων ναών στην διπλανή χάραξη μέσω του διάσελου στον Παράδεισο (που αναφέρεται σε χρήση από τον Βλαστό τη δεκαετία του 1880, η ανοικοδόμηση του κούλε **α.α. 11** στην περιοχή Καλοσυνάς και όχι στον διπλανό υψηλότερο λόφο που δεσπόζει στο φαράγγι του Σωματά, υποδηλώνει την σημασία της τελευταίας χάραξης.

Η χρήση του λογισμικού GIS επιτρέπει την αποτύπωση της πιθανής πορείας των οδικών δικτύων στον χάρτη. Πέρα από την αναζήτηση των κυρίων οδικών αξόνων που διέρχονταν από την περιοχή ενδιαφέροντος, σημειώθηκαν και οι δευτερεύοντες που συνέδεαν τους οικισμούς και τους οικονομικούς χώρους. Επιδιώχθηκε η αποτύπωση των τμημάτων που διακρίνονται ακόμη και η υποθετική ανασύνθεση της άγνωστης σήμερα πορείας τους με έλεγχο των ισουψών που καθορίζουν την ευκολία προσπέλασης. Αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση ότι συχνά ναοί είχαν ανεγερθεί σε κοντινή θέση με κομβικά σημεία του οδικού δικτύου.³¹¹

Οι επικοινωνίες ανάμεσα στις περιοχές του νησιού παρουσίαζαν αναμφίβολα πολλές δυσκολίες και περιορίζονταν κυρίως σε μετακινήσεις έφιπων ή πεζών. Οι δυσχέρειες οφείλονταν στο δύσκολο εδαφικό υπόβαθρο, την άσχημη κατάσταση του υπάρχοντος οδικού δικτύου και τις ληστρικές επιδρομές. Είναι όμως εύλογο να

³¹¹ Πρβλ. ΛΟΥΚΑΚΗ Α. 2005, 317.

υποθέσουμε ότι υπήρχε πυκνό δίκτυο παρά τις σημερινές αρνητικές θεωρήσεις για τις τότε δυνατότητες επικοινωνίας.³¹² Τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της Κρήτης, με την πυκνοκατοικημένη ενδοχώρα και το ορεινό ανάγλυφο απαιτούσαν πολλαπλές οδικές χαράξεις. Το εμπόριο και η φεουδαρχική οργάνωση της γης είχαν ανάγκη ένα ικανό οδικό δίκτυο για τις μεταφορές αγαθών (σιτηρών, κρασιού, ελαίου), την προσέγγιση των οικονομικών χώρων και τον έλεγχο των περιοχών. Μπορούμε να σημειώσουμε ακόμη ότι οι τοιχογραφημένοι ναοί αποτελούν μία ακόμη ένδειξη ικανοποιητικής επικοινωνίας ανάμεσα στις περιοχές· οι μετακινήσεις καλλιτεχνών μοιάζει άτοπο να γίνονταν σε απομονωμένα μέρη.

Για τις παραθαλάσσιες περιοχές, η θαλάσσια επικοινωνία ήταν οικονομικότερη και ευκολότερη, με το διαρκή όμως κίνδυνο της πειρατείας. Τα αρχαιολογικά έγγραφα του 14^{ου} αιώνα για τη μεταφορά εμπορευμάτων στα λιμάνια της Κρήτης, αποδεικνύουν ότι επρόκειτο κατά βάση για συγκεκριμένα είδη.³¹³ Τα είδη αυτά, μεταλλικά αντικείμενα και εργαλεία, ξυλεία και δημητριακά, είναι εύλογο ότι για μαζική μεταφορά χρειαζόνταν απαραίτητα τις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Πολύ περισσότερο όταν η γεωμορφολογία της Κρήτης δεν θα επέτρεπε την ευρεία χρήση αμαξιών, παρά μόνο υποζυγίων. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, για τη διερεύνηση του οδικού δικτύου και των επικοινωνιών του νησιού χρειάζεται αναμφίβολα συστηματικός συσχετισμός των γραπτών πηγών με τα διάσπαρτα αρχαιολογικά δεδομένα.

Διασώζονται ακόμη πολλά (έστω και κατακερματισμένα πια) αρχαιολογικά κατάλοιπα οδικών χαράξεων. Βέβαια δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια στη βενετική περίοδο, λόγω της φύσης του αρχαιολογικού υλικού και της διαχρονικής χρήσης των οδικών χαράξεων. Πολλά από τα κατάλοιπα που βλέπουμε σήμερα στρώθηκαν κατά την οθωμανική περίοδο ή εντάσσονται στα δημόσια έργα επί Κρητικής Πολιτείας. Από την άλλη πλευρά, πολλοί δρόμοι πιθανότατα είχαν χαραχθεί από την αρχαιότητα, χρησιμοποιήθηκαν διαχρονικά και διατηρούνται ακόμη σε καλή κατάσταση. Διασώζονται τμήματα με επίπεδες λίθινες πλάκες στο οδόστρωμα, άνητρα στήριξης και λαξεύσεις σε σημεία με έντονη κλίση (όπως το δίκτυο που σώζεται στο φαράγγι των Μύλων) και στηθαίο μεταξύ περιτοιχισμένων ιδιοκτησιών. Το πλάτος τους ποικίλε από το αυτό ενός φορτωμένου υποζυγίου, περι

³¹² ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε. 2001, 89-99.

³¹³ Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1991, 73.

το ένα μέτρο, μέχρι τα τεσεράμιση μέτρα του οδικού δικτύου που κατασκευάστηκε (κατά περιπτώσεις) επί Κρητικής Πολιτείας. Η γέφυρα του Πλατανέ (**a.a. 87**), από όπου σήμερα διέρχονται αυτοκίνητα, μπορεί να δώσει ενδείξεις για το πλάτος των κύριων οδών του δεύτερου μισού του 16^{ου} αιώνα τουλάχιστον. Οι οδικές χαράξεις στα επίπεδα σημεία μπορεί να μην ήταν λιθόστρωτες, ελαχιστοποιώντας τα αρχαιολογικά δεδομένα. Ο συνδυασμός των υπάρχοντων καλντεριμιών με τις αναφορές της ύστερης βενετικής και πρώιμης οθωμανικής περιόδου υποδεικνύουν ότι υπήρχε ένα πυκνότατο οδικό δίκτυο.³¹⁴

³¹⁴ RACKHAM O. & MOODY J. 2004, 224.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η καταγραφή των θέσεων της περιοχής ενδιαφέροντος κατέδειξε την αξία των επιτόπιων ερευνών, ακόμη και εάν δεν είναι συστηματικές μελέτες επιφανείας. Τεκμηριώθηκαν εκατόν εξήντα επτά θέσεις, με χρονολογικό εύρος από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι τη νεωτερική περίοδο. Μέσα από αυτόν τον χρονολογικό ορίζοντα έγινε δυνατή η κατανόηση της εξέλιξης της οικιστικής κατανομής διαχρονικά και η καλύτερη μελέτη των δεδομένων του ύστερου μεσαίωνα μέσα στα αρχαιολογικά συμφραζόμενα.

Η γεωμορφολογία του χώρου είχε σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη των οικισμών. Επιδιώκονταν σημεία σε εδαφικά εξάρματα κοντά σε περιοχές με φυσικούς πόρους. Ο κυρίαρχος τύπος ήταν ο περίκεντρος με τη διαδοχική δόμηση επάλληλων οικιών που προσέδιδαν, σε συνδυασμό με τη γεωμορφολογία, αμυντικές δυνατότητες. Οι οικισμοί βρίσκονταν συνήθως σε περιοχές με υδάτινους πόρους, με πηγές η υδροφόρο ορίζοντα. Διέθεταν οδικό δίκτυο επικοινωνίας ανάμεσα σε περιοχές της ενδοχώρας, ενώ ορισμένοι βρίσκονταν πάνω σε κύριους οδικούς άξονες. Οι οικίες οικοδομούνταν με υλικά της περιοχής, λίθους, χώμα και ξυλεία. Ήταν συνήθως μικρού μεγέθους, μονόχωρες ή δίχωρες, αν και για την ύστερη βενετική περίοδο τουλάχιστον διασώζονται πολυτελείς τριώροφες αγροτικές επαύλεις.

Όσον αφορά τη ναοδομία, ο κυρίαρχος τύπος είναι ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος μικρού μεγέθους ναός. Τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά ήταν απλά, με δόμηση από αργολιθοδομή και χρήση επιμελημένων, λαξευτών, δόμων στις γωνιακές απολήξεις, το τόξο της κόγχης του Ιερού Βήματος και τα ενισχυτικά σφενδόνια. Είχαν επιρροές από τη γοτθική τέχνη ως προς την οξυκόρυφη κάλυψη, τη στήριξή της με ενισχυτικά σφενδόνια και την οξυκόρυφη διαμόρφωση των εισόδων και των φωτιστικών ανοιγμάτων. Η διακόσμηση των εισόδων γινόταν με βεργία (κάθετα κυμάτια), αυλακώσεις και οδοντωτές ταινίες. Στα φωτιστικά ανοίγματα η πιο αξιοσημείωτη διακόσμηση είναι του τύπου «με κυκλικό τον μεσαίο λοβό του τρίφυλλου τόξου». Η συγκεκριμένη διαμόρφωση συναντάται σε δέκα ναούς της περιοχής ενδιαφέροντος. Η πλειονότητα των ναών βρίσκεται στην ύπαιθρο, κοντά σε

περιοχές με υδάτινους πόρους και οδικό δίκτυο. Η χωρική τους λειτουργία αντιστοιχούσε στην οριοθέτηση οικονομικών χώρων στην ύπαιθρο και του οικιστικού ιστού στους οικισμούς.

Ο οικονομικός χώρος των οικισμών στην περιοχή ενδιαφέροντος περιλαμβάνει μικρές πεδινές εκτάσεις, πολλαπλά άνδηρα καλλιέργειας στις πλαγιές και μικρά οροπέδια ή συγκεντρώσεις χώματος σε περιοχές με μεγαλύτερο υψόμετρο. Ο δραστηκός οικονομικός χώρος βρισκόταν σε περίμετρο ακτίνας περί το ένα χιλιόμετρο γύρω από τους οικισμούς, μέσα στην οποία περιλαμβάνονταν αρκετοί από τους ναούς της υπαίθρου. Στη μέγιστη ακτίνα των δύομιση χιλιομέτρων εντάσσονταν ο ευρύτερος οικονομικός χώρος των οικισμών, με εργαστηριακούς χώρους (νερόμυλοι, ληνοί, αλώνια) καθώς και περιοχές αγροτικής εκμετάλλευσης, βόσκησης, και πιθανώς προμήθειας άλλων πρώτων υλών όπως ξυλεία ή αδρανή υλικά. Στον οικονομικό χώρο εντάσσονταν και οι ζωτικής σημασίας υδάτινοι πόροι. Οι καλλιέργειες αποτελούνταν από σιτηρά, όσπρια, εποχιακά μονοετή είδη, αμπέλια, ελαιόδεντρα και λοιπά οπωροφόρα δέντρα.

Το οδικό δίκτυο στην περιοχή ενδιαφέροντος αποτελείται από κύριους οδικούς άξονες στην κατεύθυνση Βορρά – Νότου που ένωναν τα βόρεια παράλια και την πόλη του Ρεθύμνου με την ενδοχώρα και τις νότιες ακτές και δευτερεύοντες μεταξύ των οικισμών και των επιμέρους περιοχών. Η γεωμορφολογία της περιοχής ενδιαφέροντος καθόρισε την πορεία των οδών ανάμεσα στα φαράγγια και τις ισοϋψείς γύρω από τον ορεινό όγκο του Βρύσινα. Τμήματα των παλαιών οδικών χαράξεων διασώζονται ακόμη κατά τόπους. Με βάση αυτά τα κατάλοιπα, τη θέση ορισμένων οικισμών, ναών και οχυρωμάτων καθώς και τη γεωμορφολογία επιχειρήθηκε η ανασύνθεση του ευρύτερου οδικού δικτύου της περιοχής ενδιαφέροντος.

Επιλογικά, να αναφερθεί η τελευταία παράμετρος των στόχων της παρούσας εργασίας. Η παράμετρος που αποτελεί κατά τη γνώμη του γράφοντα την κυριότερη συμβολή για το ευρύτερο επιστημονικό και μη κοινό. Πρόκειται για τη διάσωση και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής ενδιαφέροντος. Η καταγραφή των θέσεων και η, υποτυπώδης έστω, τεκμηρίωσή τους σε γραπτή περιγραφή στον κορμό της εργασίας εμφανίζει την τρέχουσα εικόνα τους κατά τα έτη 2008-2009 και

τα ερμηνεύει με βάση τα αρχαιολογικά και γεωγραφικά τους συμφραζόμενα. Πολύ περισσότερο, η ένταξή των θέσεων σε βάση δεδομένων ειδικά σχεδιασμένη με γνώμονα τη φύση τους και η χαρτογράφησή τους σε γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών διαμορφώνει ένα εργαλείο πολιτιστικής διαχείρισης. Παρέχει ευκολία πρόσβασης στη γραπτή και φωτογραφική τους τεκμηρίωση, μαζί με την απεικόνισή τους στο χώρο και την αξιολόγηση της τοπογραφίας τους.

Αποτελεί άμεση ανάγκη η διαφύλαξη του παραδοσιακού κρητικού τοπίου σε ένα έντονα αναπτυσσόμενο περιαστικό περιβάλλον.³¹⁵ Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη οικονομικών πόρων οδηγεί στη βαθμιαία καταστροφή πολλών μνημείων από την εγκατάλειψη στους φυσικούς και ανθρωπογενείς φθοροποιούς παράγοντες. Πρέπει να αναζητηθούν οι ευκαιρίες αναστήλωσης και ανάδειξης όσων μνημείων διατηρούν σε ικανοποιητικό βαθμό τον φέροντά τους οργανισμό. Με γνώμονα βέβαια το σεβασμό αφ' ενός του αρχιτεκτονικού χαρακτήρα τους αλλά και την ενεργή ένταξή τους στις σύγχρονες δραστηριότητες αφ' ετέρου ώστε να αυξηθεί η επιβιωσιμότητά τους. Ιδιαίτερα όσον αφορά τα κοσμικά οικοδομήματα³¹⁶ καθώς παρέχουν περισσότερες δυνατότητες αξιοποίησης και για τον λόγο αυτό είναι πολύ πιο ευάλωτα.

Οι προοπτικές της περαιτέρω έρευνας στρέφονται στη μετάβαση από τη βενετική στην οθωμανική περίοδο και αντίστοιχα από το ύστερο οθωμανικό στο νεωτερικό, νεοελληνικό, κράτος. Έχει σημασία η μελέτη της εξέλιξης της οικιστικής κατανομής, και των αρχιτεκτονικών τύπων κοσμικών και εκκλησιαστικών οικοδομημάτων, παράλληλα με την ανάλυση του οικονομικού και κοινωνικού χώρου και την ανάπτυξή του από τον ύστερο μεσαίωνα στις δομές του μοντέρνου κράτους. Ειδικότερα, σαν υπόθεση εργασίας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η σύντομη περίοδος της Κρητικής Πολιτείας. Κατά τη διάρκειά της θεμελιώθηκαν ή κατασκευάστηκαν πολλά οικοδομήματα και δημόσια έργα της Κρήτης. Είναι ευτυχές γεγονός ότι διασώζεται για αυτά πλούσια αρχειακή τεκμηρίωση.

³¹⁵ Βλ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2005.

³¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, ΚΛΑΔΟΥ-ΜΠΛΕΤΣΑ ΑΙΜ. 1995, 31-37.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BARBER M. 1999** BARBER M., “Archaeological Monuments: Standardization and Explanation”, στο HANSEN H. J. & QUINE G. (eds.), *Our Fragile Heritage. Documenting the Past for the Future*, Κοπεγχάγη 1999, 113-121.
- BAROZZI** BAROZZI FR., *Descrittione dell’isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8)*, Κακλαμάνης Στ. (μετ.), Ηράκλειο 2006.
- BEVAN A. & CONELLY J. 2004** BEVAN A. & CONELLY J., “GIS, Archaeological Survey, and Landscape Archaeology on the Island of Kythera, Greece”, *Journal of Field Archaeology* 29 (Spring, 2002 – Summer, 2004), 123-138.
- BEVAN A. et. al. 2003** BEVAN A., FREDERICK CH., KRAHTOPOULOU ATH., “A Digital Mediterranean Countryside: GIS Approaches to the Spatial Structure of the Post-medieval Landscape in Kythera (Greece)”, *Archaeologia e Calcoratori*, 13 (2003), 217-236.
- BK** BORBOUDAKIS M. – GALLAS K. – WESSEL K., *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983.
- BOMMELJÉ YV. & DOORN P. 1996** BOMMELJÉ YV. & DOORN P., “The long and winding road: land routes in Aetolia (Greece) since Byzantine times”, στο KAMERMANS H. & FENNEMA K. (eds.), *Interfacing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, CAA95, v. II, *Analecta Praehistorica Leidensia* 28, Λάιντεν 1996, 343-351.
- CHERRY J.F. et.al. 1991** CHERRY J.F., DAVIS J.L. AND MANTZOURANI E., “The Problem orientation of the Survey”, στο CHERRY J.F., DAVIS J.L. AND MANTZOURANI E. (eds), *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, Λος Άντζελες 1991, 3-12.

- CHERRY J.F., DAVIS J.L. AND MANTZOURANI E. 1991** CHERRY J.F., DAVIS J.L. AND MANTZOURANI E., "Introduction to the Archaeology of Post-Roman Keos" στο CHERRY J.F., DAVIS J.L. AND MANTZOURANI E. (eds.), *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands, from Earliest Settlement until Modern Times*, Λος Άντζελες 1991, 351-364
- CLUTTON E. & KENNY A. 1977** CLUTTON E. & KENNY A., "A Vertical - Axle Water Mill near Drosia, Crete", *Κρητολογία* 4 (1977), 139-158.
- CONELLY J. & LAKE M. 2006** CONELLY J. & LAKE M., *Geographical Information Systems in Archaeology*, Κέημπριτζ 2006.
- DERRUAU M. 1987** DERRUAU M., *Ανθρωπογεωγραφία*, Πρεβελάκης Γ. (μετ.), Αθήνα 1987.
- DOXIADIS C. 1968** DOXIADIS C., *Ekistics. An Introduction to the Science on Human Settlements*, Νέα Υόρκη 1968.
- EDEN W. A. 1950** EDEN W. A., "The Plan of Mesta, Chios", *BSA* 45 (1950), 16-20.
- FAURE P. 1979** FAURE P., "Eglises crétoises sous roche / Εκκλησίες της Κρήτης μέσα σε σπηλαιώδεις κοιλότητες", *Κρητολογία* 9 (1979), 53-83.
- FAURE P. 1981** FAURE P., "Villes et villages du nome du Rethymno. Listes inédites", *Κρητολογία* 12 - 13 (1981), 221 – 244.
- GALLAS KL. 1983** GALLAS KL., *Mittel- und Spätbyzantinische Sakralarchitektur der Insel Kreta. Versuch einer Typologie der kretischen Kirchen des 10. bis 17. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1983.
- GEROLA I-IV** GEROLA G., *Monumenti Veneti dell' isola di Creta*, I-IV, Βενετία 1905-1932.
- GEROLA G. - ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ Κ. 1961** GEROLA G., *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Λασσιθιωτάκης Κ. Ε. (μετ.), Ηράκλειο 1961.
- GKIASTA M. 2008** GKIASTA M., *The Historiography of Landascape Research on Crete*, Λάιντεν 2008.
- GRATZIOU O.,** GRATZIOU O., "Evidenziare la diversità: Chiese doppie

- “Evidenziare la diversità: Chiese doppie nella Creta Veneziana”**
- nella Creta Veneziana”, *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVII sec.)*, υπό έκδοση, Ελληνικό Ινστιτούτο, Βενετία.
- HOOD S. et.al. 1962** HOOD S. et.al, “Travels in Crete, 1962, *BSA* 59 (1962), 50-99.
- KOUKOULIS TH. 1997** ΚΟΥΚΟΥΛΙΣ ΤΗ., “Medieval Methana”, στο ΜΕΕ CHR. & FORBES H., *A Rough and Rocky Place: The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece*, Λίβερπουλ 1997, 92-100.
- LOCK G. & HARRIS TR. 1992** LOCK G. & HARRIS TR., “Visualizing spatial data: the importance of Geographic Information Systems”, στο REILLY P. & RAHTZ S. (eds.), *Archaeology and the information age, A global perspective*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992, 81-96.
- LOCK G. & STANČIČ Z. 1995** LOCK G. & STANČIČ Z. (eds.), *Archaeology and Geographical Information Systems*, Λονδίνο και Μπρίστολ 1995.
- LOCK G. 1997** LOCK P., “The Frankish Period in Boeotia: Problems and Perspectives”, στο BINTLIFF J., *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece, Proceedings of the 6th International Boeotian Conference*, Οξφόρδη 1997, 305-313.
- NIXON L. 2006** NIXON L., *Making a Landscape Sacred, Outlying Churches and Icon Stands in Sphakia, Southwestern Crete*, Οξφόρδη 2006.
- NIXON L. et.al. 1994** NIXON L., PRICE S., MOODY J., RACKHAM O., “Rural Settlement in Sphakia, Crete”, στο DOUKELLIS P. & MENDONI L. (eds.), *Structures rurales et sociétés antiques, actes du colloque de Corfu (14-16 Mai 1992)*, Παρίσι 1994, 255-264.
- PENDLEBURY J.D.S. 1939** PENDLEBURY J.D.S., *The Archaeology of Crete. An Introduction*, Λονδίνο 1939..

- QUINE G. 1999** QUINE G., “The CIDOC standard: an international data standard for recording archaeological sites and monuments”, στο HANSEN H. J. & QUINE G. (eds.), *Our Fragile Heritage. Documenting the Past for the Future*, Κοπεγχάγη 1999, 105-111.
- RAAB H. A. 2001** RAAB H. A., *Rural Settlement in Hellenistic and Roman Crete. The Akrotiri Peninsula*, Οξφόρδη 2001.
- RACKHAM O. & MOODY J. 2004** RACKHAM O. & MOODY J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Σμπόνιας Κ. (μετ.), Ηράκλειο 2004.
- RHEIDT KL. 1990** RHEIDT KL., «Byzantinische Wohnhauser des 11. bis 14. Jahrhunderts in Pergamon», *DOP* 44 (1990), 195-204.
- SANDERS G.P.R. 1996** SANDERS G.D.R., “Two *Kastra* on Melos and their relations in the Archipelago”, στο LOCK P. & SANDERS G.P.R. (eds.), *The Archaeology of Medieval Greece*, Οξφόρδη 1996, 147-177.
- SANDERS I. 1982** SANDERS I., *Roman Crete, An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Γουόρμινστερ 1982.
- SANTSCHI E. 1976** SANTSCHI E., *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète*, Βενετία 1976.
- SIGALOS EL. 2004a** SIGALOS EL., *Housing in Medieval and Post-Medieval Greece*, Οξφόρδη 2004.
- SIGALOS EL. 2004b** SIGALOS EL., “Middle and Late Byzantine Houses in Greece (tenth to fifteenth centuries)”, στο Dark K. (επ.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, Οξφόρδη 2004, 53-81.
- SPATHARAKIS I. 1999** SPATHARAKIS I., *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province*, τ. 1, Λονδίνο 1999.
- THOMAS J. 2001** THOMAS J., “Archaeologies of Place and Landscape”, στο HODDER I. (ed.), *Archaeological Theory Today*, Κέμπριτζ 2001, 165-186.
- TILLEY CHR. 1994** TILLEY CHR., *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*, Οξφόρδη / Πρόβιντενς 1994.

- TOPPING P. 1972** TOPPING P., “The Post-Classical Documents”, στο MCDONALD W. & RAPP G. JR. (eds.), *The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Μινεάπολις 1972, 64-80.
- TOPPING P. 1981** TOPPING P., “Viticulture in the Venetian Crete (XIIIth C.)”, *Πεπραγμένα του Δ’Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976)*, Αθήνα 1981, 509-520.
- TSOUGARAKIS D., Byzantine Crete** TSOUGARAKIS D., *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα χ.χ.
- TSOUGARAKIS AND ANGELOMATIS-TSOUGARAKIS 2004** TSOUGARAKIS D. AND ANGELOMATIS-TSOUGARAKIS H., “A Province under Byzantine, Venetian, and Ottoman Rule, AD 400-1898”, στο WATROUS W.L. *et.al.*, *The Plain of Phaistos: Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, Λος Άντζελες 2004, 359-439.
- VROOM J. 2005** VROOM J., *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. An Introduction and Field Guide*, Ουτρέχτη 2005.
- WAGSTAFF J. M. 1969** WAGSTAFF J. M., “The Study of Greek Rural Settlements: a Review of the Literature”, *Erdkunde* 23 (1969), 306-317.
- WATROUS W.L. et.al. 1993** WATROUS W.L., HATZI-VALLIANOU D., POPE K., MOURTZAS N., SHAY J., SHAY C.T., BENNET J., TSOUGARAKIS D., ANGELOMATI-TSOUGARAKIS E., VALLIANOS ST. AND BLITZER H., “A Survey of the Western Mesara Plain in Crete: Preliminary Report of the 1984, 1986, and 1987 Field Seasons”, *Hesperia* 62 (1993), 191-248.
- WATROUS W.L. et.al. 2004** WATROUS W.L., HADJI-VALLIANOU D., BLITZER H., *The Plain of Phaistos: Cycles of Social Complexity in the Messara Region of Crete*, Λος Άντζελες 2004.
- ΑΓΓΕΛΟΜΑΘΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε. 2001** ΑΓΓΕΛΟΜΑΘΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε., «Η διαχρονία της πολιτικής γεωγραφίας της Κρήτης. Δρόμοι επικοινωνίας στο εσωτερικό και στο εξωτερικό κατά την περίοδο της βενετικής και οθωμανικής κυριαρχίας (μέχρι το 1821).

- Συνέχειες και ασυνέχειες», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, 87-120.
- ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤ. 1964** ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤ., «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1964», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 279-290.
- ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ Θ. 1976** ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ Θ., «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα Μνημεία της Κρήτης», *ΑΔ* 31 (1976), Β2 Χρονικά, 384.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1985** ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ., «Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η Μονή του Γδερνέτου», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου -1 Οκτωβρίου 1981)*, τ. Β', Ηράκλειο 1985, 14-53.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1991** ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ., «Η μνημειακή τέχνη της Κρήτης», *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, 9-34.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 1994** ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ., *Η ιερά σταυροπηγιακή και πατριαρχική μονή της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων. Αρχαιολογικός οδηγός*, Χανιά 1994.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ. 2007** ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ Μ., «Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη», στο ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. (επ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή, 13^{ος} – 17^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 2007, 14-33.
- ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν. 2006** ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος} – 19^{ος} αι.)*, Ηράκλειο 2006.
- ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 1997** ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ., *Θύμησης*, Αθήνα 1997.
- ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2000** ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ., «Τοπωνύμια της κτηματικής περιφέρειας του χωριού Σελλί», *Τα Κρητικά Τοπωνύμια, διήμερο επιστημονικά συνέδριο, Ρέθυμνο, 6 – 7 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά*, τ. Α, Ρέθυμνο 2000, 29-60.
- ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2003** ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ., «Χριστιανικά τοπωνύμια της αγροτικής περιφέρειας του Δήμου Ρεθύμνης (περιοχή του βουνού Βρύσινας)», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 22 (2003), 241-272.

- ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ.**
et.al. **2001** ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ., ΚΡΕΜΕΖΗ ΑΙΚ., ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Κ., ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Γ., ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ Β., «Μεθοδολογία αποτίμησης και ανάλυσης των παραδοσιακών οικισμών», *Πρακτικά 4 Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τ. Γ', Αθήνα 2001, 159-164.
- ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ.**
1998 ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ., «Νοφαλιάς Μεραμπέλου: Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης», *Κρητική Εστία* 6 (1998), 43-164.
- ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ.**
2003 ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ., «Το “Territorio di Rettimo” προς τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, πληροφορίες από την έκθεση του Nicola Gualdo (1633)», στο ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. – ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΑΣΠ. (επ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο, Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Βενετία 2003, 229-315.
- ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ.**
2004 ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ Μ., «Ξερολιθικά κτίσματα και κατασκευές από την ανατολική Κρήτη (II). Μετόχια και μητάτα του Καθαρού», *Κρητική Εστία* 10 (2004), 51-132.
- ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ ΧΡ.**
et.al. **1985** ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ ΧΡ., ΜΠΕΛΟΥ Χ., ΝΑΚΑΣΗ Κ., ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Χ., ΒΛΑΧΑΚΗΣ Μ., ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΗΣ Δ., ΜΟΥΡΤΖΑΣ Ν., *Νερόμυλοι Δυτικής Μεσαράς Κρήτης, φυσικό οικοσύστημα και υδάτινο δυναμικό*, Βώροι 1985.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Δ.**
1983 ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Δ., *Το κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο και αυτό το ορμητήριο*, Αθήνα 1983².
- ΒΛΑΧΑΚΗ Ρ.** **1997** ΒΛΑΧΑΚΗ Ρ., «Οικονομικά στοιχεία της μονής Αρκαδίου κατά τον 17^ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 13 (1997), 81-90.
- ΒΟΥΖΑΞΑΚΗΣ Κ.**
2003 ΒΟΥΖΑΞΑΚΗΣ Κ., «Προσδιορίζοντας το τοπίο στην περιοχή της Μεγάλης Βελανιδιάς (Μαγνησίας)», *ΑΕΘΣ* 1 (2003), 297-313.
- ΒΡΟΥΧΑ Π.** **1988** ΒΡΟΥΧΑ Π., «Οι υδρόμυλοι της Ηπείρου και ένα συγκρότημα υδρόμυλου τα Δολιανά», στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984*, Αθήνα 1988, 361-382.

- ΓΑΒΡΑ Ε. 1998** ΓΑΒΡΑ Ε., *Αγροτικός Χώρος και Κατοικία στον Πόντο από τον 19^ο αι. έως τις αρχές του 20^{ου}: ορεινοί οικισμοί στις περιοχές Αργυρούπολης και Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη 1998.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1991** ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., «Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360), *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, 67-101.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1994** ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} – 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1994. ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} – 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1994.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. 1995** ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., «Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι στον ύστερο μεσαίωνα (13^{ος} – 14^{ος} αι.). Η περίπτωση της Μακεδονίας και της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 49-59.
- ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ Γ. Κ.** ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ Γ. Κ., λήμμα «Κρήτη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη*, τ. 15^{ος}, χ.χ., 157-158.
- ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α. 2008** ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α., «Έντοιχισμένα πινάκια σε εκκλησίες της Κρήτης: μία ερευνητική πρόταση», υπό δημοσίευση, *ΑΕΚ* 1 (2008).
- ΓΙΑΠΤΣΟΓΛΟΥ Κ., ΜΟΣΧΟΒΗ Γ. 2002** ΓΙΑΠΤΣΟΓΛΟΥ Κ., ΜΟΣΧΟΒΗ Γ., «Λαξευτά πατητήρια και πιεστήρια στην Κρήτη: Μία τυπολογική και τοπογραφική προσέγγιση», στο ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ ΑΙΚ. (επ.), *Οίνος παλαιός οιδύποτος, το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια, Πρακτικά του διεθνούς επιστημονικού συμποσίου, Κουνάβοι: Δήμος «Ν. Καζαντζάκης», 24-26 Απριλίου 1998*, Ηράκλειο 2002, 169-188.
- ΓΙΑΠΤΣΟΓΛΟΥ Κ. 2008** ΓΙΑΠΤΣΟΓΛΟΥ Κ., «Πύργοι – οχυρές κατοικίες στο νομό Ρεθύμνου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Η Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008*, υπό δημοσίευση.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. 2003** ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο., «Spolia βενετικής ευγενείας από την

- περιοχή του Ρεθύμνου», στο ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. – ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΑΣΠ. (επ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο, Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Βενετία 2003, 435-446.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 1990** ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ., *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοτάριου Τζώρτζη Πάντιμου (1613-1642)*, Αθήνα 1990.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 1994** ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ., *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοτάριου Αντρέα Καλέργη (1634-1646)*, Αθήνα 1994.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2003** ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ., *Μαρίνος Αρκολέος, ο τελευταίος νοτάριος της Δυτικής Κρήτης*, Ρέθυμνο 2003.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2006** ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ., “Archivio di Stato di Venezia, notai di Candia (B276). Zorzi Troilo, Rettimo. 1585, 21 Novembre – 1600, 30 Disembre”, *Τάλως ΙΔ’* (2006).
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ. 2007** ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Γ., *Η ζωή στον Μυλοπόταμο τον 16^ο αιώνα, με βάση κτηματολογικές καταγραφές των χωριών Μελιδονίου και Αγιάς*, Ρέθυμνο 2007.
- ΔΕΒΛΕΤΟΓΛΟΥ Σ. 1960** ΔΕΒΛΕΤΟΓΛΟΥ Σ., «Τα σπίτια της Κριτσάς», στο ΜΙΧΕΛΗΣ Π. (επ.), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1960, 61-76.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2003** ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ., *Το «θολιαστό» μιτάτο στην Κρήτη, ανώνυμη αρχιτεκτονική και μνημείο*, Ρέθυμνο 2003.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ. 2005** ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Μ., *Νομός Ρεθύμνου, χωρικές παρεμβάσεις, νομοθεσία*, Ρέθυμνο 2005.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 1972** ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ., «Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ’ - τ. ΣΤ’ (1972), 233-245.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 2001** ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ., *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2001.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ. 2005** ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΟΡΔ., *Scripta Minora. Έρευνες στην αρχιτεκτονική και έργα για τη συντήρηση των μνημείων*, Αθήνα 2005.
- ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ – ΚΡΕΜΕΖΗ ΑΙΚ. 2006** ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ – ΚΡΕΜΕΖΗ ΑΙΚ., «Η ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων κατοικίας στις Κυκλάδες. Η σημασία του εντοπισμού της αρχιτεκτονικής ιδιομορφίας

- του κάθε νησιού για τη διατήρηση του αρχιτεκτονικού του χαρακτήρα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, τ. Γ', Αθήνα 2006, 53-66.
- ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Π.** 1990
1990
ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. 1956
ΕΕΚΠ / παράρτημα ΦΕΚ Κρήτης
ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ. 1994
1994
ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ. 1997
1997
ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ Π. 2004
2004
ΖΑΓΟΡΗΣΙΟΥ Μ. 1996
1996
ΗΛΒΑΝΙΔΟΥ Μ. 2005
2005
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΤΟΣ Δ. 2001
2001
- ΔΙΔΩΝΗ-ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ Π., «Κρήτη», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, τόμος τρίτος: Δωδεκάνησα - Κρήτη*, Αθήνα 1990², 213-286.
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν., «Αι τοιχογραφίες του Αγίου Ευτυχίου Ρεθύμνης», *Κρητικά Χρονικά* 10 (1956), 215-236
- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, 1898-1905. / Επίσημος Εφημερίς του Ελληνικού Κράτους, Παράρτημα Κρήτης, 1905-1913.*
- ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ., «Τα ονόματα των ρεθεμνιώτικων χωριών κατά Coronelli», *Κρητολογικά Γράμματα* 9 / 10 (1994), 241-157.
- ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ., «Ένα περιηγητικό κείμενο του Παύλου Βλαστού με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το ιστορικό παρελθόν του Ρεθύμνου», *Κρητολογικά Γράμματα* 13 (1997), 131-140.
- ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ Π., «Συνοπτική θεώρηση του κρητικού παραδοσιακού αγροτικού σπιτιού», στο ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ Ν. (επ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του, διαδρομή στο χρόνο. Ιστορία, αρχαιολογία, λογοτεχνία, κοινωνία*, Ηράκλειο 2004, 447-477.
- ΖΑΓΟΡΗΣΙΟΥ Μ., *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, Αθήνα 1996.
- ΗΛΒΑΝΙΔΟΥ Μ., *Οδικό δίκτυο και χερσαία επικοινωνία στην Κρήτη των ρωμαϊκών χρόνων. Δημιουργία πληροφοριακού συστήματος για τη μελέτη ανασύστασης της αρχαίας διαδρομής με τη χρήση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών*, διπλωματική εργασία, τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.
- ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΤΟΣ Δ., λήμμα «Κρήτη», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τ. 36^{ος}, Αθήνα 2001², 112-

- 117.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ Σ. 1937** ΘΕΟΤΟΚΗΣ Κ., «Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας, 1281-1385», *Μνημεία της ελληνικής ιστορίας*, Β', ΙΙ, Αθήνα 1937.
- ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1894** ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Κρητικά. Ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης. Επιτόπιος μελέτη*, Αθήνα 1894.
- ΚΑΛΠΑΞΗΣ Θ. 2008** ΚΑΛΠΑΞΗΣ Θ. 2008, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική της βυζαντινής οικίας», στο ΚΑΛΠΑΞΗΣ Θ. (επ.), *Ελεύθερα ΙΙ, 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Ρέθυμνο 2008, 13-23.
- ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Π. 2005** ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Π., *Κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου από τα νεολιθικά χρόνια μέχρι τη ρωμαϊοκρατία: ερμηνευτική προσέγγιση μέσω γεωγραφικού συστήματος πληροφοριών*, διπλωματική εργασία, τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.
- ΚΑΤΗΦΟΡΗ Μ. 2005** ΚΑΤΗΦΟΡΗ Μ., *Χαρτογραφική μελέτη του Μεραμπέλλου στα χρόνια της Βενετοκρατίας. Τα μοναστήρια στη χρήση και οργάνωση του χώρου. Εφαρμογή στα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών*, διπλωματική εργασία, τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.
- ΚΙΑΓΙΑΔΑΚΗΣ Β. 1990** ΚΙΑΓΙΑΔΑΚΗΣ Β., «Μικρό ιστορικό αφιέρωμα για την Ι.Μ. Αγίας Ειρήνης», *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 4.10.1990.
- ΚΛΑΔΟΥ-ΜΠΛΕΤΣΑ ΑΙΜ. 1995** ΚΛΑΔΟΥ-ΜΠΛΕΤΣΑ ΑΙΜ., «Οι κουλέδες της Κρήτης. Μία πρόταση για νέες μορφές τουρισμού περιβαλλοντικής διάστασης», *Διάσταση* 13 (1995), 31-37.
- ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ. 1998** ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ Μ., «Ο ναός της Αγ. Ειρήνης στην ομώνυμη Μονή του Ρεθύμνου κατά την Βενετοκρατία και Τουρκοκρατία», στο Μπούρας Χ. (επ.), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, V, Αθήνα 1998, 109-118.
- ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ Κ. et.al. 1982** ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ Κ., ΣΑΒΒΑΡΗ Ε., ΣΤΑΘΑΚΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., ΤΣΑΜΤΣΟΥΡΗ Β., «Νάξος», στο *Ελληνική Παραδοσιακή*

- Αρχιτεκτονική, τόμος δεύτερος: Κυκλάδες*, Αθήνα 1982, 77-110.
- ΛΑΜΠΑΚΗΣ Α. – ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. 1960** ΛΑΜΠΑΚΗΣ Α. – ΜΠΟΥΡΑΣ Χ., «Τα μεσαιωνικά χωριά της Χίου», στο ΜΙΧΕΛΗΣ Π. (επ.), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1960, 5-40.
- ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ. 1890** ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜ., *Γεωγραφία της Κρήτης*, Ρέθυμνο 1890.
- ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ Κ. 1958** ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ Κ., «Σφακιανά σπίτια», *Κρητικά Χρονικά* 11 (1958), 171-199.
- ΛΕΙΜΩΝΑ – ΤΡΕΜΠΕΛΑ Ε. 1970** ΛΕΙΜΩΝΑ – ΤΡΕΜΠΕΛΑ Ε., *Το λαϊκό καρπάθικο σπίτι*, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΛΟΥΚΑΚΗ Α. 2005** ΛΟΥΚΑΚΗ Α., «Το τοπίο της Ίδης: αντιτιθέμενες ερμηνείες μιας οροσειράς στα όρια της Ευρώπης», στο ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ Π. (επ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα 2005, 299-330.
- ΜΑΛΑΓΑΡΗ Α. – ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗΣ Χ. 1991** ΜΑΛΑΓΑΡΗ Α. – ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗΣ Χ., *Ρέθυμνο. Οδηγός για την πόλη και τα περίχωρά της*, Αθήνα 1991³.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. 1988** ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ., «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. (εκδ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Ηράκλειο 1988, 107-161.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ. 1989** ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ., «Σύμβαση ίδρυσης χωριού στην Κρήτη (1622)», *Αριάδνη* 5 (1989), 353-361.
- ΜΑΝΟΥΡΑΣ ΣΤ. 1980** ΜΑΝΟΥΡΑΣ ΣΤ., «Η Σταυροπηγιακή Μονή Χαλεβή στο Ρέθυμνο», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 22 (1980), 355-366.
- ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ. 1996** ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μ., *Οι νερόμυλοι του Ρεθύμνου. Μία ιστορική προσέγγιση της ακμής και παρακμής του προβιομηχανικού οικισμού*, Ρέθυμνο 1996.
- ΜΑΥΡΑΚΗΣ ΑΛΚ. 1995** ΜΑΥΡΑΚΗΣ ΑΛΚ., *Περιβόλια Ρεθύμνου. Το συναξάρι του τόπου*, Ρέθυμνο 1995.
- ΜΕΓΑΣ Γ. 1949** ΜΕΓΑΣ Γ., *Η ελληνική κατοικία, ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέσις προς την οιοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*,

- Αθήνα 1949.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1964** ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1977** ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1978** ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Κάρπαθος. Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας. Αρχαίες πόλεις και μνημεία, βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες, μεσαιωνικοί και νεώτεροι οικισμοί, λαϊκή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1978.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1989** ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1989.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 1995** ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Ρεντίνα Ι: Οι μυγδονικές πόλεις Αυλών, Βρομίσκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευρυπίδη*, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Α. 1990** ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Ρόδος», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, τόμος τρίτος: Δωδεκάνησα - Κρήτη*, Αθήνα 1990, 171-212.
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Ν. – ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ Φ. 2001** ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Ν. – ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ Φ., *Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο, ο βορειοελλαδικός χώρος, 4^{ος} – 15^{ος} αι.*, Αθήνα 2001.
- ΜΠΕΛΙΤΣΙΟΣ Θ. 1999** ΜΠΕΛΙΤΣΙΟΣ Θ., *Τα εξωκκλήσια. Η κοινωνία και τα πολιτικά δεδομένα του νησιού κατά τον 19^ο αιώνα*, στο ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Ν. (εκδ.), *Ναοί και Εξωκκλήσια της Λήμνου. Η Ιστορία, η Αρχιτεκτονική και η Διακόσμησή τους, 18^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1999, 136-200.
- ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ. 2007** ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ Μ., «Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης (τέλος 14^{ου} – μέσα 15^{ου} αιώνα), στο 60-89.
- ΝΤΕΛΛΑΣ Γ. 2007** ΝΤΕΛΛΑΣ Γ., «Μορφολογικά στοιχεία των ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου», στο ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. (επ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή, 13^{ος} – 17^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 2007, 196-217.

- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ ΣΤ. 1939** ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ ΣΤ., «Η ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών, Αθήνα 1939.
- ΠΑΚΑ ΑΛΚΜ. 2001** ΠΑΚΑ ΑΛΚΜ., «Ανάλυση των κεντρικών δημοσίων χώρων στους οικισμούς της Σίφνου με στόχο τη συντήρηση», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τ. Γ', Αθήνα 2001, 85-102.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. 1986** [ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν.], «Μοναστήρια της περιοχής Ρεθύμνης (του έτους 1637)», *Παράκλητος* 48 (1986), 42-44.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ – ÖKLAND ΣΤ. 1966** ΠΑΠΑΔΑΚΗ – ÖKLAND ΣΤ., «Μεσαιωνικά Κρήτης», *ΑΔ* 21 (1966), Β2 Χρονικά, 432.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ – ÖKLAND ΣΤ. – ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. 2006** ΠΑΠΑΔΑΚΗ – ÖKLAND ΣΤ. – ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο., «Η έρευνα της αρχαιολογίας και της ιστορίας της τέχνης του μεσαίωνα», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, 204-222.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ. 1970** ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ., «Ρεθεμνιώτικα», *Βήμα Ρεθύμνης*, φ. 16.10.1970.
- ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ ΑΝ. 2004** ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ ΑΝ., *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13^{ος} – 18^{ος} αι.). Μία συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004.
- ΠΑΣΑΛΗ ΑΦΡ. 2003** ΠΑΣΑΛΗ ΑΦΡ., *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2003.
- ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ Μ. 1989** ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ Μ., «Τα μεταβυζαντινά εκκλησιαστικά λιθόγλυπτα στο νομό Λασιθίου», *Αμάθεια* 80-81 (1989), 186-211.
- ΠΕΤΡΑΚΑΚΗ ΑΘ. 2008** ΠΕΤΡΑΚΑΚΗ ΑΘ., *Πυξίδα, οδηγός στην ιστορία του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2008.
- ΠΙΤΕΡΗΣ Ι. 1974** ΠΙΤΕΡΗΣ Ι., «Το Μοναστήρι της Αγίας Ειρήνης και ο Άγιος Ονούφριος», *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 14.6.1974.
- ΠΙΤΕΡΗΣ Ι. 1975** ΠΙΤΕΡΗΣ Ι., «Το μοναστήρι του Αγίου Μάρκου», *Παράκλητος* 14 (1975), 17-19.
- ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛ. 1975** ΠΛΑΤΑΚΗΣ Ε., *Σπήλαια και άλλαι καρστικάί μορφαί της Κρήτης*, τ. Β, Ηράκλειο 1975.

- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1954** ΠΛΑΤΩΝ Ν., «Ανασκαφή Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης», *ΠΑΕ* 1954, 377-382.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1955** ΠΛΑΤΩΝ Ν., «Ανασκαφή Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης. Περίοδος δεύτερα», *ΠΑΕ* 1955, 298-305.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1956** ΠΛΑΤΩΝ Ν., «Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Κεράς Ονυθέ Γουλεδιανών Ρεθύμνης», *ΠΑΕ* 1956, 229-231.
- ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΕΥ.Ρ. – ΤΙΠΑΛΛΟΣ Γ.Ε. 1926** ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΕΥ.Ρ. – ΤΙΠΑΛΛΟΣ Γ.Ε., *Εγχειρίδιον οικοσημολογίας, μετά γαλλοελληνικού λεξικού*, Αθήνα 1926.
- ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ Γ. 1983** ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ Γ., «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Σελλί Ρεθύμνης», *Αριάδνη* 1 (1983), 61-75.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ. 1991-93** ΣΠΑΝΑΚΗΣ ΣΤ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (μητρώον των οικισμών)*, τ. Α' & Β', Ηράκλειο 1991-93.
- ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν. 1890** ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ Ν., *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890.
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ ΕΥΣΤΡ. 2008** ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ ΕΥΣΤΡ., *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο μεσαίωνα (13^{ος} – 15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008.
- ΤΖΑΚΟΥ Α. 1982** ΤΖΑΚΟΥ Α., «Σίφνος», στο *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, τόμος δεύτερος: Κυκλάδες*, Αθήνα 1982, 179-212.
- ΤΖΟΜΠΙΑΝΑΚΗ ΧΡ. 2005** ΤΖΟΜΠΙΑΝΑΚΗ ΧΡ., *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη, περίοδος των νεωτέρων χρόνων, τόμος Α₁, 19^{ος} αι. και περίοδος της αυτονομίας*, Ηράκλειο 2005.
- ΤΖΟΜΠΙΑΝΑΚΗ ΧΡ. 2007** ΤΖΟΜΠΙΑΝΑΚΗ ΧΡ., *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη, περίοδος των νεωτέρων χρόνων, τόμος Α₂, ταξίδια των ανέμων, ταξίδια των υδάτων, ανεμόμυλοι, νερόμυλοι και αντλητικοί ανεμόμυλοι του οροπεδίου Λασιθίου*, Ηράκλειο 2007.
- ΤΡΟΥΛΗΣ Μ. 2005** ΤΡΟΥΛΗΣ Μ., «Κτηματολόγιο της Ι. Μονής Αρκαδίου του 1856», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*,

- Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Ηράκλειο 2005, 165-177.*
- ΤΣΙΒΙΚΗΣ Ν. 2007** ΤΣΙΒΙΚΗΣ Ν., *Ο ναός της Αγίας Άννας στην Ελεύθερνα Μυλοποτάμου*, διπλωματική εργασία, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Βυζαντινές Σπουδές», τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2007.
- ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ. 1985** ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ., *Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού (1248-1548), συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, τ. Α' & Β', Ιωάννινα 1985.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. 1991** ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ., «Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης», *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, 591-619.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ Ε. 2000** ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ Ε., «Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της Κρήτης», στο ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ ΣΤ., ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘ. ΚΑΙ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ Γ. (επ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, 681-732.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν. 1978** ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., «Εκκλησιαστικά τοπωνύμια και ονόματα μονών, ναών (και εικόνων) της Κρήτης», *Κρητολογία* 7 (7/12.1978), 17-48.
- ΦΑΝΤΑΚΗΣ Ι. 2001** ΦΑΝΤΑΚΗΣ Ι., *Οι οικισμοί της Κρήτης κατά τη Β' Βυζαντινή Περίοδο*, διπλωματική εργασία, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Βυζαντινές Σπουδές», τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2001.
- ΦΑΤΟΥΡΟΥ – ΗΣΥΧΑΚΗ Κ. 1972** ΦΑΤΟΥΡΟΥ – ΗΣΥΧΑΚΗ Κ., *Η Ρετόντα της Κρήτης. Η χρήση ενός αρχιτεκτονικού θέματος του Palladio εις έπαυλιν της κρητικής Αναγεννήσεως*, Αθήνα 1972.
- ΦΑΤΟΥΡΟΥ – ΗΣΥΧΑΚΗ Κ. 1981** ΦΑΤΟΥΡΟΥ – ΗΣΥΧΑΚΗ Κ., «Επιδράσεις της κεντρικής Ευρώπης στην αρχιτεκτονική της κεντρικής Αναγεννήσεως», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς*

- Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β', Αθήνα 1981, 521-536.*
- ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ. 1978** ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ., *Το κάστρο της Αντιπάρου, συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978.
- ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ Ε. 2006** ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ Ε., *Παναγία Κερά Χρωμοναστηρίου: μελέτη τεκμηρίωσης, αδημοσίευτη σεμιναριακή εργασία, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Βυζαντινές Σπουδές», τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2006.*
- ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ Α. 1954** ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ Α., *Εκκλησίες Κρήτης. Παραδόσεις*, Ρέθυμνο 1954.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. – ΜΠΙΘΑ Ι. 1997** ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. – ΜΠΙΘΑ Ι., *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα 1997.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΑΡ. 2003** ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΑΡ., ΕΥΔΟΥ Ζ., *Τα λίθινα γεφύρια του νομού Ρεθύμνου. Αναδρομή στην ιστορία τους και την ιστορία των λίθινων κατασκευών*, Ρέθυμνο 2003.
- ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ ΣΤ. 2001** ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ ΣΤ., *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT 229 α της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 2001.
- ΨΙΛΑΚΗΣ Ν. 1993** ΨΙΛΑΚΗΣ Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης, τ. Β', Ηράκλειο 1993.*
- ΨΙΛΑΚΗΣ Ν. 1998** ΨΙΛΑΚΗΣ Ν., «Τα μοναστήρια της επαρχίας Μαλεβιζίου», στο ΨΙΛΑΚΗΣ Ν. (επ.), *Το Μαλεβίζι από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, Οργανισμός Ανάπτυξης Μαλεβιζίου 1998, 145-256.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνες*

Εικόνα 1: Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, α.α. 5.....	160
Εικόνα 2: Άγιος Αντώνιος, α.α. 6.....	160
Εικόνα 3: Άγιος Ονούφριος, α.α. 9.....	161
Εικόνα 4: θέση Αγίου Ονουφρίου, α.α. 10.....	161
Εικόνα 5: Αγία Παρασκευή, α.α. 12.....	162
Εικόνα 6: Αστράτηγος, α.α. 13.....	162
Εικόνα 7: Αγία Ειρήνη, α.α. 17.....	163
Εικόνα 8: Άγιος Ονούφριος, α.α. 23.....	163
Εικόνα 9: Παναγία Καστελλακιανή, α.α. 25.....	164
Εικόνα 10: Ρουσσοσπίτι, α.α. 26.....	164
Εικόνα 11: Εισόδια της Θεοτόκου, α.α. 27.....	165
Εικόνα 12: Άγιες Πέντε Παρθένες, α.α. 47.....	165
Εικόνα 13: Πάνω Μύλοι, α.α. 48.....	166
Εικόνα 14: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, α.α. 53.....	166
Εικόνα 15: Άγιος Αντώνιος, α.α. 54.....	167
Εικόνα 16: Τίμιος Σταυρός, α.α. 56.....	167
Εικόνα 17: Χρωμοναστήρι, α.α. 57.....	168
Εικόνα 18: Άγιος Παντελεήμων, α.α. 59.....	168
Εικόνα 19: Παναγία Κερά, α.α. 62.....	169
Εικόνα 20: Άγιος Ευτύχιος, α.α. 68.....	169
Εικόνα 21: Άγιος Μάμας, α.α. 73.....	170
Εικόνα 22: Παναγία Μυρτιδιώτισσα, α.α. 75.....	170
Εικόνα 23: Αγία Φωτεινή, α.α. 79.....	171
Εικόνα 24: Άγιος Κύριλλος, α.α. 81.....	171
Εικόνα 25: Άγιος Ιωάννης Ριγολόγος, α.α. 85.....	172
Εικόνα 26: Γιαννούδι, α.α. 88.....	172
Εικόνα 27: Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, α.α. 92.....	173
Εικόνα 28: Αγία Ζώνη, α.α. 94.....	173
Εικόνα 29: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, α.α. 95.....	174
Εικόνα 30: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, α.α. 95 [λεπτομέρεια, σκυφίο τύπου RMR].	174
Εικόνα 31: Μυρθιος, α.α. 98.....	175
Εικόνα 32: Άγιος Γεωργιος, α.α. 99.....	175
Εικόνα 33: Άγιος Τίτος, α.α. 101.....	176
Εικόνα 34: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, α.α. 103.....	176
Εικόνα 35: Αστράτηγος, α.α. 106.....	177
Εικόνα 36: Σελλί, α.α. 107.....	177
Εικόνα 37: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, α.α. 108.....	178
Εικόνα 38: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, α.α. 109.....	178
Εικόνα 39: Άγιος Μάμας, α.α. 110.....	179

* Οι εικόνες προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του γράφοντος για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης.

Εικόνα 40: Άγιος Νικόλαος, α.α. 112.....	179
Εικόνα 41: Άγιος Νείλος, α.α. 115.	180
Εικόνα 42: θέση Ντίλος, α.α. 116 [λεπτομέρεια, αρχιτεκτονικά μέλη].....	180
Εικόνα 43: Άγιος Γεώργιος, α.α. 118.	181
Εικόνα 44: Άγιος Γεώργιος, α.α. 118 [λεπτομέρεια, πεπονόσχημη διακόσμηση βόρειου κιλλίβαντα].....	181
Εικόνα 45: Γεννή, α.α. 120.	182
Εικόνα 46: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 121.....	182
Εικόνα 47: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, α.α. 122.	183
Εικόνα 48: Άγιος Γεώργιος, α.α. 123.	183
Εικόνα 49: Ζωοδόχος Πηγή, α.α. 124.....	184
Εικόνα 50: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 129.....	184
Εικόνα 51: Άγιος Αντώνιος, α.α. 134.	185
Εικόνα 52: Άγιο Πνεύμα, κορυφή Βρύσινα, α.α. 136.	185
Εικόνα 53: Άγιος Γεώργιος, α.α. 142.	186
Εικόνα 54: Τίμιος Σταυρός, α.α. 143.....	186
Εικόνα 55: Αμπελάκι, α.α. 144.....	187
Εικόνα 56: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 145.....	187
Εικόνα 57: Ζωοδόχος Πηγή, α.α. 147.....	188
Εικόνα 58: Άγιος Ιωάννης, α.α. 148.....	188
Εικόνα 59: Άγιος Γεώργιος, α.α. 149.	189
Εικόνα 60: Άγιος Αντώνιος, α.α. 150.	189
Εικόνα 61: Άγιος Γεώργιος στη Ρίζα, α.α. 152.	190
Εικόνα 62: Άγιοι Ανάργυροι, α.α. 155.	190
Εικόνα 63: οικισμός Άγιος Γεώργιος, α.α. 157.	191
Εικόνα 64: Άγιος Γεώργιος, α.α. 158.	191
Εικόνα 65: Αγία Κυριακή, α.α. 159.....	192
Εικόνα 66: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 161.....	192
Εικόνα 67: Άγιος Αντώνιος, α.α. 162.	193
Εικόνα 68: (στου) Φωτεινού, α.α. 164.....	193
Εικόνα 69: Αρχάγγελος Μιχαήλ, α.α. 165.....	194

Γραφήματα

Γράφημα 1: συνολική ποσόστωση θέσεων.....	195
Γράφημα 2: ποσοστό θέσεων Ύστερου Μεσαίωνα.....	195
Γράφημα 3: τυπολογία οικισμών Ύστερου Μεσαίωνα.	196
Γράφημα 4: ποσόστωση τύπου ναών Ύστερου Μεσαίωνα.....	196
Γράφημα 5: ποσόστωση ναών ανά μέγεθος.	197

Χάρτες

Χάρτης 1: Η Κρήτη και η περιοχή του Ρεθύμνου.	198
--	-----

Χάρτης 2: Πολιτικός χάρτης της περιοχής ενδιαφέροντος, με το σύνολο των καταγεγραμμένων θέσεων (προέλευση πρωτογενούς χάρτη: <i>Ανάβαση, οδηγοί & χάρτες</i> , εκδ. 2007).	199
Χάρτης 3: Οριοθέτηση περιοχής ενδιαφέροντος.	200
Χάρτης 4: Αρχικός πυρήνας οικισμού Ρουσσοσπίτι.	201
Χάρτης 5: Συνολικός χάρτης της περιοχής ενδιαφέροντος. Οικιστική κατανομή, ναοδομία, ευρύτερος οικονομικός χώρος (buffer 2,500 km) και οδικό δίκτυο.	202
Χάρτης 6: Εγγύς και ευρύτερος οικονομικός χώρος οικισμών (buffers 0,5-2,5 km).	203
Χάρτης 7: Οικονομικός χώρος γύρω από τους ναούς (buffers 250 & 500 m) εντός του ευρύτερου οικονομικού χώρου των οικισμών (buffer 2,500 km).	204
Χάρτης 8: Χάρτης χρήσεων γης και δραστικός οικονομικός χώρος οικισμών (buffer 1 km).	205
Χάρτης 9: Χάρτης του Ρεθύμνου και της κοντινής περιοχής του από τον Basilicata (Χρυσόχου Στ. 2001, 91).	206
Χάρτης 10: Χάρτης του Ρεθύμνου και της κοντινής περιοχής του από τον Oddi (Χρυσόχου Στ. 2001, 92).	207
Χάρτης 11: Υπέρθυση χάρτη του Fr. Basilicata στις πρόσφατες αεροφωτογραφίες και αποτύπωση του οδικού δικτύου.	

Εικόνα 1: Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, α.α. 5.

Εικόνα 2: Άγιος Αντώνιος, α.α. 6.

Εικόνα 3: Άγιος Ονούφριος, α.α. 9.

Εικόνα 4: θέση Αγίου Ονούφριου, α.α. 10.

Εικόνα 5: Αγία Παρασκευή, α.α. 12.

Εικόνα 6: Αστράτηγος, α.α. 13.

Εικόνα 7: Αγία Ειρήνη, α.α. 17.

Εικόνα 8: Άγιος Ονούφριος, α.α. 23

Εικόνα 9: Παναγία Καστελλακιανή, α.α. 25.

Εικόνα 10: Ρουσσοσπίτι, α.α. 26.

Εικόνα 11: Εισόδια της Θεοτόκου, α.α. 27.

Εικόνα 12: Άγιες Πέντε Παρθένες, α.α. 47.

Εικόνα 13: Πάνω Μύλοι, α..α. 48.

Εικόνα 14: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, α.α. 53.

Εικόνα 15: Άγιος Αντώνιος, α.α. 54.

Εικόνα 16: Τίμιος Σταυρός, α.α. 56.

Εικόνα 17: Χρωμοναστήρι, α.α. 57.

Εικόνα 18: Άγιος Παντελεήμων, α.α. 59.

Εικόνα 19: Παναγία Κερά, α.α. 62.

Εικόνα 20: Άγιος Ευθύμιος, α.α. 68.

Εικόνα 21: Άγιος Μάμας, α.α. 73.

Εικόνα 22: Παναγία Μυρτιδιώτισσα, α.α. 75.

Εικόνα 23: Αγία Φωτεινή, α.α. 79.

Εικόνα 24: Άγιος Κύριλλος, α.α. 81 [λεπτομέρεια θυρώματος].

Εικόνα 25: Άγιος Ιωάννης Ρυγολόγος, α.α. 85.

Εικόνα 26: Γιαννούδι, α.α. 88.

Εικόνα 27: Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, α.α. 92.

Εικόνα 28: Αγία Ζώνη, α.α. 94.

Εικόνα 29: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, *α.α.* 95.

Εικόνα 30: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, *α.α.* 95 [λεπτομέρεια, σκυφίο τύπου RMR].

Εικόνα 31: Μύρθιος, α.α. 98.

Εικόνα 32: Άγιος Γεώργιος, α.α. 99.

Εικόνα 33: Άγιος Τίτος, α.α. 101.

Εικόνα 34: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, α.α. 103.

Εικόνα 35: Αστράτης, α.α. 106.

Εικόνα 36: Σελλί, α.α. 107.

Εικόνα 37: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, α.α. 108.

Εικόνα 38: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, α.α. 109.

Εικόνα 39: Άγιος Μάμας, α.α. 110.

Εικόνα 40: Άγιος Νικόλαος, α.α. 112.

Εικόνα 41: Άγιος Νείλος, α.α. 115.

Εικόνα 42: θέση Ντίλος, α.α. 116 [λεπτομέρεια, αρχιτεκτονικά μέλη].

Εικόνα 43: Άγιος Γεώργιος, α.α. 118.

Εικόνα 44: Άγιος Γεώργιος, α.α. 118 [λεπτομέρεια, πεπονόσχημη διακόσμηση βόρειου κιλλίβαντα].

Εικόνα 45: Γεννή, α.α. 120.

Εικόνα 46: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 121.

Εικόνα 47: Μεταμόρφωση του Σωτήρα, α.α. 122.

Εικόνα 48: Άγιος Γεώργιος, α.α. 123.

Εικόνα 49: Ζωοδόχος Πηγή, α.α. 124.

Εικόνα 50: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 129.

Εικόνα 51: Άγιος Αντώνιος, α.α. 134.

Εικόνα 52: Άγιο Πνεύμα, κορυφή Βρόσινα, α.α. 136.

Εικόνα 53: Άγιος Γεώργιος, α.α. 142.

Εικόνα 54: Τίμιος Σταυρός, α.α. 143.

Εικόνα 55: Αμπελάκι, α.α. 144.

Εικόνα 56: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 145.

Εικόνα 57: Ζωοδόχος Πηγή, α.α. 147.

Εικόνα 58: Άγιος Ιωάννης, α.α. 148.

Εικόνα 59: Άγιος Γεώργιος, α.α. 149.

Εικόνα 60: Άγιος Αντώνιος, α.α. 150.

Εικόνα 61: Άγιος Γεώργιος στη Ρίζα, α.α. 152.

Εικόνα 62: Άγιοι Ανάργυροι, α.α. 155.

Εικόνα 63: οικισμός Άγιος Γεώργιος, α.α. 157.

Εικόνα 64: Άγιος Γεώργιος, α.α. 158.

Εικόνα 65: Αγία Κυριακή, α.α. 159.

Εικόνα 66: Κοίμηση της Θεοτόκου, α.α. 161.

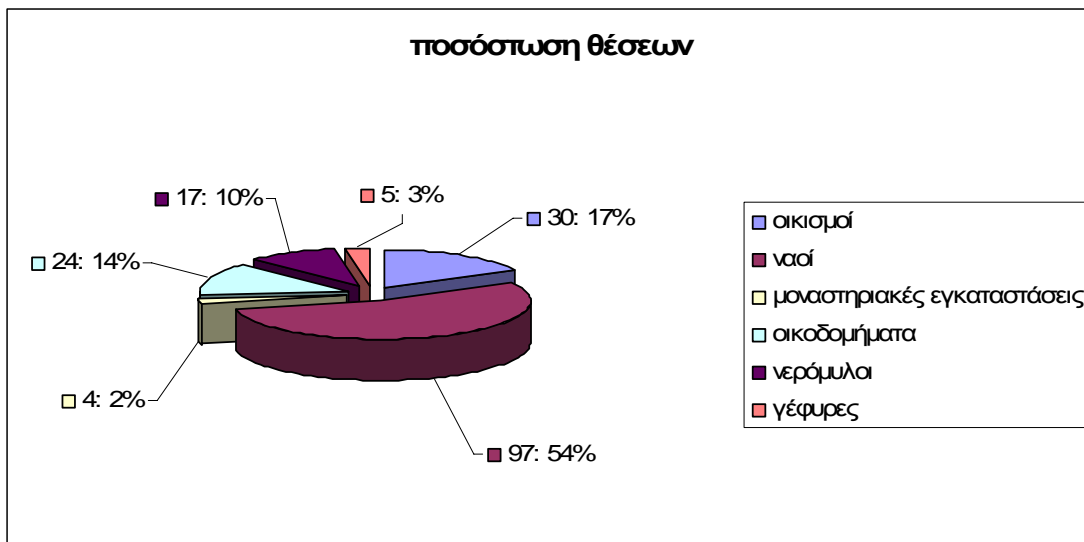
Εικόνα 67: Άγιος Αντώνιος, α.α. 162.

Εικόνα 68: (στου) Φοτεινού, α.α. 164.

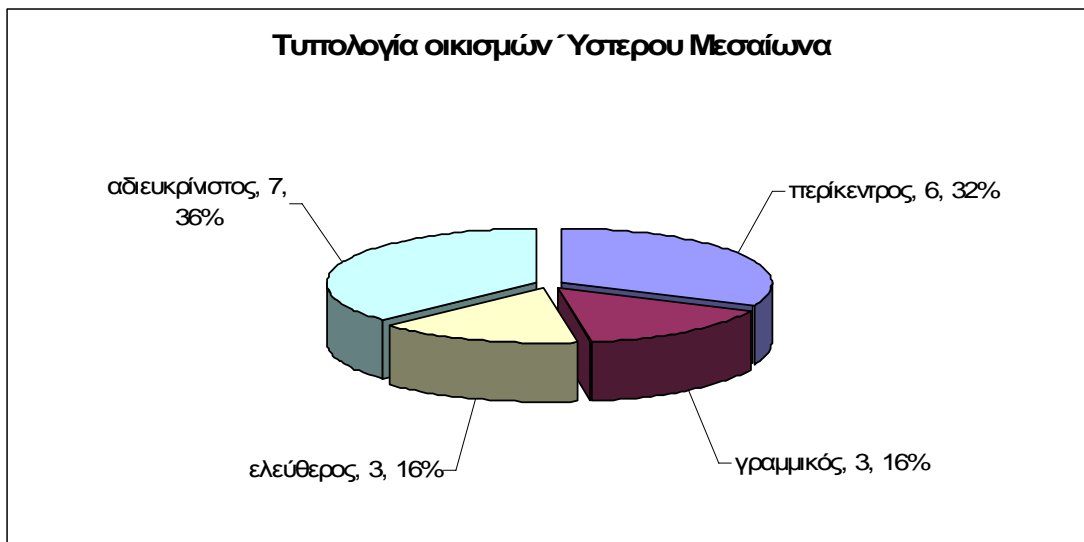
Εικόνα 69: Αρχάγγελος Μιχαήλ, α.α. 165.

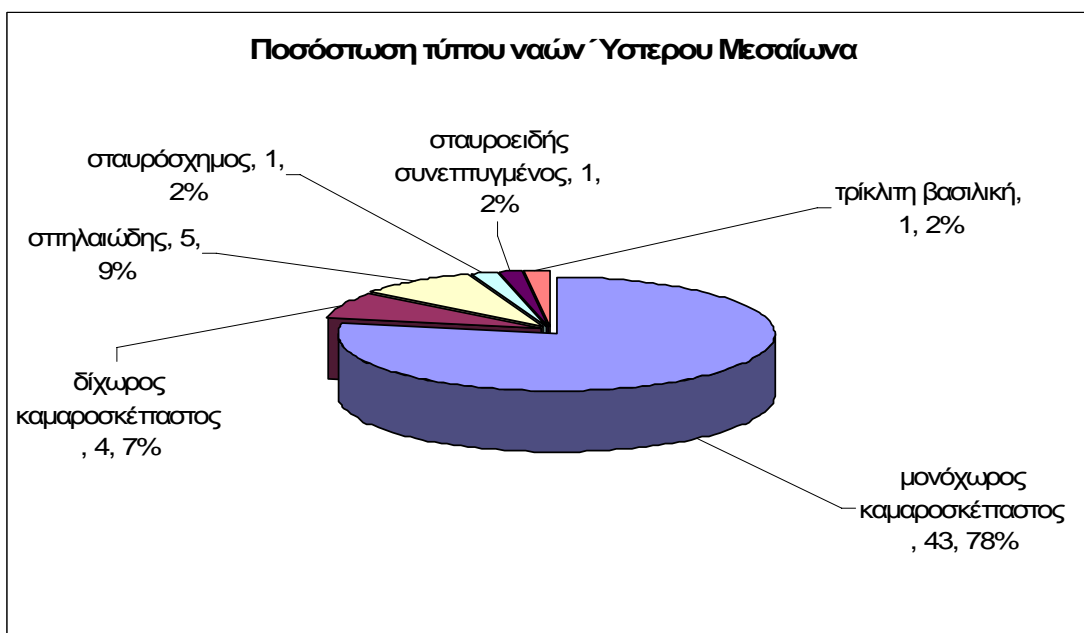
Γράφημα 1: συνολική ποσόστωση θέσεων.

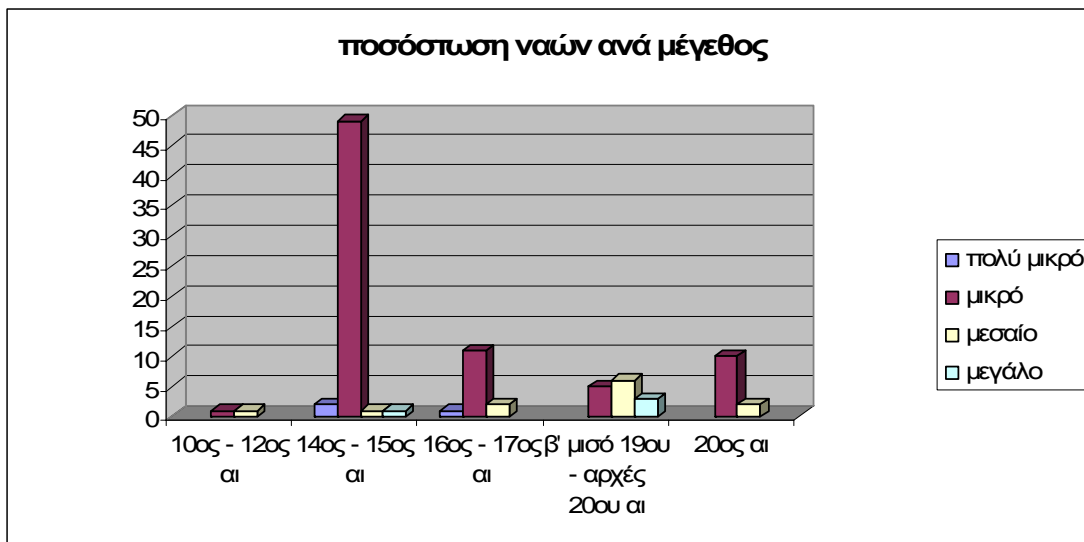
Γράφημα 2: ποσοστό θέσεων Ύστερου Μεσαίωνα.

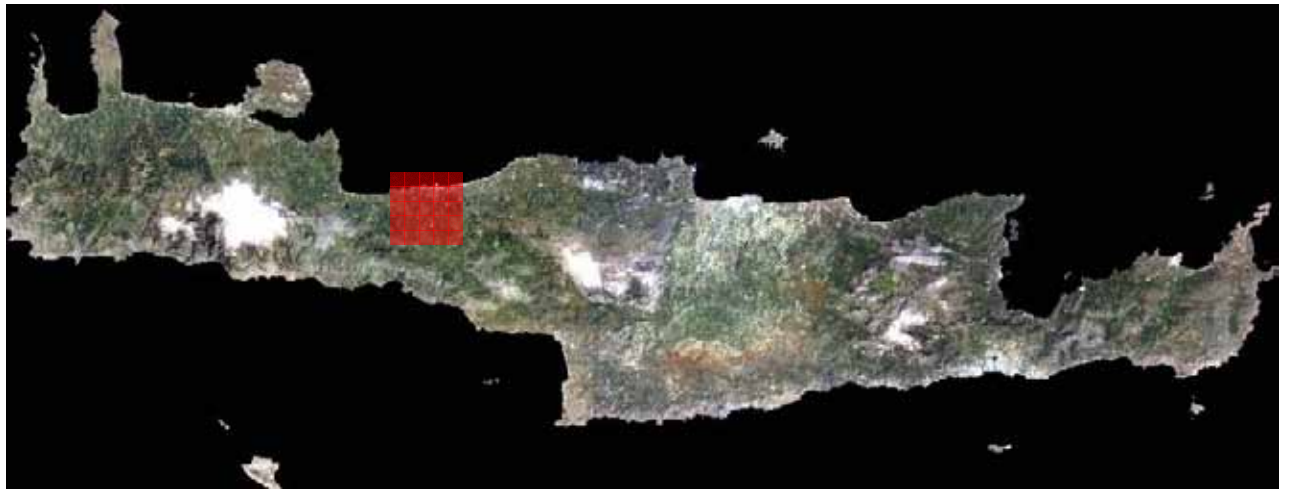
Γράφημα 3: τυπολογία οικισμών Ύστερου Μεσαίωνα.

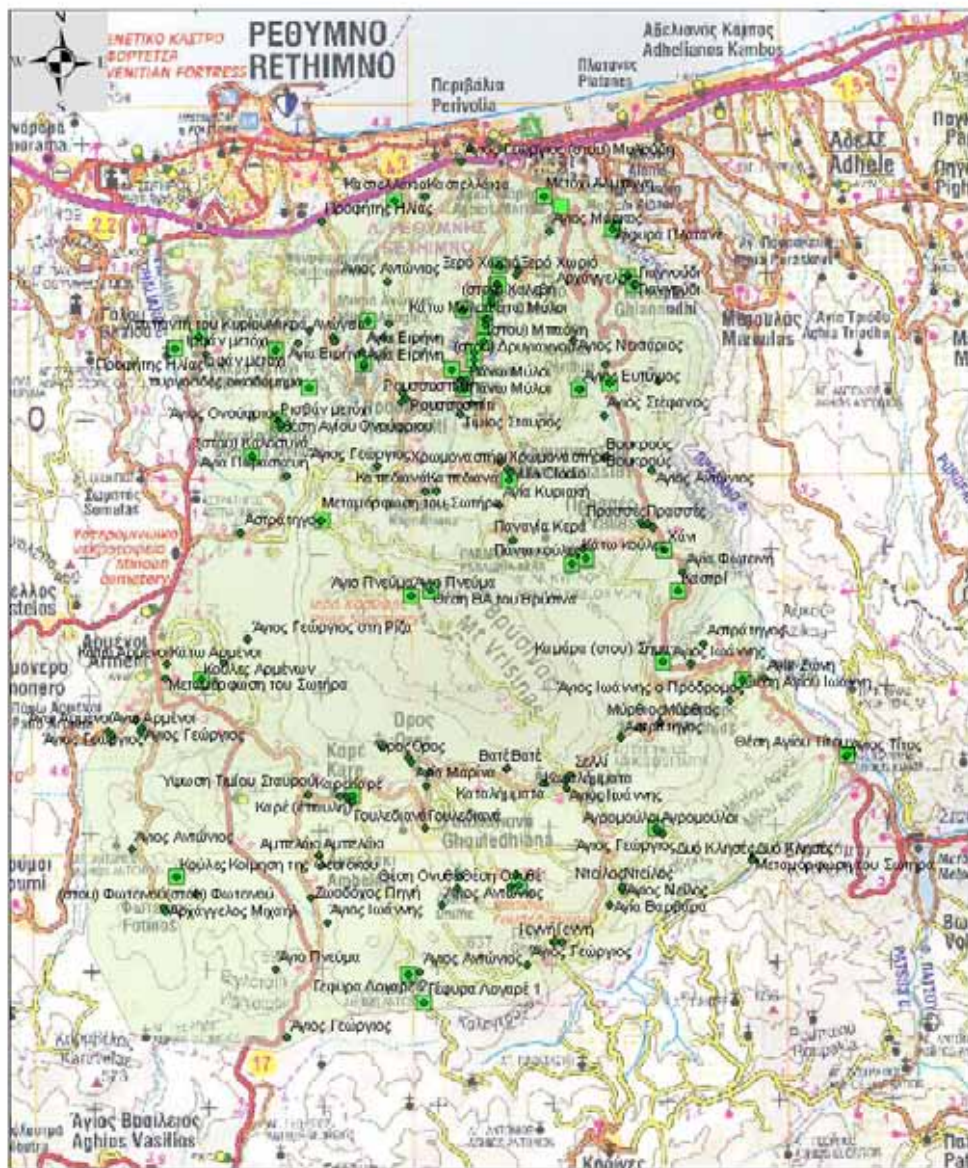
Γράφημα 4: ποσότωση τύπου ναών Ύστερου Μεσαίωνα.

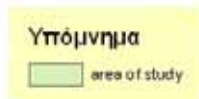
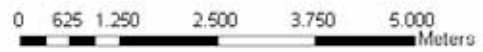
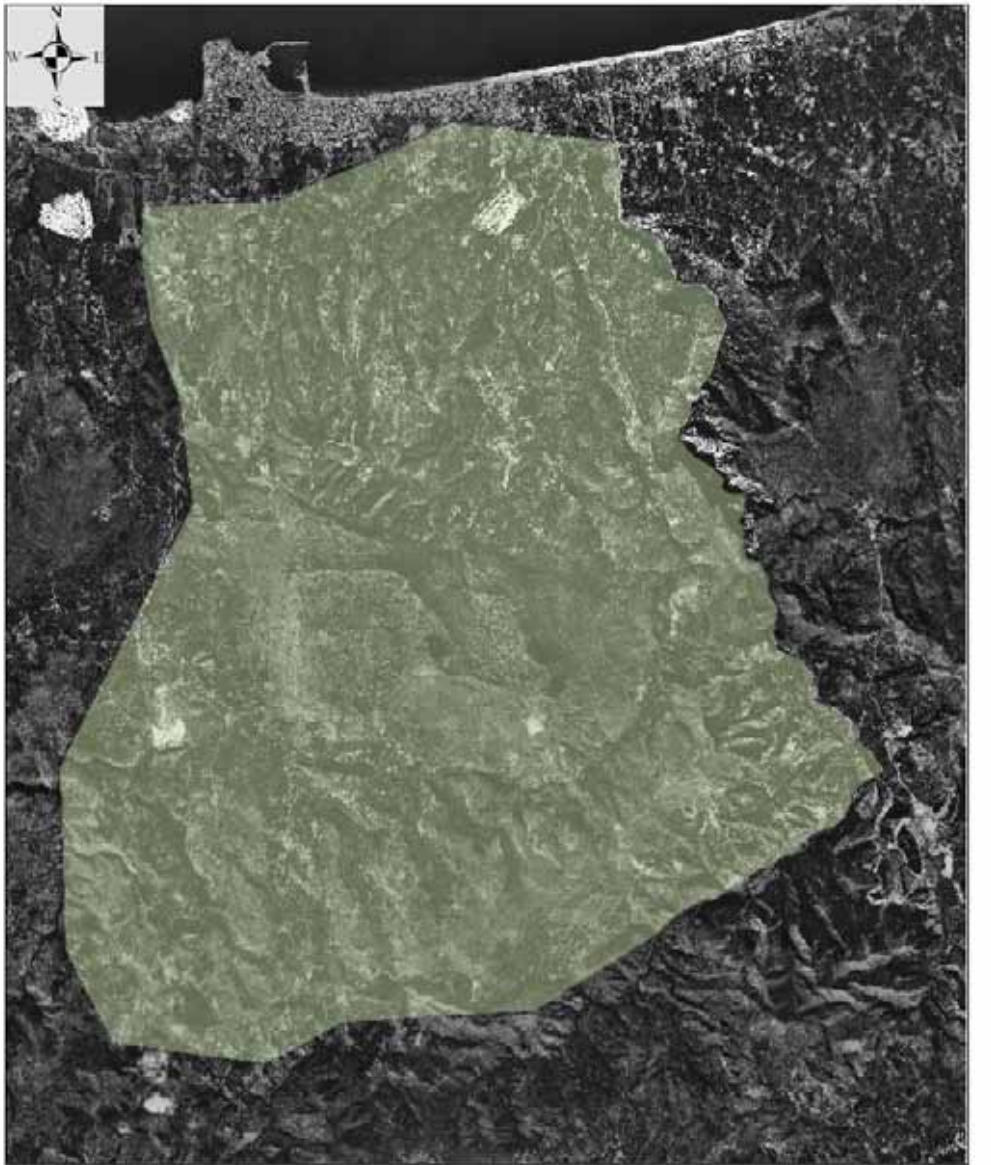
Γράφημα 5: ποσόστωση ναών ανά μέγεθος.

Χάρτης 1: Η Κρήτη και η περιοχή του Ρεθύμνου.

Χάρτης 2: Πολιτικός χάρτης της περιοχής ενδιαφέροντος, με το σύνολο των καταγεγραμμένων θέσεων (προέλευση πρωτογενούς χάρτη: *Ανάβαση, οδοί & χάρτες*, εκδ. 2007).

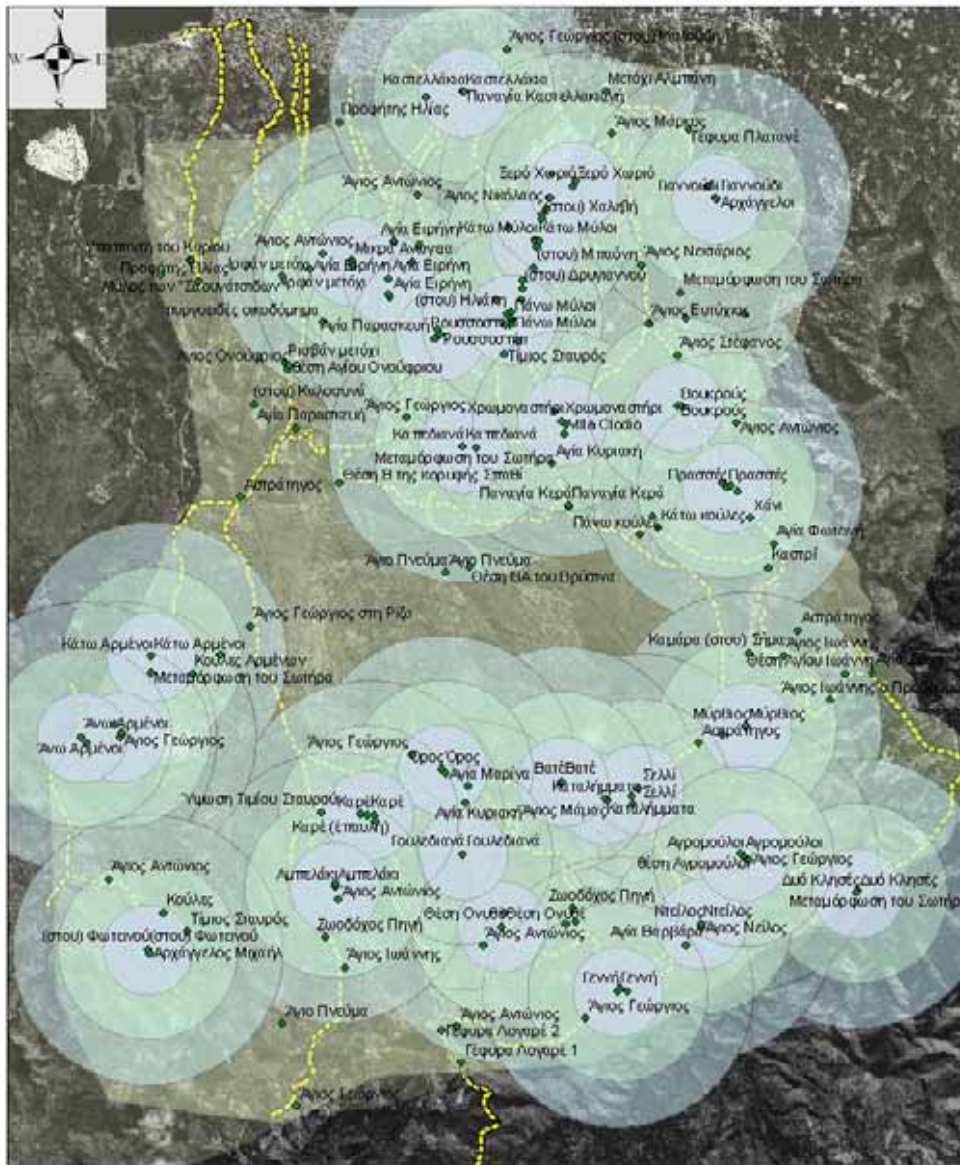
Χάρτης 3: Οριοθέτηση περιοχής ενδιαφέροντος.

Χάρτης 4: Αρχικός πυρήνας οικισμού Ρουσσοσπίτι.

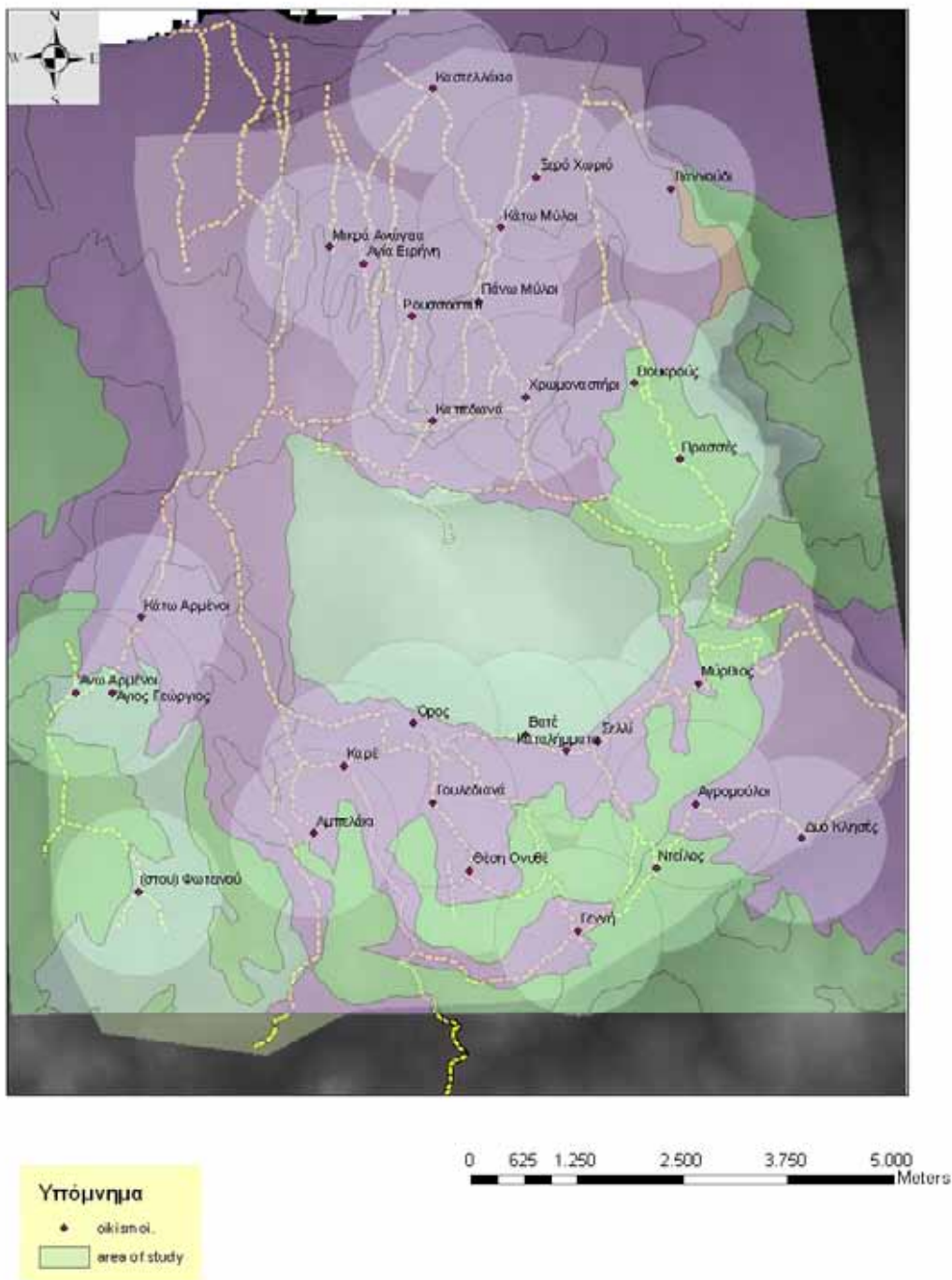
Χάρτης 5: Συνολικός χάρτης της περιοχής ενδιαφέροντος. Οικιστική κατανομή, ναοδομία, ευρύτερος οικονομικός χώρος (buffer 2,500 km) και οδικό δίκτυο.

Χάρτης 6: Εγγός και ευρύτερος οικονομικός χώρος οικισμών (buffers 0,5-2,5 km).

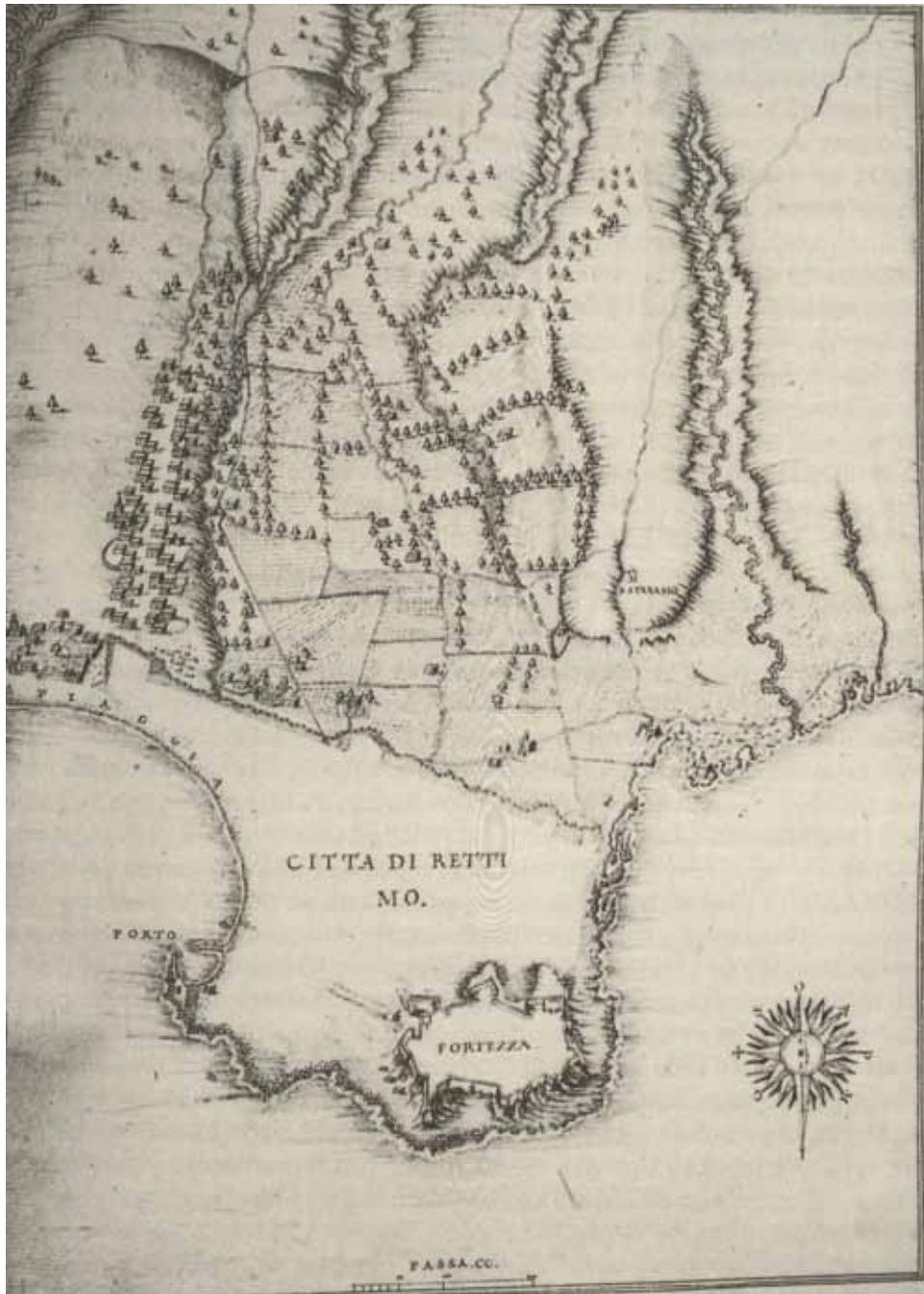
Χάρτης 7: Οικονομικός χώρος γύρω από τους νησούς (buffers 250 & 500 m) εντός του ευρύτερου οικονομικού χώρου των οικισμών (buffer 2,500 km).

Χάρτης 8: Χάρτης χρήσεων γης και δραστικός οικονομικός χώρος οικισμών (buffer 1 km).

Χάρτης 9: Χάρτης του Ρεθίμου και της κοντινής περιοχής του από τον Basilicata (Χρυσοχόου Στ. 2001, 91).

Χάρτης 10: Χάρτης του Ρεθύμνου και της κοντινής περιοχής του από τον Oddi (Χρυσόχου Στ. 2001, 92).

Χάρτης 11: Υπέρθεση χάρτη του Fr. Basilicata στις πρόσφατες αεροφωτογραφίες και αποτύπωση του οδικού δικτύου.